VIDÉK ÉS VÁROS: ELLENTÉTEK ÉS KÖLCSÖNHATÁSOK A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Vidék és város: ellentétek és kölcsönhatások a 20. századi Magyarországon

SZERKESZTETTE:
PALLAI LÁSZLÓ

HAJDÚNÁNÁS, 2013

Lektorálta:

OROSZ ISTVÁN
akadémikus

A kötet tanulmányainak megírását és megjelentetését támogatta
a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt.

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

További támogatók:

Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
Debreceni Egyetem Történelmi Doktori Program
Hajdúnánás városa

Szakmai közreműködő:

MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai
Osztályközi Állandó Bizottság

ISBN 978-963-89351-2-0

Nyomdai előkészítés:
Hermán Zsuzsa

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Polgármesteri köszöntő *(Szólláth Tibor)* 7

FEHÉR GYÖRGY
Belpolitikai küzdelmek a dualizmus kori Magyarországon. Agrárius-merkantilista vita a századforduló éveiben 9

KEREPESZKI RÓBERT
Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke a Horthy-korban 29

SZILÁGYI ZSOLT
A sárréti falvak laterális kapcsolathálója 1925-ben 45

PÜSKI LEVENTE
Gazdasági mélyponton – Hajdúnánás az 1930-as években 83

VATTAMÁNY ZSOLT
„Arccal a falu felé!” Erzsébetvárosi falujárók a fordulat éveiben..... 105

TÓTH JUDIT
Jegyrendszertől jegyrendszerig. Osztályszempontokon alapuló közellátás az 1950-es évek elejének Magyarországán 119

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA
Életmódváltozás a tudomány és az ideológia tükrében 141

CSISZÁR IMRE
A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödésének folyamata Hajdúnánáson 1956 után 157

KALÁSZ PÉTER
A városi divat terjedése vidéken 195

SCHLETT ANDRÁS
Agráriusok a korfordulón. Jövőképek – programok – politika a rendszerváltás időszakában 209

LOVAS KISS ANTAL
A határon átívelő lakóhelyi mobilitás Dél-Biharban..... 239

A KÖTET SZERZŐI 269

POLGÁRMESTERI KÖSZÖNTŐ

Egy évvel ezelőtt, 2012 júniusában adhatott helyszínt Hajdúnánás városa a „Kitaszítottak" című kiállításhoz kötődő konferenciának és a kiállításról szóló kötet bemutatójának. Akkor merült fel a szervezők részéről az a gondolat, hogy ez a kezdeményezés érdemes a folytatásra. Örömteli számunkra az a tény, hogy Hajdúnánás városa évről évre helyt adhat a vidék, a paraszti társadalom és az agrárium 20. századi történelmével foglalkozó konferenciának és a konferencia anyagát megjelenítő könyvbemutatónak. Idén második alkalommal kerül megrendezésre az eseménysorozat, és a kiadvány bemutatása, amit most kezében tart az olvasó. Ennek a folyamatnak és munkálkodásnak az újabb terméke ez a kiadvány. Kézbe véve a tanulmánykötetet, láthatjuk, hogy nem pusztán a szerzők köre bővült, hanem a Debreceni Egyetem különböző tudományos műhelyei mellett más országos szakmai közösségek is felkarolták ezt a kezdeményezést.

Nagy megtiszteltetés számunkra, hogy szakmai közreműködőként üdvözölhetjük a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Osztályközi Állandó Bizottságát, amely a modernkori magyar agrár- és parasztságtörténet meghatározó tudományos műhelye. Külön köszönet illeti Varga Zsuzsannát, a bizottság titkárát, akinek meghatározó érdemei vannak abban, hogy ez a hajdúnánási kezdeményezés és törekvés túlnőtt a régió keretein.

Jelen kötet és a konferencia a vidék és a város kapcsolatát, érintkezési pontjait mutatja be különböző kontextusokban. A té-

maválasztás nem véletlen. Önmagában nem értelmezhető a vidék a város nélkül, ahogy a város sem jeleníthető meg sem tartalmilag, sem fogalmilag a vidék nélkül. Sajátos történelmi okok miatt régiónkban a vidéknek mindig is voltak és vannak sajátos értelmezési lehetőségei.

Mi hajdúnánásiak külön örömmel fogadjuk, sőt pátosz nélkül mondhatjuk, hogy sajátunknak is tekintjük mind a kiadványt, mind annak bemutató konferenciáját, hiszen látjuk és érezzük, hogy ezek a tanulmányok nemcsak rólunk és saját múltunkról szólnak, hanem ebből következően jelenünkről és jövőbeli lehetőségeinkről is vallanak.

Annak tudatában ajánlom minden érdeklődő szíves figyelmébe ezt a kiadványt, hogy egy olyan hosszú távú közös munkálkodás újabb eredményét tartja kezében az olvasó, mely számos eredményt fog még felmutatni.

Szólláth Tibor
polgármester,
országgyűlési képviselő

FEHÉR GYÖRGY

BELPOLITIKAI KÜZDELMEK A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁGON

AGRÁRIUS-MERKANTILISTA VITA A SZÁZADFORDULÓ ÉVEIBEN

A szabadságharc fegyveres leverése ellenére Magyarországon fokozatosan kiépült a polgári társadalmakra jellemző politikai és gazdasági intézményrendszer. Az ország népessége a tőkés fejlődés előnyei mellett annak ellentmondásait rövid időn belül megtapasztalhatta, és ezek a negatív élmények nálunk is „kitermelték" a protestálók széles, társadalmilag „színes" táborát. Az elégedetlenség nem korlátozódott egyetlen társadalmi csoportra vagy rétegre, ugyanakkor közülük a nagyobb érdekérvényesítő lehetőségekkel rendelkezők a legkülönbözőbb lehetőséget keresve hallatták hangjukat. Az 1873-as gazdasági válságot követően az addig gyakorolt liberális gazdaságpolitika folytatását megkérdőjelezve, azzal szembefordulva kritikát, társadalmi reformelképzeléseket (szociálpolitika) fogalmaztak meg. Különösen az agrár-érdekvédelem területén aktivizálódva törekedtek a gazdasági versenyben elszenvedett vélt és valós sérelmeik orvosolására. Az újkonzervatív ideológia alapján szerveződő egyik irányzat az *agrárius* nevet kapta, és képviselőik rövid időn belül a magyar belpolitikai élet ismert szereplőivé váltak.

Hazai követőikre különösen nagy hatással voltak külföldi, elsősorban német (Rudolf Meyer, Lorenz von Stein stb.) és francia (Frédéric Le Play, Pierre Merlin) eszmetársaik elméleti munkái és gyakorlati tevékenységük. Történelmi szakirodalmunkból ismert dátum 1879, ekkor került sor a székesfehérvári második országos gazdakongresszusukra, és ettől kezdve több évtizeden át lesznek a

magyar belpolitikai élet megkerülhetetlen szereplői. Miközben maga a mozgalom is fontos átalakulási szakaszokon megy át: az 1880-as évek útkereső formálódása után az 1890-es évek közepétől beszélhetünk a kiteljesedésről. Vezetőik kezdetben főleg az arisztokrácia soraiból (Apponyi Albert, Dessewffy Aurél, Széchényi Imre, Széchenyi Pál, Zichy Pál grófok és mindenekelőtt Károlyi Sándor gróf) kerültek ki, később jelentősen szélesedett társadalmi bázisuk.[1]

Károlyi Sándor és társai úgy ítélték meg, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődés 1849 után követett gyakorlata nem helyes, a magyarországi kapitalizmus erőteljes korrekcióra szorul, persze agrárius recept szerint. Az uralkodó eliteknek fel kell lépni a társadalmi igazságtalanságok ellen. Így például a gazdaságpolitikának a korábban nemzetfenntartó mezőgazdaság érdekeit jobban kell szolgálnia, akár törvények segítségével is, de erősíteni kell azt. Nem tartották helyénvalónak, hogy „a magyar ipart a mezőgazdaság által előállított jövedelmekből fedezi az állam".[2] Követeléseiket röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze: az agrárügyekben az eddiginél nagyobb állami szerepvállalást, állami támogatást kértek a termelésben és az értékesítésben. Egyes mezőgazdasági termékekre, elsősorban a gabonára a hazai termelőnek jobb versenypozíciót teremtő védővám bevezetését szorgalmazták. Kiálltak a hitelviszonyok javítása mellett, és konkrét intézkedéseket vártak az állattenyésztés és a növénytermesztés egyes ágazatainak fejlesztéséhez.

Szociális intézkedésekkel javítani akarták a kapitalizmus társadalmi veszteseinek, – agrárius terminológiával élve, „a kisember-

---

[1] Erre vonatkozóan rendkívül gazdag irodalom áll rendelkezésünkre, ebből többek között Magyarország története 1848–1890. (Kovács Endre főszerk.). Bp. 1979. 6/2. k. 1258. és köv. oldalak; *Estók János:* Magyarország története 1849–1914. Bp. 2004. 277–278.

[2] Gondolunk itt az ipart támogató törvényekre. *ifj Bertényi Iván:* A századelő politikai irányzatai és Tisza István. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. (Romsics Ignác szerk.). Bp. 2009. 49.

nek" – az életminőségét. Programjuk gazdálkodáshoz, ugyanakkor szociálpolitikához is köthető fontos elemét képezte a nyugat-európai mintára, de a hazai viszonyoknak megfelelő szövetkezeti hálózat megszervezése. Ennek legfontosabb elemét a magyarországi pénzügyi életet alapjaiban érintő hitelszövetkezeti hálózat létrehozása jelentette. A mérsékelt társadalmi reformelképzelés jegyében fogalmazták meg birtokvédelmi (homestead), telepítési és parcellázási javaslataikat, vagy egy-egy különösen kiszolgáltatott mezőgazdasági munkavállalói réteg (napszámosok, mezőgazdasági cselédek stb.) élet- és munkakörülményeinek javítását célul kitűző programjukat.

Szándékaik megvalósításakor – miként nyugat-európai eszmetársaik – célravezetőbbnek látták, ha érdekképviseleti nyomásgyakorló csoportokat (pressure group) hoznak létre. Magyarországon e tekintetben a reformkori történeti előzményekkel rendelkező, és elsősorban a nagybirtok érdekeit képviselő OMGE volt az egyik ilyen nagy befolyással rendelkező szervezet, amelyik tagsága ugyanakkor ideológiai elkötelezettségét illetően korántsem tekinthető homogénnek. Erre példaként hozható fel Tisza István későbbi miniszterelnök esete, aki az 1894. év végi viharos kimenetelű elnökválasztás alkalmából úgy kerül az igazgató-választmányába[3], hogy előtte már két nagy visszhangot kiváltó cikkében támadta az agráriusokat, és a gabonaválság okának és következményeinek is velük polemizáló, inkább a merkantilistákhoz közelebb álló magyarázatát adta.[4] Az agrárius mozgalom fő támaszát az eszme megkérdőjelezhetetlen hazai vezetője, a Károlyi Sándor gróf által

[3] 1894 végén az OMGE közgyűlésén csak másodjára választották a szervezet elnökéül Dessewffy Aurél grófot, az agráriusok ennek hátterében az általuk liberális politikát folytató kormányt okolták. *Fehér György:* Darányi Ignác politikai pályája (1849–1899). Bp. 2012. 88–89.

[4] *Tisza István:* Az agrárius kérdésről. Budapesti Szemle, 1887. 50. k. 177–224. és uő. Amerika versenye az európai búzapiacon. Budapesti Szemle, 1888. 54. k. 378–397.

1896-ban életre hívott Magyar Gazdaszövetség jelentette. Ez utóbbi érdekképviseleti tömörülés kiválóan képzett apparátusa vezetésével sajtóorgánumain és országos lefedettségű gazdaköri hálózatán keresztül a birtokosok mellett az agrártársadalom alacsonyabb fokán állókat is próbálta megszólítani.[5]

A hazai politikai szótárban az újkonzervatív agráriusok riválisai – a nyugat-európaitól eltérően – *merkantilisták* elnevezésre hallgattak, váltakozó intenzitású vitáik a dualizmus kori magyar belpolitikai élet meghatározó eseményévé váltak.[6] Tekintettel arra a tényre, hogy a liberális, szabadelvű eszmének már a reformkorból eredő hagyományai voltak, az 1867 után regnáló kormányok ezen elveknek megfelelő politikai rendszert és gazdaságpolitikát ültettek át a gyakorlatba. Az ennek megváltoztatására indított agrárius offenzíva eszközei közé tartozott a parlamenti politikai küzdelem, az elvek és ideológiák ütköztetése a sajtóban és az irodalomban, a mindezeket működtető intézményrendszer, szervezett hálózat (lásd pressure gruopok) kiépítése. Mikor azonban az agráriusok a 90-es évektől kezdődően látványos eredményeket értek el a merkantilisták elleni lobbiharcban, politikai befolyásuk kétségtelenül növekedett. Ez a tény az addig „birtokon belül levő" merkantilisták számára figyelmeztetésül szolgált, és szervezkedésük gyümölcseként ezen az oldalon is nyomásgyakorló csoportok jöttek létre. Így alakult meg 1902-ben a Gyáriparosok Országos Szö-

[5] A Magyar Gazdaszövetség ilyen irányú próbálkozásait (birtokvédelem, szövetkezeti mozgalom, telepítés, parcellázás stb.) Szabó Miklóssal ellentétben nem tartom csak populizmusnak és demagógiának. Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003. 129.

[6] A korabeli lexikon szócikkében utal a szokatlan definícióra. „A mai szóhasználattal azt nevezik merkantilistának, aki a kereskedelem érdekét a mezőgazdaság érdekének vagy a fogyasztók érdekének föléje helyezi." Révai Nagy Lexikona. Bp. 1915. 13. k. 632.

vetsége (GYOSZ) és 1904-ben az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE).[7]

Történetírásunkban gazdag irodalmat találunk az *agrárius-merkantilista* vitáról, azaz a nagy- és középbirtokosok és az ipari és kereskedelmi tőkések közötti ellentétről, e társadalmi- és érdekcsoportok (elitek) közötti rivalizálásról.[8] Figyelemre méltó azonban, hogy az ilyen tartalmú munkák többsége arányaiban részletesebben, nagyobb terjedelemben foglalkozott az agrárius szereplőkkel, azok tevékenységének részletes elemzésével, mint merkantil riválisaik működésével.[9] Írásunkban a témakör eddigiektől eltérő szempontú feltárására teszünk kísérletet. Az esettanulmány alanya Darányi Ignác, aki 1881-től szabadelvű országgyűlési képviselő, 1895-1903 és 1906–1910 között földművelésügyi miniszter, 1904-től pedig a Magyar Gazdaszövetség elnöke. A szövevényes ellentét lényegének megértését segítheti, ha egy olyan jelentős politikai szereplőt hívunk segítségül, „aki személyében mintegy hidat képezett az uralkodó szabadelvűek és az agráriusok között",[10] és tegyük hozzá, jó kapcsolatokat ápolt a merkantilistákkal.

---

[7] Erről bővebben *Szabó Dániel:* A magyar társadalompolitika szerveződése. Történelmi Szemle. 1992/3–4. 226–228.; *ifj. Bertényi:* A századelő... i. m. 47. és köv. oldalak.

[8] A nagy összefoglaló történeti szintézisek mellett lásd erről többek között Szabó Miklós több munkáját (Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Bp. 1989., vagy *Szabó M.:* Az újkonzervatizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp. 2003. (továbbiakban *Szabó,* 2003.), továbbá *Vári András:* Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898. Bp. 2009. című kötetét. (továbbiakban *Vári,* 2009.)

[9] E vonatkozásban kivételnek számít Estók János felfogása, aki egyik tanulmányában (A negatív konzervativizmuskép dualizmus kori gyökerei. Valóság, 1995/7. sz. 56–68.) szakít a magyar politikai gondolkodásban napjainkig élő és azt a dualizmus kora óta uraló liberális gyökerű egyoldalú konzervativizmus kritikával.

[10] *Gyurgyák János:* A zsidókérdés Magyarországon. Bp. 2001. 287.

Amikor 1895 végén megüresedett a földművelésügyi miniszter széke, Darányi neve is felmerült az esetleges jelöltek között. A közvélemény alapos vizsgálat tárgyává tette, hogy kinevezésével a kormányzó Szabadelvű Párton belül vajon melyik politikai irányzat kerül előnyösebb helyzetbe, megbomlik-e a merkantilisták által féltve őrzött egyensúly. Az agráriusok egyik legfontosabb sajtóorgánuma, a *Hazánk* ebből az alkalomból írott cikke patikamérlegre tette pályafutását: „Mi attól félünk, hogy a szabadelvű sajtó Darányiban azt az új földesurat üdvözölte, kinek tradíciói hiányoznak s aki a földbirtokot egyszerűen a merkantil gazdasági rendszer szemüvegén át csupán üzleti értéktárgynak tekinti."[11] A kormányközeli hírorgánumok látványos erőfeszítéseket tettek annak bizonyítására, hogy a jelölt egy személyben agrárius is és merkantilista is, de mindenekelőtt szabadelvű politikus. „Darányi földművelésügyi miniszterségé teljes garanciát képez arra nézve, hogy bár a földbirtok érdekei az állami és törvényhozási gondozás állandó tárgyát fogják képezni, az agrárius ragály nem csempészhető a kormány és a szabadelvű párt soraiba. És ez Darányi miniszterségének nem utolsó jelentősége."[12]

A kialakult helyzet megértését segíti elő, ha utalunk az egy évvel korábban, az OMGE elnökének választását kísérő eseményekre,[13] amiről Darányi a parlamentben tőle szokatlan, éles retorikával fejtette ki véleményét. Hozzászólásában kijelentette, hogy bár ő maga idegenkedik az „agrár jelszó" [értsd: az agrárius mozgalom – F. Gy.] használatától, tisztában van a birtokos osztály megfogalmazta jogos követelésekkel, ugyanakkor egy reális veszélyre hívta fel az agrárius eszmékkel szimpatizálók figyelmét: „...antiszemita és reakcionárius áramlatok ezen mozgalom uszályába belekapaszkodtak, és a közönség rokonszenve ezen mozgalom iránt lassan csökkent. Már most arra kell vigyázni, hogy ez ne ismétlőd-

[11] Hazánk, 1895. november 5. 1.
[12] Nemzet, 1895. november 4. 1. (esti kiadás)
[13] Lásd 3. sz. lábjegyzet.

jék meg. Tudom, hogy ezen agrár lobogó alatt sokan vannak, a kiknek jóhiszeműségében sem én, sem más kétkedni nem fog; de attól lehet tartani, hogy ezen lobogó alá olyanok is sorakoznak, a kik saját lobogójuk alatt nem tudtak győzni, hogy ezen új lobogó fedezete alatt támadják most nem a kormányt, nem ezt a pártot [ti. a Szabadelvű Pártot – F. Gy.], vagy az ellenzéki pártokat, hanem magát a szabadelvű irányt Magyarországon." A kompromisszumok felé vezető utat keresve annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az ország szempontjából rendkívül fontos mezőgazdaság problémái megoldásánál lehetőleg mellőzni kellene a pártpolitikai szenvedélyeket és a pártpolitikai érdekeket.[14] Az agrárius sajtó egyik véleményformáló lapja, a vita során elmarasztalt *Hazánk* vezércikkében a kormány visszavonulásaként ítélte meg Darányi szereplését. A cikk szerzőjének állítása szerint a képviselőházi szópárbajban többször is hatásosan felszólaló agrárius képviselők – Bujánovics Sándor és Károlyi Sándor gróf – által elmondottakra a kormánypártnak reagálni kellett. „Még a kormánypárt sem tudott elzárkózni az általános hatás elől és sietett a sorompók közé állítani egyik tekintélyes tagját, Darányi Ignácot." Beszédéről sommásan csak azt írta: „csak a hang Jákob szava, de a kéz Ézsau keze", azaz Darányi hangján csak a merkantilisták szólaltak meg.[15] Figyelemre méltó, hogy 1894 végén az agráriusok egyik mértékadó sajtóorgánuma az OMGE igazgató-választmányának tagját, Darányi Ignácot merkantilistaként, vagy legalábbis ahhoz közel álló nézeteket valló befolyásos politikusként tartotta számon.[16]

Darányi 1895. november 2-i kinevezését követően azonnal munkához látott. Tudatosan törekedett jó benyomást kelteni, a félelmeket, előítéleteket eloszlatni, felelős politikusként mindkét politikai tábor szimpátiáját megszerezni. A képviselőház téli ülésén

[14] Képviselőházi Napló (továbbiakban KN) 1894. november 13. 377. ü(lés). XX. k(ötet). 162.
[15] Hazánk, 1894. november 14. 1–2.
[16] Köztelek, 1894. december 12. 1785–1787.

többször szót kérve megismételte a nemzetgazdaság különböző ágai között egyensúlyt fenntartani kívánó korábbi nézetét. „A közgazdaság különböző ágait nem egymással ellentétben kívánom felfogni, hanem úgy, hogy az egyik ág a másik felett ne preponderáljon. Én a közgazdaságnak különböző érdekeit lehetőleg kiegyenlítve és egymással kiegyeztetve óhajtom látni. Természetes, hogy reám, mint földművelésügyi miniszterre nézve mindig a mezőgazdaság érdeke kell, hogy az első szempont legyen."[17]

Miniszteri névjegyét az átütő sikert hozó, a hazai szőlészetet és borászatot a filoxéra károk után megújító szőlőrekonstrukciós törvény elfogadtatásával (1896:V. tc.) tette le. Darányi alighogy túl volt ennek vitáján, talán még annál is nehezebb erőpróba várt rá: az 1896. évi költségvetés tárgyalása. A felek már előre megfogalmazták elvárásaikat. Míg agrárius oldalon a gabona árának megvédése érdekében hozott intézkedéseket (gabona vámtételek megemelése, az őrlési forgalom[18] eltörlése stb.) tartották elfogadhatónak, addig a merkantilekkel rokonszenvező kormányzó párton belüli nézeteket közvetítő sajtó egy része éppen ellenkezőleg, a gabonaárak „regenerációja" ellen emelte fel a hangját, és a válságból történő kitörést az állattenyésztés és a szőlőtermesztés további támogatásában látta célravezetőnek.[19]

Darányi részletes expozéjában sorra vette a tárcájára váró feladatokat, amelynek végrehajtása a mezőgazdaság, összességében pedig az egész nemzetgazdaság megerősítését eredményezné. Ígéretet tett a vízügyi munkálatok folytatására, az oktatás és a kutatás erőteljes fejlesztésére, a telepítési törvény felülvizsgálatára, a mezőgazdasági hitelek kérdésének rendezésére, a mezőgazdasági munkások és cselédek szociális gondjait érintő törvények meghozatalára, az állattenyésztés, és ezen belül az állategészségügy

[17] KN 1895. december 7. 524. ü. XXVII. k. 457.

[18] Az őrlési forgalom keretében vámmentesen külföldi gabonát hoztak be az országba, amit feldolgoztak és lisztként exportáltak.

[19] Pesti Hírlap, 1896. március 24. 1–2.

problémáinak rövid időn belül történő orvoslására. Beszédének hangsúlyos, nagy visszhangot kiváltó részében az eddigieknél lényegesen nagyobb beleszólást követelt – „minden törvényjavaslatnál, melyet a kormány benyújt, meg legyen vizsgálva, hogy azon törvényjavaslat mezőgazdasági szempontból nem esik-e kifogás alá" – a földművelési tárcának a gazdaságpolitikai irányvonal meghatározásába. Végezetül kimondta minden agrárius álmát: a földművelési tárca legyen a „csúcsminisztérium". „A mezőgazdaság minisztériuma, a földművelésügyi minisztérium lassan, észrevétlenül a viszonyok súlya alatt átalakult közgazdasági minisztériummá. Hiszen alig van közgazdasági kérdés, mely föl nem vettetnék vagy tárcámmal összefüggésben fölvehető ne volna."[20]

A miniszteri programbeszédben sok olyan kérdés került említésre, melyek többször szerepeltek az agráriusok elvárásai között. A kormányközeli lapok Darányi költségvetési beszédének az átlagosnál nem szenteltek nagyobb figyelmet, igaz kritikai megjegyzéssel sem illették. Éppen ellenkezőleg, dicsérték részletességét, kiemelték „impozáns, erőteljes eszmei tartalmát".[21] A *Pesti Hírlap* hangsúlyozta, hogy a gabonaválság ügyét „egészséges politikai érzékkel kezelte", és egész beszédét gyakorlatias tartalmúnak értékelte.[22] Ha ezek után bárki is azt gondolja, hogy a beszéd hallatán az agráriusok győzelmi jelentéseket tettek közzé, erősen téved. A kép igen árnyalt volt. Míg az OMGE hivatalos lapja, a *Köztelek* elismerően írt: „Egy indokkal több ránk nézve, hogy a minisztert működésében támogassuk",[23] addig a nemrég alakult Gazdaszövetség nagy befolyású lapja, a *Hazánk* egyenesen elégedetlenségét fejezte ki a felszólalással kapcsolatban: „...mert vagy nem is érintette vagy

[20] KN. 1896. március 26. 593. ü. XXXI. k. 360.
[21] Nemzet, 1896. március 27. 1. (Reggeli kiadás)
[22] Pesti Hírlap, 1896. március 27. 1–2. és március 28. 1–2.
[23] Köztelek, 1896. március 28. 486.

megoldatlanul hagyta azokat a nagy problémákat, melyek összevéve a mezőgazdaság válsága név alatt járják be a világot."[24]

A magyar belpolitikai életben témánk szempontjából említésre méltó eseményeket az 1898. évben jegyezhettük fel. Az év elején került elfogadásra az agrárium világában élő munkaadók és munkavállalók életét hosszú távon meghatározó, szociális kérdéseket is rendező kerettörvény, az 1898. évi II. törvénycikk.[25] Az ennek megalkotásában kezdeményező szerepet vállaló földművelésügyi tárcát és vezetőjét sem agrárius, sem pedig merkantilista oldalról nem érte erőteljes kritika, annál inkább a baloldali kötődésű pártok és csoportok irányából. A kerettörvény erényei miatt és minden hibája ellenére, a bevezetését követő években csökkent a társadalmi feszültség az érintett mezőgazdasági munkavállalók és a munkaadók között anélkül, hogy a hatalom a korábbi mértékben támaszkodott volna erőszakszervezeteire.

Az egymással vitatkozó elitek közötti ellentét igen markánsan „A gazdasági és ipari hitelszövetekről" szóló 1898:XXIII. törvény elfogadása körül bontakozott ki, mivel ennek gazdasági következményei erőteljesen érintették a merkantil érdekszférához tartozó pénzügyi csoportokat. Nem árt azonban ezzel kapcsolatosan utalni a történeti előzményekre. A Károlyi Sándor gróf hathatós erkölcsi és anyagi támogatásával 1886-ban alapított Pestmegyei Hitelszövetkezet éveken keresztül nem lépte át a megye határát, mert az áttöréshez szükséges mértékű állami támogatást, állami tőkeinjekciót nem kapta meg. A Tisza Kálmán kabinetjét váltó kormányok már nem zárkóztak el mereven valamiféle csekélyebb mértékű állami szubvenciótól, és ennek köszönhetően már más megyékben is alakultak Raiffeisen modelljéhez hasonló hitelszövetkezetek. A fejlődést jól példázza, hogy a kezdetben egy megyére korlátozódó szervezetből 1894-ben megalakult a Hazai Szövet-

[24] Hazánk, 1896. március 27. 1.

[25] „A munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról" szóló 1898. évi II. tc. lásd Magyar Törvény Tár, Bp. 1899. 5–19.

kezetek Központi Hitelintézete.[26] Magáról a törvényről röviden összefoglalva elmondható, hogy lehetőséget adott hitel- és más gazdasági célú szövetkezetek alapítására, valamint átalakulására, s ezek hiteligényének kielégítésére Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) létesült. A „nyerészkedést" kizáró szövetkezetek végül a törvényjavaslat indoklásában szereplő 4% helyett maximálisan 5% nyereségosztalékot fizethettek. Az állam 1 millió korona értékű alapítványi üzletrészen felül további 3 millió korona névértékű kötvénnyel és egyéb kedvezményekkel támogatta az OKH-t.[27] Ez a tény, a nagy összegű állami támogatás megszavazása jelentette a valódi áttörést, a hálózat építésének további lehetőségét. Innentől kezdve a rendszer növekedési pályára állt és a hazai hitelélet megkerülhetetlen szereplőjévé vált.

A korabeli pártviszonyokra jellemző, hogy a parlamenti vitát, illetve magát a törvényt kommentáló napilapok közül a liberálisokhoz közel álló *Pesti Hírlap*ban az ismert kormánypárti közgazdász, Matlekovics Sándor lényegében a saját kormánya által benyújtott törvény ellen fogalmazta meg érveit.[28]

Ezzel teljesen ellentétes álláspontot képviselt a Bernát István által jegyzett *Hazánk* írása, amelyik már a javaslat beterjesztésekor nagy jelentőségűnek nyilvánította a készülő törvényt.[29] A lap egy későbbi számában a jogszabályt „a magyar törvényhozás első nagyobb szabású szociális és agrár irányú" alkotásának tartotta, amelyik kormányzati szempontból „irányváltoztatást jelent a múlt politikájával szemben".[30] Az agráriusok megnyugvása érthető volt. A

[26] *Fehér György:* Agrárius elképzelések a szövetkezetek szerepéről. In: Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae XXXVIII (2010). 175.

[27] Az OKH 1898. december 14-én tartott alakuló ülésén a kormány részéről megjelent Dániel Ernő, Darányi Ignác és Lukács László. *Schandl Károly:* A magyar szövetkezés negyven éve. Bp. 1938. 43. (továbbiakban *Schandl K.* 1938.)

[28] Pesti Hírlap, 1898. május 10. 1–2.

[29] Hazánk, 1898. április 26. 1–2.

[30] Hazánk, 1898. június 11. 1.

magyar parlament egy olyan törvényt fogadott el, amelyik addig szinte példátlan nagyságú állami pénzügyi dotációt adott egy hitelszervezet kiépítéséhez. Ezzel elégedett lehetett a hazai politikai és gazdasági elit azon része is, amelyik esetenként okkal érezhette úgy, hogy egyre jobban távolodik a döntéshozatali centrumoktól. Most lehetőséget kapott arra, hogy a szövetkezetek igazgatóságába, felügyelő-bizottságába, hivatalnoki karába beépülve ismét visszaszerezze már-már veszni látszó társadalmi és gazdasági befolyását, vagy legalábbis annak egy részét.

A két világháború közötti agráriusbarát irodalom is kiemelte, hogy a törvény részét képezte Darányi átgondolt, a mezőgazdaság fejlesztését és a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség élet- és munkakörülményei javítását célzó koncepciójának. A szerzők egyöntetűen nagy érdemeket tulajdonítottak a földművelésügyi miniszternek, aki – állításuk szerint – a törvény elfogadása érdekében közvetített az agráriusok és a kormányoldal között.[31] A jogszabályt az agráriusok tevékenységét esetenként éles kritikával illető történész is elismerte annak értékét, és azt „az agrárius szociálpolitikai koncepció hivatalos agrárpolitikává válásának első és mindvégig legnagyobb szabású" alkotásának tartotta.[32] Ezt az állítást támasztják alá a hazai hitelszövetkezetek fejlődését tükröző adatok, e szerint számuk 1890 és 1913 között 590-ről 3200-ra emelkedett, össztőkéjük pedig 120 millióról 815 millió koronára nőtt. A hitelszövetkezetek döntő többsége – 2425 fiók – az OKH kötelékébe tartozott, és ezek 7761 községben fejtették ki tevékenységüket. A hálózattá kiépülő rendszer tagjainak száma az I. világháború előtt elérte az 1,3 milliót, és ebből 800 ezret tett ki a mezőgazdasági keresőké.[33] Ehhez társult még a szövetkezeti hálózat továbbépítésének ténye. Az 1898:XXIII. törvény elfogadásával a hitelszövetkezeti

[31] *Bernát I.* 1927. 11.; uő. 1936. 36.; *Bernát Gyula:* Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914. Bp. 1938. 266.; *Schandl K.* 1938. 49.

[32] *Szabó,* 1989. 120.

[33] Magyarország története 1890–1918. Bp. 1978. 7/1. k. 306–307. és 374.

mozgalom célba ért, és a befolyás még tovább növekedett. A Raiffeisen-féle modell hazai átvételével nálunk is lehetőség nyílott „mellékszövetkezetek" létrehozására, ezek közül a tej-, valamint a beszerző- és értékesítő szövetkezetek (HANGYA) váltak meghatározó gazdasági tényezővé. „Ez azt mutatja, az alapítók már az induláskor a szövetkezeti mozgalom kiszélesítésére gondoltak."[34]

Szintén erős liberális-merkantilista ellenállásba ütközött a gazdaságilag elmaradott térségek állami erőforrásból történő megsegítésének programja. Ennek során elsődleges szempont volt a szórvány magyar etnikum gazdasági, kulturális megerősítése, illetve a magyar koronához hű nemzetiségiek támogatása. Ilyen céllal szerveződött meg Bereg és Sáros vármegyében a rutén akció, amelynek tapasztalataira építve később a Székelyföldön is hasonló elvek alapján történt a régió magyarságának megsegítése.[35] Kétségtelen tény, hogy elsősorban a hitelszövetkezeti törvény és kisebb mértékben a hegyvidéki akciók során a zsidóság gazdasági érdekei sérültek, de talán helyesebb azt a kifejezést használni: a korábbinál erősebb gazdasági versenyhelyzetbe kerültek. Mivel a zsidóság lélekszáma a hitel- és kereskedelmi életben magasabb volt számarányuknál, ezt az állapotot egyes érintettek, a politikai publicisztikák összehangolt antiszemita támadásként élték meg. Arra vonatkozóan sehol sem találunk utalást, hogy a dualista kormányok célja a zsidó etnikum ellehetetlenítése lett volna. Azonban ne tagadjuk, hogy a magyar belpolitikai életben, – de annak nem fősodorvonalában – éltek ilyen elképzelések, gondoljunk Istóczy Győző pártjára, vagy néhány szélsőséges agrárius megnyilvánulására.[36]

---

[34] *Vári,* 2009. 356.

[35] Szabó Mikós véleménye szerint a rutének megsegítésével kezdődött „az újkonzervatív szociálpolitikai módszerek államigazgatási alkalmazása". *Szabó Miklós:* Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. In: Századok, 1974. 1. sz. 52. (továbbiakban *Szabó,* 1974).

[36] Erről bővebben: *Fehér György:* Darányi Ignác szerepe a Széll-kormány megerősödésében. Agrártörténeti Szemle. 2003. 3–4. sz. 10–11.

Az agrárius-merkantil ellentét hullámai érezhetőek voltak a kormányzó Szabadelvű Párt soraiban is, sőt Bánffy és miniszterei között is gyakorivá váltak az egységes kormányzást nehezítő taktikai és stratégiai természetű véleménykülönbségek. Történetírásunk ezt a jelenséget az agrárius-merkantilista vita folyományának tekinti, és annak intenzívebbé válását állapította meg. A mezőgazdaságot érintő kérdésekben a kormányfő és Darányi között komoly nézetkülönbségek voltak a gazdasági kiegyezéssel kapcsolatos ügyekben, többek között az őrlési forgalom tárgyában. A földművelési miniszter általában egyetértett a régi agrárius követelés teljesítésével, azaz a vámmentesen behozott gabona (őrlési forgalom) megszüntetésével, de nem akkor és úgy, ahogyan azt az osztrák tárgyalófél kérésének engedve a miniszterelnök elképzelte. Bánffy ugyanis elfogadta volna, hogy az őrlési forgalom megszüntetésének ellentételezéseként a magyar fél erőteljesen korlátozza a Lajtán-túlra irányuló állatkivitelt.[37]

A kormányzást bénító válságnak Ferenc József vetett véget, 1899. február 26-án kinevezte az új kormányt, illetve hat tagja esetében – közéjük tartozott Darányi is – „addig viselt állásaikban" megerősítette őket.[38] Ezzel lezárult Darányi életének első miniszteriális korszaka. Politikai pozicionálást illetően egyet lehet érteni azokkal a történészekkel, akik szerint hivatalba lépésekor „mozgástere valójában csekély volt",[39] „és kezdetben inkább lehet az agráriusok kormányon belüli szövetségesének, mint igazi agráriusnak tekinteni".[40] Ezt a politikai pályát szélesítette a későbbiek során a mezőgazdaság modernizálása érdekében kötött rövidebb-

[37] Darányi Ignác Bánffy Dezsőnek. Bp. 1898. I. 3. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) K. 26. Miniszterelnökség. 1898–XXVI–106.

[38] MOL K 26. Miniszterelnökség. 1899–XXX–2801.

[39] *Vári András:* Német és magyar agráriusok, 1849–1909. In: Korall, 2007. szeptember (28–29. sz.). 101.

[40] *Dolmányos István:* A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904). Bp. 1963. 61–62. (továbbiakban *Dolmányos,* 1963).

hosszabb életű szakmai és politikai kompromisszumok árán, jelentős befolyásra szert téve hatékonyan dolgozó minisztériumot épített fel.

A Széll-kormány elődjénél nagyobb parlamenti többség birtokában politizálhatott, ez a tény – kezdetben legalábbis – szélesítette a kormány, s benne a földművelési miniszter mozgásterét. Dolmányos István megítélése szerint Darányi ezt a biztos hátteret érezve ekkor vált az agrárius érdekek feltétlen kiszolgálójává.[41] A történeti források tanúsága szerint ez a megállapítás erősen vitatható, hiszen a miniszter nem bábként viselkedve hajtotta végre válogatás nélkül az egyébként széles spektrumban megfogalmazott agrárius követeléseket. Éppen ellenkezőleg, Darányi megerősödött kormányzati pozícióját felhasználva tett sikeres erőfeszítéseket a hazai mezőgazdaság fejlesztése érdekében, ezzel együtt szolgálva a nemzetgazdaság általános teljesítményét, még akkor is, ha az általa pártolt egyes intézkedések esetenként sértették a merkantil érdekkörhöz tartozó ágazatok rövid távú üzleti elképzeléseit.

Erre példaként hozható fel „A vám- és kereskedelmi viszonyoknak és ezekkel összefüggő némely kérdésnek rendezéséről" szóló 1899. évi XXX. törvénycikk elfogadása. A törvény tartalmában és szellemében lényegében illeszkedett az európai trendhez, kielégítette az agráriusok régi követelését, azaz a nemzeti piacoknak, közelebbről a termelőknek vámok révén történő védelmét.[42] A jogszabály többek között kimondta az őrlési forgalom

[41] *Dolmányos,* 1963.; *Szabó,* 1989.

[42] A védővámok elfogadása már a legtöbb nyugat-európai országban ekkorra már megtörtént. Pölöskei F. 2001. 97. Ez a tendencia a németországi gabona-védővámok elfogadásával kezdődött 1879-ben, és megszigorításukkal folytatódott a Caprivi-kormány (1890–1894) idején. *Haushofer, H:* Die Deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. Stuttgart, 1972. 239.; Szabó, 2003. 54. Franciaországban az 1892-es vámtörvény fogalmazott meg protekcionista megszorításokat. A témára vonatkozóan európai kitekintést ad *Rondo Cameron:* A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Bp. 1994. 336. oldaltól.

megszüntetését, a tiroli gabonavám eltörlését, az állatforgalom megkönnyítését, a mesterséges borok forgalomba hozatalának tilalmát, az agrártermékek hamisításának szabályozását és tiltását. Az agráriusok a törvény említett paragrafusainak elfogadását a maguk sikerének, az évtizedes erőfeszítések eredményeként élték meg.[43] A törvényalkotó szándéka szerint a jogszabály a jövőben nemcsak az agrártermelőket védi a külföldi (tengerentúli, balkáni) országok versenyétől, hanem „az ipar érdekei is kielégítést" nyernek.[44]

Az őrlési forgalom megszüntetését a merkantilisták egyértelmű vereségként élték meg és heves ellentámadásba kezdtek. Vári András értékelése szerint 1895 után az agráriusok és a liberális közírók egymás iránt mutatott viszonylagos toleranciája megszűnt.[45] A hangnem és a stílus erőteljesebbé, sokszor személyeskedővé vált. Az ellenfelek a politikai küzdelemben ismert minden fegyvert bevetettek. Darányi személyét illetően ez a hangnemváltás csak később, 1900 elejére datálható. Ettől kezdve a támadások egyik kitüntetett célpontjává vált, akit most már nyíltan az agrárius tábor feltétlen támogatói, sőt vezető egyéniségei közé soroltak. A jelenség jól illusztrálható a merkantilistákhoz közel álló *Pester Lloyd*nak az egyik Darányit támadó írásával. Az ügy előzménye, hogy az 1896. évi budapesti nemzetközi gazdakongresszus után 1900-ban Párizs adott otthont egy hasonló jellegű tanácskozásnak. A magyar küldöttségben Darányi és néhány minisztériumi tisztviselő mellett helyet kaptak a magyar agráriusok prominens képviselői, élükön gróf Károlyi Sándorral. Darányi az esemény elnökének, a francia agráriusok vezetőjének, Méline, volt miniszterel-

[43] Hazánk, Melléklet, „Agrárius vívmány" című írás. 1899. IX. 24. 9.

[44] Az év folyamán a törvényhozás elfogadta az 1899. évi XLIX. törvénycikket, amelyik növelte az állami támogatásban részesíthető ipari üzemek – köztük élelmiszeripari üzemek – számát, és a nekik nyújtható kedvezményeket.

[45] *Vári András:* A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása 1886–1898. Századok. 2008/3. 629.

nöknek fogadásán mondott rövid, protokolláris általánosságokat tartalmazó beszéde végén a mezőgazdasági eszmék győzelmére ürítette poharát. A *Pester Lloyd* a miniszter ezen kijelentését elemezve egy nemzetközi agrárius „összeesküvés" rémét vélte felfedezni. Az ezt követő élénk publicisztikai háborúban az agrárius oldal elérkezettnek látta az időt az ellentámadásra és Darányi védelmére kelt.[46] Ennek egyik látványos megnyilvánulásaként az agráriusokhoz közel álló lapok (*Hazánk, Köztelek*) hónapokon át közölték a különböző gazdasági egyesületek, érdekképviseleti szervezetek minisztert támogató és merkantilistákat elítélő leveleit, nyilatkozatait.

Kétségtelen tény, hogy a Darányi miniszteri teljesítményét eddig jóindulattal kezelő politikai és gazdasági érdekcsoportok, azok sajtóorgánumai ellene fordultak. Ez a változás jól kivehető a liberális értékeket valló *Pesti Hírlap* esetében, amelynek szellemiségét befolyásoló körök nehezen tudták elviselni a Szabadelvű Pártban a fúzió nyomán bekövetkezett, számukra kedvezőtlennek ítélt változásokat. Az említett újság 1899 október végi számában - tehát már a Széll-kormány idején - még elégedettségét kifejezve állapította meg: „A magyar földmívelés érdekei 1867 óta sohasem részesültek oly tevékeny és gyakorlatias ápolásban, mint Darányi miniszterségе óta. Minden téren lendület és javulás tapasztalható".[47] A lap az őrlési forgalom eltörlése után kezdetben csak burkoltan, majd egyre nyíltabban támadta az agráriusokat, később név szerint

[46] „De legyünk tisztában azzal, hogy a Darányinak imputált kifejezés [victoire de idées agricoles – mezőgazdasági eszmék győzelme – F. Gy.] pusztán támadási ürügy volt, a dolog lényege az, hogy van egy klikk, amelynek Darányi működése nem tetszik és ez elég erősnek érzi magát arra, hogy egy haszontalan, komolyan nem vehető ürügynek támaszkodva, a minisztert megrendítse állásában." Köztelek, 1900. VII. 18. 1104.

[47] Pesti Hírlap, 1899. X. 29. 2. A történeti hűség kedvéért megjegyzendő, hogy az őrlési forgalmat eltörlő 1899. évi XXX. törvényt már a cikk megjelenése előtt, szeptember 23-án kihirdették. Magyar Törvénytár (továbbiakban MTT). 1899. Bp. 1900. 215.

Darányit is. Egy 1901. április 11-én ugyanitt megjelenő írás már azt a következtetést vonta le, hogy „az agrár-irányzat határozottan túlsúlyra emelkedett".[48]

A napi támadások kereszttüzében Darányi az 1900. évi költségvetés tárgyalásakor elérkezettnek látta az időt arra, hogy ismételten kifejtse véleményét az agrárius-merkantil vitáról, s benne az ő szerepéről, aminek vezérelve: politikai-ideológiai szuverenitásának megőrzése. „Ha agrárizmus alatt értetik az elzárkózás és szűkkeblűség; ha az értetik alatta, hogy semmi más jogos érdekre tekintettel ne legyünk, hogy a nemzetet mesterségesen osztályokra osszuk, és azokat játszszuk ki egymás ellen, hogy érdekellentéteket keressünk és kiélesítsünk: akkor e fogalmat magamtól elutasítom. De ha azt értjük alatta, hogy Magyarországon a földmívelésnek kell minden gazdasági fejlődés és emelkedés legfőbb gyökerének lennie, én, mint Magyarország földmívelésügyi minisztere, egy perczig sem érdemelném meg, hogy e helyen üljek, ha nem az volna meggyőződésem, hogy a földmívelés érdekeit a legmagasabbra kell helyeznem, minden más jogos érdek kímélése mellett; ily értelemben a szó e nemes értelmében igenis agráriusnak vallom magamat."[49] Felhívta hallgatósága figyelmét az ipar és a mezőgazdaság együttműködésének fontosságára, ugyanakkor elhatárolódott a mindkét irányzatnál megfigyelhető szélsőséges megnyilvánulásoktól. Veszélyesnek nevezte azt a jelenséget, ha „felekezeti velleitások és idegen törekvések, mezőgazdasági köpenyt vesznek magukra. Ezektől idegen vagyok. De idegen vagyok attól is, ha s szabad kizsákmányolás rendszere, ha üzelmek és visszaélések, a liberális lobogó alá akarnak menekülni." Tőle szokatlan szenvedéllyel fogalmazta meg politikai hitvallását és határozta meg helyét a magyar politikai életben: „Nem vagyok új ember a politikában. 20. esztendeje vagyok tagja e háznak. A vezérek közé nem tartozom, de a liberalizmus szolgálatában nehéz időkben, az első

[48] Pesti Hírlap, 1901. IV. 11. l.
[49] KN. 1900. március 14. 550.ü. XXVII. k. 243.

csatavonalban is megálltam helyemet. (...) Korunk a szélsőségek felé hajlik. Azoknak, a kik felelősségteljes állást foglalnak el, kötelessége a mérsékelt irányban maradni."[50]

A parlamenti pártok és a hivatalos politika által elismert érdekképviseleti csoportok közötti küzdelem egyik vonulatát láttuk az agrárius-merkantilista vitában. Mindkét nyomásgyakorló csoport tagjai a kiváltságos helyzetben levő politikai elit meghatározó részét alkották. Versengésük – jóllehet ideológiai alapokra támaszkodott – a politikai és gazdasági dominancia megszerzésére irányult. A váltakozó hevességgel zajló, de mindvégig békés keretek között folyó küzdelem lendülete később alábbhagyott, a belpolitikai erőpróba végül is kiegyezéssel zárult. A felek tudomásul vették a másik térnyerését, illetve térvesztését. Ez a belpolitikai küzdelem hozzájárult a hazai gazdaság, elsősorban a mezőgazdaság fejlesztésének felgyorsításához, a gazdasági erőforrások átcsoportosításához, az agráriumban élők szociális helyzetének viszonylagos javulásához. Ugyanakkor egyik politikai elitcsoportnak sem állt szándékában a polgári társadalom intézményrendszerének modernizálása, például a választójog kiszélesítése, a demokratikus intézmények további bővítése. A felek egyetértettek a nemzetiségi kérdés kezelésének gyakorlatával. Egyik oldalon sem tudatosult a felismerés, vagy talán hiányzott a politikai bátorság a gyarapodó létszámú munkásosztály gondjainak orvoslására, és nem volt az elitek konszenzusán alapuló hatékony elképzelés (bár kétségtelenül történtek próbálkozások) a társadalom döntő többségét kitevő, nagy szegénységben élő agrárnépesség gazdasági helyzetének és életminőségének javítására. Ezek a kérdések, ha fel is merültek, gyakorlati megoldásukig nem jutottak el, vagy egyenesen a szőnyeg alá söpörték azokat. A hibákért később súlyos árat fizetett az egész magyar társadalom.

[50] Uo. 244.

Dolgozatunkban Darányi Ignác tevékenységén keresztül próbáltuk megrajzolni ezt a szövevényes érdekkonfliktust. Pályája elején a két érdekcsoport között egyensúlyozva, később az agráriusokhoz csatlakozva felelősségteljes politizálással összességében eredményesen segítette a hazai agrárium ügyét.

KEREPESZKI RÓBERT

HAJDÚ VÁRMEGYE ÉS DEBRECEN VITÉZI SZÉKE A HORTHY-KORBAN

A két világháború közötti Vitézi Rend működése több vonatkozásban is a város és vidék közötti kapcsolatok sajátos és fontos vetületét jelenti. A szervezet 1920 nyarán alakult Horthy Miklós kormányzó kezdeményezésére, amit alapvetően három szándék motivált. Elsősorban egy szociális célkitűzés, ami az első világháborúban kitűnt katonák földadománnyal történő megjutalmazására és ezáltal a társadalmi feszültségek egy részének levezetésére irányult, amire már 1914 és 1918 között, illetve a forradalmak alatt is égetően fontos kérdésként tekintett az éppen hatalmon lévő politikai elit. A Vitézi Rend alapítása mögötti másik (és sok tekintetben nyomatékosabb) politikai szándék abból adódott, hogy Horthy már a tanácsköztársaság időszakában a szegedi ellenkormány hadügyminiszteréként, majd a Nemzeti Hadsereg szervezőjeként arra a következtetésre jutott (ahogy sokan mások is), hogy az általuk károsnak ítélt baloldali eszmék terjedésének megakadályozása érdekében a jobboldali, ún. „keresztény-nemzeti" érzelmű rétegek hatékonyabb megszervezésére van szükség. Ezért kellett egy olyan, feltétlenül lojális, a jobboldali rendszerhez mélyen elkötelezett tagokból álló szervezet, amely könnyen mozgósítható az „ellenforradalmi" elit számára. A Vitézi Rend megalapításában, illetve a későbbi formájának, külsőségeinek és arculatának kialakításában még egy, szintén politikai tényező játszott szerepet, ami az 1920. március 1-én kormányzóvá választott Horthy (ekkor még) viszony-

lag szűkre szabott jogköréből adódott. Az államfő ugyanis több uralkodói jogot nem kapott meg, így például az egyházi vezetők kinevezésére felhatalmazó főkegyúri jogot, illetve a nemesi cím adományozását. A Vitézi Rendbe történt felvétel után a tagok vezetéknevük előtt a „vitéz" jelzőt viselhették, megkülönböztetett figyelemben, protekcióban, az államapparátusban és a vidéki közigazgatásban való szerepvállalásban részesültek, ezáltal a két világháború közötti korszakban „vitéznek" lenni jelentős társadalmi és politikai státuszszimbólumnak számított, kvázi újnemesi pozíciót jelentett.[1]

A Vitézi Rend beilleszthető azon szervezetek sorába, amelyek az elveszített világháború, a területi elcsatolások, illetve az 1918/19 folyamán lezajlott, sikertelen és a korabeli társadalom jelentős részét kiábrándító baloldali forradalmak után alakultak, ezáltal a szervezet eszmeisége teljesen idomult az egész korszakot jellemző ún. „keresztény-nemzeti gondolathoz", alapításának a motivációi visszatükrözték az első világháború utáni korszellemet, tevékenysége és az általa a tagoktól elvárt mentalitás pedig a „neobarokk" tekintélyelvű, militarista jelleget. A nacionalizmus, revizionizmus és antikommunizmus hármas eszmei alapállása jellemezte, azonban több szempontból minden más társadalmi szervezet fölé emelkedett, ami egyrészt a tagsággal járó kiváltságokból (vitézi cím, „újnemesi" társadalmi státusz és földadományozás), másrészt

[1] A Vitézi Rendről l. részletesebben A tízéves Vitézi Rend 1921–1931. Bp., Országos Vitézi Szék, 1931.; A Vitézek Albuma. Bp., Országos Vitézi Szék, 1939.; *Tátrai Szilárd*: A Vitézi Rend első évtizedének története. Hadtörténelmi Közlemények, 1997/1. 49–83.; *Uő.*: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. Hadtörténelmi Közlemények, 2000/1. 35–78.; *D. Négyesy László*: A Vitézi Rendről I. In: Zounok 14. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, Szolnok, 1999, 163–192.; *Uő.*: A Vitézi Rendről II. In: *Zounok 15.* A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve, Szolnok, 2000. 187–265.; *Fekete Ferenc*: A Vitézi Rend története. H. n., HK Hermanos, 2011.; *Kerepeszki Róbert*: A Vitézi Rend 1920–1945. Máriabesnyő, Attraktor, 2013.

a külsőségekből (például a vitézi avatás), végül pedig az alapító személyéből és – az előbbiekben vázolt – motivációiból adódott.[2]

1920 nyarán a Vitézi Rend megalapításához egy speciális törvényi körülmény biztosított jogi alapot. Ekkor ugyanis a magyar parlament „a háború és a forradalom következtében előállott rendkívüli viszonyok" miatt a békeszerződés aláírásától számítva egy évvel meghosszabbította a háború esetére szóló kivételes hatalmat biztosító törvényt (az 1912. évi LXIII. törvénycikket). Ennek révén a kormány rendkívüli intézkedéseket és a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is hozhatott, így mód nyílt arra, hogy rendeleti úton, parlamenti vita és az országgyűlés hozzájárulása nélkül alakítsák meg a szervezetet. 1920. augusztus 10-én adta ki a Teleki-kormány a vitézi telkek alapításáról szóló rendeletét, amely tartalmazta az ezek koordinálására létesítendő Országos Vitézi Szék felállítását is. Ennek tagjai a miniszterelnökség, a földművelésügyi, a honvédelmi, az igazságügyi és a belügyminiszter egy-egy képviselője, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének ügyvezető igazgatója, illetve az államfő által kinevezett nyolc tag, az ún. vitézi törzskapitányok lettek. A rendelet szerint az elnököt a széktagok választották élethosszig tartó időtartamra.[3] Erre az Országos Vitézi Szék első ülésén, 1920. szeptember 25-én került sor, amikor egyhangúlag Horthy Miklóst választották elnöknek. Az Országos Vitézi Szék második ülésén, 1920. október 7-én az adminisztratív teendők ellátására létrehozták a Főszéktar-

[2] Horthy motivációit jól szemlélteti az első ünnepélyes vitézi avatáskor elmondott beszéde is, amiben a következőképpen foglalta össze a Vitézi Rend céljait: „jutalmazni a vitézséggel párosult honfi erényt, megtartani a nagy idők legjobbjait, és biztosítani a hősök nemzetségének fennmaradását, végül bennük és utódaikban a magyar fajnak olyan hatalmat biztosítani, mely rettentő erővel sújt le minden felforgató állam- és nemzetellenes törekvésre". A tízéves Vitézi Rend 1921–1931, i. m. 25.

[3] A m. kir. Minisztérium 1920. évi 6650. ME számú rendelet a vitézi telekről. Magyarországi Rendeletek Tára, 1920. évi rendeletek. Bp., M. Kir. Belügyminisztérium, 1920. 393–399.

tóságot, a harmadik ülésen, 1920. november 25-én pedig döntés született a Vitézi Rend megalakításáról.[4]

A város és vidék kapcsolatainak tekintetében a szervezet egyik elsődleges vonatkozását a hierarchikus, egész országra kiterjedő felépítése jelentette. Az Országos Vitézi Szék létrehozása és ezt követően a Vitézi Rend megalapítása – főként a növekvő tagság koordinálása, a vitézi telkek kezelése, kiosztása és ellenőrzése miatt – komoly adminisztrációs apparátust és részletes organizációt tett szükségessé. Az Országos Vitézi Szék az ország vármegyéit nyolc ún. törzsszékbe osztotta (ezek egy-egy, a régióhoz valamilyen módon kapcsolódó magyar történelmi személyiség nevét kapták a későbbiekben)[5], élükön a nyolc törzskapitány egyike állt. A vármegyei vitézi székek vezetői a vitézi székkapitányok, a vármegyéket alkotó járásokban pedig a vitézi hadnagyok képviselték a Rendet. A legalacsonyabb beosztást a hierarchiában a vitézi őrmester jelentette, aki „kis körzetekben (szomszédos falvakban, esetleg körjegyzőségekben) egymáshoz közel lakó vitézi csoportok, családok élén állt", kinevezését a vármegyei vitézi székkapitány előterjesztésére az illetékes törzskapitánytól kapta meg. A korszak folyamán többször változott az, hogy az egyes törzsszékekhez mely vármegyék tartoztak. Az 1921-ben megállapított első beosztás átalakítását a törvényhatóságok és a csonka vármegyék egyesítéséről intézkedő törvény (1923. évi XXXV. tc.) tette szükségessé, ami a Trianon utáni szétzilált közigazgatást racionalizálta, majd az 1930-as évek végén a területi visszacsatolások ismét változtatásokat, sőt 1940 végén és 1941 folyamán újabb törzsszékek létrehozását is eredményezték.[6]

---

[4] *Kerepeszki Róbert*: A Vitézi Rend, i. m. 17–18.

[5] Ezért kapta például a VI. számú törzsszék, amelyhez Bihar, Szatmár, Szabolcs, Bereg és Ugocsa mellett Hajdú vármegye is tartozott, Bocskai István nevét.

[6] *Kerepeszki Róbert*: A Vitézi Rend, i. m. 20–28.

Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke 1921. július 11-én alakult meg. Ekkor kapta megbízatását a vármegye első székkapitánya, vitéz Nagy Pál altábornagy, aki 1934. február 26-án vonult nyugalomba. Utóda vitéz Berényi István ezredes lett, aki végig a korszak folyamán megtartotta ezt a tisztséget. A vármegyei vitézi szék kezdetben Jász-Nagykun-Szolnok és Heves vármegyékkel együtt képezte a törzsszékek egyikét, ez a későbbiek folyamán úgy változott, hogy Bihar, Szabolcs, Szatmár, Bereg és Ugocsa vármegyékkel alkotott egy törzsszéket, amelynek élén 1939-ig vitéz Toókos Gyula, majd 1944/45-ig vitéz Magyarosy Sándor állt. Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Székének hivatalos helyisége a cívisvárosban előbb 1926-ig a Péterfia utcai honvédlaktanyában, majd 1934-ig a Széchenyi utcai huszárlaktanyában, végül a Bethlen utcai különálló Vitézi Rendházban volt.[7]

A Vitézi Rend szerteágazó, a társadalmi élet szinte minden vetületére és lényegében az ország egészére kiterjedő tevékenységi köreinek (például az alapító Horthy által meghirdetett és célul kitűzött „nemzetvédelmi" elvek, mint baloldali mozgalmak megakadályozása, revizionizmus, katonai eszmények ápolása stb.) koordinálására célszerűnek látszott egy ilyen területi alapú (törzsszékek) és egy munkaterületek (Főszéktartóság, ügyosztályok, társadalmi bizottságok) szerinti organizáció létrehozása. Ez arra is jó volt, hogy a szervezeten belül pozíciók létesülhettek, amelyek betöltése külön presztízst jelentett, és ezáltal ki lehetett emelni a vitézek közül azokat, akik katonai múltjuk, politikai nézeteik, társa-

[7] Uo. 120, 125–126. – Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Székéről l. még *Z–i L–s*: A vitézi rend. Debreczen és Hajdúvármegye vitézei. In: Debreczeni Képes Kalendáriom az 1923-ik közönséges esztendőre. Debrecen, K. n., 1923. 64–67.; *Vitéz Kovách Elemér:* Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke. In: Debrecen Sz. Kir. Város és Hajdú Vármegye. Szerk. Csobán Endre. Bp., Merkantil, 1940. 185–189.; *Kerepeszki Róbert*: Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitányának hangulatjelentései (1935–1939). Századok, 2008/1. 79–122.

dalmi vagy személyes kapcsolataik miatt értékesebbek voltak a Vitézi Rend számára a többieknél. Mindemellett a szervezet struktúrájának összetettségét a rohamosan növekvő taglétszám is indokolta, ami 1943-ra meghaladta a 23 ezer főt.[8]

Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Székéhez tartozó vitézek száma is rohamosan bővült a korszak folyamán. Az első ünnepélyes vitézavatáskor, 1921 augusztusában a 205 ekkor felvételt nyert vitéz közül kilencen voltak e vármegye lakosai (öt debreceni, egy-egy tetétleni, hajdúböszörményi, hajdúhadházi és hajdúnánási, utóbbi Máró Bálint népfelkelő szakaszvezető).[9] 1923-ban a vármegyei illetőségű vitézek száma 60-ra (19 tiszti és 41 legénységi), 1931-ben 662-re (112 tiszti és 550 legénységi), tíz évvel később, 1941-

[8] Annak ellenére gyorsan bővült a Vitézi Rend taglétszáma, hogy a felvételért kérvényt, illetve számtalan további dokumentumot kellett benyújtani, és a jelentkezők közül – szigorú elbírálást követően – az Országos Vitézi Szék válogatta ki „a megadományozásra legérdemesebb honfiakat". A jelentkezés feltétele egyfelől bizonyos kitüntetések birtoklása volt: a legénységi állományúaknál az arany vagy első osztályú (nagy) ezüst vitézségi érem kétszeres birtoklása, főtisztek esetében tiszti arany vitézségi érem vagy a harmadosztályú Vaskorona Rend, törzstiszteknél és tábornokoknál legalább a Lipót Rend lovagkeresztje. Természetesen be kellett nyújtani a katonai okmányok hiteles másolatát (első világháborús csapattestek, arcvonalbeli szolgálat ideje, helye), az esetleges Nemzeti Hadseregben való szolgálat, illetve a kitüntetések és a hőstettek (az utóbbiak esetében a közvetlen elöljárók és bajtársi tanúk vallomását) igazolását. De emellett minden jelentkező esetében az Országos Vitézi Szék vizsgálta az illető forradalmak alatti magatartását (támogatta-e a Károlyi-féle vezetést, hogyan viszonyult a tanácsköztársasághoz, csatlakozott-e Horthy Szegeden szerveződő Nemzeti Hadseregéhez stb.), az egészségi és erkölcsi alkalmasságot. Emellett a számtalan bekért további iratok révén nemcsak a kérvényező, hanem annak családja körülményeit is alaposan ellenőrizték. A Vitézi Rend Kis Kátéja. Budapest, Országos Vitézi Szék, 1934. 28–34.; *Tátrai Szilárd*: A Vitézi Rend első évtizedének története, i. m. 55–56.

[9] *Vitéz Kovách Elemér:* Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke, i. m. 185.

ben pedig már 864-re emelkedett (153 tiszti és 711 legénységi, illetve 26 poszthumusz vitéz). Ezzel a régió vármegyéi között a legnagyobb taglétszámú vitézi szék lett. A vármegye vitézei – ahogy szerte az országban – jelentős szerepet vállaltak a városi és vidéki közéletben, mint törvényhatósági bizottsági tagok, községi elöljárók, illetve leventeoktatók (1931-es adatok alapján Hajdú vármegyében és Debrecenben 14 törvényhatósági bizottsági tag, 26 községi elöljáró és 72 leventeoktató volt vitéz).[10]

A Vitézi Rend történetének egyik legfontosabb aspektusát, egyben a vidéki életben legmeghatározóbb vonatkozását a vitézi telkek jelentették. Ahogy maga az alapító, Horthy Miklós is megfogalmazta 1920-ban: „Azokból a földekből, amelyeket magánosok vagy köztestületek felajánlanak, kisbirtokokat (vitézi telket) fogok majorátusként adományozni a haza védelmében kitűnt oly honfiaknak, akik vitézi és erkölcsi tekintetben, szóval jellemileg teljesen megbízhatók, és az utóbbi forradalmak alatt hazafias magatartásukban egy pillanatig sem tántorodtak meg. A vitézi telekkel a megadományozottra nézve megfelelő kötelezettségek (közszolgálatok) lesznek egybekapcsolva, amelyek a birtokkal együtt apáról fiúra szállnak, és kihatásukban a vitézi telkek birtokosait a belső rend és nyugalom és egyúttal az ország védelmének megbízható támaszaivá fogják tenni. Ezzel két célt szolgálunk: lesz az országnak egy minden eshetőségre kész, teljesen megbízható szervezete, amelynek tagjai tekintélyüknél fogva a vidék lakosságára nevelő hatással lesznek, másrészt a falu népét különleges pozíciójuknál fogva példájuk követésére serkentik."[11]

---

[10] *Z–i L–s*: A vitézi rend, i. m. 66–67.; A tízéves Vitézi Rend 1921–1931, i. m. 173–324.; *Vitéz Kovách Elemér:* Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke, i. m. 185.

[11] A tízéves Vitézi Rend 1921–1931, i. m. 69–70. – Idézi még *Romsics Ignác*: Ellenforradalom és konszolidáció. Budapest, Gondolat, 1982, 120–121.

A vitézi telkeket – elvileg – elidegeníteni, megterhelni vagy bérbe adni nem lehetett, és a birtok kizárólag oszthatatlanul szállhatott az elsőszülött fiú utódra. Ilyen birtokokat magánszemélyek, városok, törvényhatóságok felajánlásaiból vagy a Vitézi Rend vagyonából vásárolt területeken létesíthettek, de előfordult, hogy egy tulajdonos saját birtokát minősíttette vitézi telekké. Léteztek ezek mellett vagyonváltságos vagy megváltásos vitézi telkek, amiket fizetési kötelezettség terhelt. Ezeket a telektípusokat Horthy adományozta, és ünnepélyes birtokba helyezés révén került egy díszes oklevél kíséretében a vitéz tulajdonába. Az ún. hosszúlejáratú bértelkeket és az örökhaszonélvezetű vitézi telkeket már nem az államfő adományozta, és – ahogy a nevük is utal rá – meghatározott idejű vagy teljes élettartam alatti bérlet fizetése révén kiadott birtokok voltak.[12]

A Vitézi Rend alapítását követő egy-másfél évben Hajdú vármegyében is szép számmal voltak olyanok, akik önként ajánlottak fel birtokot a vitézi telkek létesítésének céljára. Az első helyi felajánlók között voltak Dégenfeld Pál és Semsey Andor földbirtokosok (az utóbbi különösen nagyvonalú volt, mivel Balmazújváros határában 500 katasztrális hold területet adományozott a szervezett számára), az egri főkáptalan az Etyek község határában adott 30 holdas birtokával, illetve Hajdúnánás város, amely 20 hold területet ajánlott fel.[13] Az első ünnepélyes telekbeiktatás 1922. április 23-án történt, amikor vitéz Lőrincz Lajos őrmester megkapta a Dégenfeld Pál gróf által Téglás község határában felajánlott 40 hold kiterjedésű birtokot. 1941-re a vármegyében összesen 12 tiszti és 206 legénységi vitézi telek létesült, amelyek összesen 2870

[12] A Vitézi Rend Kis Kátéja, i. m. 50–52.; *Kerepeszki Róbert*: A Vitézi Rend, i. m. 29–39.

[13] Ezt a telket az említett hajdúnánási vitéz, Máró Bálint kapta 1922 szeptemberében, a város emellett házépítésre 50 ezer téglát, Csiha Endre helyi birtokos pedig 40 ezer koronát és gazdasági felszereléseket is adott neki. *Z–i L–s*: A vitézi rend, i. m. 66.

katasztrális hold területet tettek ki (ezzel a megyei átlag 13 hold volt).[14]

A korabeli városi és vidéki élet tekintetében a Vitézi Rend harmadik, egyben talán legizgalmasabb és legkevésbé ismert vonatkozása a szervezet „nemzetvédelmi" tevékenysége, ezen belül is a „nemzetellenesnek" vélt politikai mozgalmak elleni állandó küzdelem volt. Az ezzel kapcsolatos feladatok a vitézek kötelességeinek egyik sarokpontjának számítottak, ami magában foglalta „a magyar nemzeti irányú törekvések, szervezkedések teljes odaadással történő" támogatását, a „nemzetellenes ténykedések figyelemmel kísérését", és azok „csírájukban történő elfojtását". Az ezekről szerzett megfigyeléseit, információit a vitéznek kötelessége volt jelenteni is az elöljárói és az illetékes hatóságok számára. Ez azt jelentette, hogy a vármegyei vitézi székkapitányoknak minden hónapban – elsősorban a járási vitézi hadnagyok beszámolói alapján – részletes jelentésekben kellett beszámolniuk a főispánnak (és általa közvetve a belügyminisztériumnak), valamint a honvédség helyi parancsnokainak az illetőségi körükbe tartozó városok és vármegye közéletének jelentősebb eseményeiről és általában a közhangulat alakulásáról. E hangulatjelentések bemutatják, hogyan látta az adott vármegye társadalmának – az ilyen iratokban használt szófordulattal élve – „keresztény és nacionalista" része a korszak kül- és belpolitikai eseményeit. Kiderül belőlük, hogy menynyire kísérte figyelemmel a kor hétköznapi embere a politika alakulását, ugyanakkor a helyi közélet számtalan összefüggését és történését is bemutatják. Keresztmetszetet adnak arról a kapcsolati hálóról, mely összefogta a vezető elit tagjait, a különböző társadalmi és politikai szervezeteket, és jobban megismerhetővé, megérthetővé válik az a korszellem, mely áthatotta nemcsak Debrecent és Hajdú vármegyét, hanem tulajdonképpen az egész országot. Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy a vitézi széki hangulat-

[14] *Vitéz Kovách Elemér:* Hajdú vármegye és Debrecen Vitézi Széke, i. m. 186.

jelentések a hatalmon lévő elit szemszögéből íródtak, meglehetősen egyoldalúak és gyakran túlságosan általánosítanak, ennek ellenére fontos társadalom-, politika- és helytörténeti vonatkozású források.[15]

A vitézi székkapitányok nemzetvédelmi helyzetjelentéseinek tematikája általában több csoportra oszlott. A jelentések az „Általános viszonyok" bemutatásával kezdődtek, ahol a székkapitány az illetékességi területén működő állambiztonsági és rendészeti szervek hangulatáról, működéséről és megbízhatóságáról, a polgári lakosság hangulatáról, a termelésről, az ipari és kereskedelmi életről, a népegészségügyről, esetleg az időjárási viszonyokról számolt be. Ezt követte „Nemzeti élet" címszó alatt a helyi társadalom „keresztény-nemzeti" érzületű rétegeivel kapcsolatos események taglalása, ami elsősorban a kormánypárt, valamint az azzal együttműködő vagy szimpatizáló társadalmi egyesületek tevékenységének bemutatását jelentette. Ezek után a „Nemzetietlen élet" fejezetben jelentett a vitézi székkapitány minden ellenzéki politikai tevékenységről. Ez az 1920-as évek folyamán főként a szociáldemokraták és az illegális kommunisták megfigyeléséből adódó információkra korlátozódott, a következő évtizedben viszont egyre inkább a magyar nemzetiszocialista, nyilas és pángermán mozgalmakkal kapcsolatos beszámolók kerültek jelentős túlsúlyba. A „Nemzetietlen élet" taglalása után többnyire a vármegye területén élő esetleges nemzetiségek, majd a munkásság, a helyi sajtó, illetve a vitézi élet bemutatásával folytatódtak a jelentések. Végezetül a székkapitány javaslatokat, megjegyzéseket tehetett, de ezekkel ritkán éltek külön, inkább az egyes fejezetekben, közvetlenül az egyes jelenségek leírásához fűztek ilyeneket, amikből jól kidomborodhatott az összeállítók mentalitása, személyisége. Ez elsősor-

[15] *Kerepeszki Róbert*: Hajdú vármegye és Debrecen, i. m. 79–81.

ban az egyes székkapitányok antiszemita megjegyzései és kirohanásai kapcsán figyelhető meg a jelentésekben.[16]

Olykor előfordult az is, hogy az Országos Vitézi Szék egy speciális bel- vagy külpolitikai körülmény esetén rendkívüli nemzetvédelmi helyzetjelentés megírására utasította a székkapitányokat. Például 1938 novemberében az első bécsi döntés, illetve a korszak legnagyobb belpolitikai vihart kavart eseménye, Imrédy Béla rendeleti kormányzási (lényegében diktatórikus) terve és a kormány leszavazása utáni közhangulatról kért rendkívüli beszámolót az

[16] Például az 1930-as évek második felében Berényi István, Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitánya szinte havi rendszerességgel számolt be a nemzetvédelmi helyzetjelentéseiben olyan visszaélésekről, amelyekben – általa egyoldalúan beállítva – negatív szereplőként tüntette fel Debrecen és a vármegye zsidóságát. Az ilyen esetek ismertetését gyakran gúnyosan a „Talmudi szellem, zsidó erkölcsök" megjegyzéssel zárta. De beszédes az a jelentése is, amiben az azzal kapcsolatos véleményét fejtette ki, hogy az első zsidótörvények értelmében az Országos Vitézi Szék hatáskörébe rendelte a kormány az egyes zsidó lakosok 1919-es ellenforradalmi tevékenységének megvizsgálását és igazolását (ami felmentést jelentett számukra a zsidótörvények hatálya alól). Ebben Berényi a következőképpen fogalmazott: „A zsidók ellenforradalmi tevékenysége igazolásának az Országos Vitézi Szék hatáskörébe való utalását a ker[esztény] és nac[ionalista] társadalom körében általában kedvezően fogadták. Ez a megbízatás, amennyire megtisztelő a Vitézi Rendre, éppen olyan hátrányos is lehet a Vitézi Rend tekintélyére nézve. Olyan zsidók jelentkeznek ellenforradalmi magatartásuk igazolása végett, akiknek ellenforradalmi tevékenységéről ez ideig széles körben senki sem tudott, mert az illetők papírforma szerint megfelelő igazolványokat terjesztenek be. Eme emberek ellenforradalmi ténykedésének igazolása meg fogja nyitni a Vitézi Rend tekintélyét sértő fülbesúgásokat, hogy ti. ilyen és olyan befolyások érvényesültek. A közelmúlt napokban hallottam egy olyan kijelentésről, hogy egy Hajdú vármegyei zsidó birtokos olyan nyilatkozatott tett, hogy ha kell 200.000 pengőt is rááldoz, csakhogy ellenforradalmi tevékenysége igazolva legyen." Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL HBML), IV.B.901/a (Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának iratai), 16. doboz, 271/1939. eln.

Országos Vitézi Szék.[17] De Hajdú vármegye és Debrecen vitézi székkapitánya adott rendkívüli bizalmas helyzetjelentést 1940 szeptemberében a Hajdúnánáson létesített zsidó munkatáborról,[18] illetve 1942 februárjában a debreceni Volksbund-tagokról és az egyetemhez kapcsolódó Német Tudományos Intézet nácibarát tevékenységéről is.[19]

A Hajdú vármegyei vitézi szék „nemzetvédelmi helyzetjelentései" Nagy Pál idejében még vázlatosak és mindössze 1–4 oldal terjedelműek voltak, ezzel szemben Berényi székkapitánysága alatt az 1930-as évek közepétől már sokkal részletesebbek és 6–10, de előfordult, hogy 12–14 oldalt tettek ki. Feltűnően tartalmasabb lett ekkor a jelentések „Munkásság" című fejezete, és ezek segítségével pontosabb képet kaphatunk elsősorban a mezőgazdasági munkások életkörülményeiről, panaszairól (különösen a munkabéreik alakulásáról). A vármegyei vitézi szék jelentéseiből kitűnik például az, hogy 1935-ben, amikor még éreztette hatását a gazdasági

[17] Ebben a jelentésben a kormányválság hajdúnánási visszhangját a következőképpen foglalta össze: „A lakosságnak az a része, amellyel módomban állott érintkezésbe lépni, elítéli a kilépett NEP képviselők eljárását. Az úri társadalom pedig egyenesen felháborodott a kilépett képviselők magatartása miatt, amiért ilyen kritikus időben, amikor a legnagyobb összefogásra és egyöntetű magatartásra volna szükség, válságot idéztek elő. A kilépettek közül az idősebbek és maradiaknak ismert politikusok eljárását megértik, ellenben a fiatal jobboldali politikusok eljárását érthetetlennek minősítik és a legnagyobb mértékben elítélik. Közli *Kerepeszki Róbert*: Hajdú vármegye és Debrecen, i. m. 113–114.

[18] E jelentésben Berényi István úgy fogalmazott, hogy Hajdúnánás „a hajdúsági zsidók főfészke". A helyi vitézi őrmestert idézve kiemelte, hogy a zsidó munkatábor miatt „minden hét végén zsidóasszony invázió sújtotta Hajdúnánást. Minden szombaton legalább 150–160 zsidóasszony jött Hajdúnánásra férjét meglátogatni", ami „rengeteg bosszúságot okozott Hajdúnánás ker[esztény] lakosságának". MNL HBML, IV.B.901/a, 17. dob., 287/1940. eln.

[19] MNL HBML, IV.B.901/a, 18. dob., 53/1942. eln. – Vö. *Kerepeszki Róbert*: Debrecen és a Volksbund. Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez. Múltunk, 2007/4. 255–281.

válság, a napszám igen alacsony, a munkaalkalmak száma csekély, a munkásság hangulata pedig kifejezetten rossz volt, és a községek vitézi őrmesterei minden alkalommal szóvá is tették mindezt jelentéseikben. Pár év leforgása alatt azonban megváltozott a helyzet, és a második világháború előestéjén a mezőgazdasági munkásság bére emelkedett az 1935-ös állapotokhoz képest.[20]

Ezen kívül a „nemzetvédelmi helyzetjelentések" tartalmában fontos változás volt az, hogy Berényi olykor szó szerint, máskor csak tartalmi kivonatában a hozzá beosztott és a környező településeken tevékenykedő vitézi őrmesterek általános jelentéseit is idézte, ezáltal a vidéki közélet megvizsgálására is lehetőség nyílik a Vitézi Szék dokumentumai révén.[21] Ezekből az tűnik ki, hogy a különböző kisebb vármegyei településeken meglehetősen szerény volt az ellenzéki pártok aktivitása, ami szinte csak a választások idején élénkült meg.[22] Jó példával szolgál erre az 1939. májusi

[20] Például Hajdúnánás kapcsán azt jelentette Berényi – a helyi vitézi őrmester beszámolóira támaszkodva – 1934 tavaszán, hogy „a munkaalkalom igen kevés s ezért a munkásság helyzete bizonytalan". 1935 augusztusában is még azt közölte, hogy a betakarítás után a munkaalkalom megszűnt a településen, azonban „újabban a Tisza-csatorna építése foglalkoztatja a közvéleményt, ami munkaalkalmat biztosítana sokak számára". A következő év elején viszont már arról számolt be, hogy a település mellett épülő strandfürdő előmunkálatai és az új piactér rendezése 150 munkásnak biztosít munkalehetőséget. MNL HBML, IV.B.901/a, 11. dob., 145/1934. eln.; Uo. 12. dob., 298/1935. eln.; Uo. 13. dob., 104/1936. eln.

[21] A települések szerinti bontás 1934 februárjától jelent meg a Hajdú vármegyei vitézi hangulatjelentésekben, tehát azonnal Berényi kinevezésétől kezdve. MNL HBML, IV.B.901/a, 11. dob., 82/1934. eln.

[22] Ez még akkor is igaz, hogy olykor a nyilasok kis létszámú gyűlései felborzolták a helyi kedélyeket. Például 1937 szeptemberében Hajdúnánáson az „idegen szónokokkal" tartott nyilas gyűlésen „igen sok zsidó volt jelen, akik közbeszólásokkal zavarták a gyűlést", és „végül is a rendőrségnek 2 zsidót el kellett vezetnie, mert a nyilasok közbekiáltásaik miatt meg akarták őket verni". Ennek ellenére a lakosság hangulatát „kedvezőnek" értékelte a hajdúnánási vitézi őrmester. MNL HBML, IV.B.901/a, 14. dob., 294/1936. eln.

„nemzetvédelmi helyzetjelentés", amely a korszak utolsó választásairól számolt be. Ekkor Hajdúnánásról a következőket jelentették: „A polgári lakosság hangulatát a képviselő választás izgalmai uralták. A lakosság hangulata teljesen nyugodt volna, ha a kisgazdapárt jelöltje fel nem kavarná a vizet a 8 Órai Újságban s a Debreceni Független Újságban. A józan lakosság megbotránkozik a pesti és debreceni újságokban megjelent »nánási« híreken."[23] Az történt ugyanis, hogy a hajdúnánási kerületben lezajlott választásokkal kapcsolatban a kisgazda ellenzéki jelölt, Berki Gyula botrányt robbantott ki azzal, hogy 1939. május 26-án Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek írt táviratában felpanaszolta a kormánypárt helyi tagjainak visszaéléseit. Azt írta többek között: „Benkő Géza kormánypárti jelölt érdekében 150 állami, megyei és községi alkalmazott szaladgál, nekem csak egy-két emberem van, azt is elveszik tőlem, hogy munkámat feltartsák. […] Vizsgálóbíró[i] végzés nélkül 75 esetben ok nélkül tartottak ház kutatást, 84 esetben követtek el személyes szabadság megsértését és 34 esetben éltek vissza hivatalos hatalmukkal. […] Tisztelettel kérem, hogy az itteni politikai és rendőri rémuralom megszüntetésére méltóztassék a belügyből közigazgatási biztost kirendelni." Ezek a panaszok kisziváro gtak a sajtónak, és Keresztes-Fischer belügyminiszter vizsgálatot kezdeményezett, amit Losonczy István főispán folytatott le. Ő Berki valamennyi vádját tagadta, így az ügyet csak az ellenzéki lapok tartották felszínen, de ez a választások eredményét nem befolyásolta.[24]

Olykor azonban a vidéki közélet és közhangulat kapcsán a vitézi jelentések szóltak arról, hogy az ország egészét érintő nagy események hogyan hatottak az egyes településeken, illetve ezek milyen visszhangot váltottak ki az egyszerű emberekben. Szemléletes példával szolgál ebben a tekintetben is Hajdúnánás, ahonnan a helyi vitézi őrmester a következőket jelentette 1939 tavaszán

[23] MNL HBML, IV.B.901/a, 16. dob., 148/1939. eln.
[24] MNL HBML, IV.B.901/a, 16. dob., 145/1939. eln.

Kárpátalja visszacsatolását követően: „A lakosság hangulata nem mondható nyugodtnak. Az idősebb korosztályokat, melyek Kárpátalján teljesítettek szolgálatot, nem szerelték le, s itt a dologidő – tengerivetés, stb. Érdekes jelenség, hogy a Kárpátaljának kilátásba helyezett autonómia milyen visszatetszést keltett még az egyszerűbb emberek körében is. Az a vélemény, hogy az autonómiát csak a vezető ember követeli, hogy az neki megélhetést, pozíciót biztosítson, az egyszerű rutén parasztnak kenyér kell, nem autonómia."[25]

A Vitézi Rend tehát olyan „csatornát" jelentett, amelyen keresztül a vidéki élet eseményei, a helyi közhangulat alakulása (de legalábbis ennek vázlatos kivonata) eljuthatott a városi és végső soron a legfelsőbb politikai elithez is. Jogosan merül fel a kérdés, hogy ez a „nemzetvédelmi jelentések" összeállításából adódó kvázi állambiztonsági munka hátrányosan érintette-e azokat, akiket esetleg negatív színben tüntettek fel vagy konkrét vádakkal illettek. Egyelőre nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy valakit egyértelműen és kizárólag azért tartóztattak le vagy helyeztek vád alá, mert a vitézi jelentésekben bepanaszolták. Azt azonban, hogy ilyen mégis több alkalommal megtörtént, egyértelművé teszi Berényi székkapitány 1942. januári helyzetjelentése, amelyben a következőről számolt be: „A közig[azgatási] hatóságok elleni panaszokkal kapcsolatban reá kell mutatnom egy olyan jelenségre, amelynek – ha meg nem szűnik – következménye az lesz, hogy a székkapitányságnak a közig[azgatási] hatóságok működésével kapcsolatos hírforrásai bedugulnak. Hogy-hogy nem, de a helyzetjelentésekben érintett személyeknek a legtöbb esetben tudomására jut, hogy *az ellene elindított vizsgálat a vármegyei Vitézi Szék (vitézi őrmester) jelentése alapján indult meg* [kiemelés tőlem – K.R.]. Az illető egyén a feljelentés folyományaképpen ellenséges viszonyba kerül az illető vitézi szerv vezetőjével és a feljelentett egyénnek – különösen ha az illető közig[azgatási] személy – száz

[25] MNL HBML, IV.B.901/a, 16. dob., 105/1939. eln.

és száz féle módja és alkalma van arra, hogy ellenséges érzületét nemcsak az illető vitézi szerv vezetőjével, hanem általában a helyi vitézi társadalom tagjaival is éreztesse. […] Felhívom e tekintetben a figyelmet Balmazújváros vitézi őrmesterének január hóról szóló helyzetjelentésében foglaltakra. Teljesen bedugult pl. a Hajdúdorog közig[azgatási] hatóságra vonatkozó bizalmas adatszolgáltatás, amelynek oka az volt, hogy az illető közig[azgatási] személyek mindig megtudták, hogy a vármegyei Vitézi Szék (vitézi őrmester) milyen adatokat jelentett róluk."[26]

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a Vitézi Rend eddigiekben bemutatott, egész országra kiterjedő szervezete, összetett és szerteágazó „nemzetvédelmi" tevékenysége, illetve a vitézi telkek olyan szemléletes adalékokkal szolgálnak, amelyek jelentősen gazdagítják a Horthy-kori város és vidék közötti kapcsolatokról kialakult, sokrétű képet Hajdú vármegye, illetve az ország valamennyi régiójának vonatkozásában is.

[26] MNL HBML, IV.B.901/a, 18. dob., 53/1942. eln.

SZILÁGYI ZSOLT

A SÁRRÉTI FALVAK LATERÁLIS KAPCSOLATHÁLÓJA 1925-BEN[1]

MÓDSZERTANI ELŐZMÉNYEK

Az 1970-es és az 1980-as években a kortárs szociológia- és földrajztudomány hatására érzékelhetően felerősödött a történeti földrajzban a falvak vizsgálata, a köztük lévő gazdasági, társadalmi kapcsolatok kutatása. Az irányzat egyik, meghatározó alakja Dennis Mills volt, akinek módszertani szempontból máig megkerülhetetlen alapműve 1982-ben jelent meg *Centrumfalvak: elmélet, források és vizsgálatok* címmel.[2]

Mills professzor, Masry MacGregor szociológus és Ian G. Weekley földrajzos új látásmódot alkalmazó munkáiból kiindulva közelített a falvak történeti kapcsolatrendszerének feltárásához. MacGregor 1972-ben szembefordult azzal az általánosan elterjedt nézőponttal, hogy a „falusi élet" mindinkább városközpontúvá válik. Állítását a délnyugat-angliai Somerset megye falvainak társadalmi kölcsönkapcsolatai (a közös szervezésű bálok, egyházi és sportrendezvények) elemzésére építette.[3] Kiderült ugyanis, hogy

[1] A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00623/12/2) támogatásával készült.

[2] *Mills, Dennis Richard*: Central Villages: Theory, Sources and Enquiries. In: Aspects of Historical Geography. The Open University Social Sciences: a Third Level Course. Historical Sources and the Social Scientist. 2. vol. (Units 16–17.) Eds. Mills, Dennis Richard–Pryce, W. T. R. The Open University Press, Milton Keynes (Buckinghamshire), 1982. 73–121.

[3] *MacGregor, Masry:* The Rural Culture. New Society 9. (1972: March) 486–489., 486.

(társadalmi szempontból) a legtöbb település inkább „függött" egy közeli centrumfalutól, mint egy hasonlóan közeli (kis)várostól. Néhány évvel később Weekley, (gazdaság)földrajzi oldalról közelítve, hasonló eredményre jutott, mint MacGregor. A személyautó rohamos léptekkel történő vidéki terjedésével felismerte, hogy e folyamat nemcsak a falvak lakosságszám-növekedésére volt kedvező hatással, hanem a vidék, szolgáltatással való ellátottságának términtázatát is jelentősen befolyásolta. Amíg a városok központi jellege részint az elszigeteltségükből, részint a hierarchiai rangjukból eredt, addig mindezzel párhuzamosan kialakult a falvak egymás közötti (egymásra utalt) kölcsönkapcsolata: a *laterális kapcsolat* (lateral interdependence, oldalirányú kölcsönös függés).[4]

Ahogy azt az *1. ábra* is érzékelteti, a laterális kapcsolat valójában csak a falvak között létező olyan lehetséges viszony(rendszer), ami a városok és a falvak közti „vertikális" (hierarchikus) interakcióktól többé-kevésbé független. E kapcsolat, a „vertikális" kifejezés analógiájára horizontálisan, vagyis oldalirányban (laterálisan) épül(t) ki. Jóllehet egy falu nem függ egy másik falutól, legalábbis semmiképp sem úgy, mint ahogyan egy falu függ egy várostól, mégis ezek a falvak úgy specializálódtak újabb szolgáltatás(ok)ra, hogy a szomszédos (egymáshoz közeli) falvakkal megosztva kölcsönös előnyük származzék belőle.[5] Van olyan szolgáltatás, ami csak az egyik, van olyan, ami csak a másik, és persze olyan is, ami mindkét településen megtalálható. Így az adott faluban hiányzó szolgáltatást a helyi lakosság a távoli város helyett, a közeli vagy közelebbi faluban igyekszik többnyire igénybe venni. Az interakció minősége és mennyisége pedig függvénye a földrajzi távolságnak, a két falu közötti közlekedési lehetőségeknek.

---

[4] *Weekley, Ian G.*: Lateral Interdependence as an Aspect of Rural Service Provision: a Northamptonshire Case Study. East Midland Geographer 6, (1977) 361–374., 361.

[5] Vö. *Mills, Dennis Richard*: Central Villages, i. m. 82.

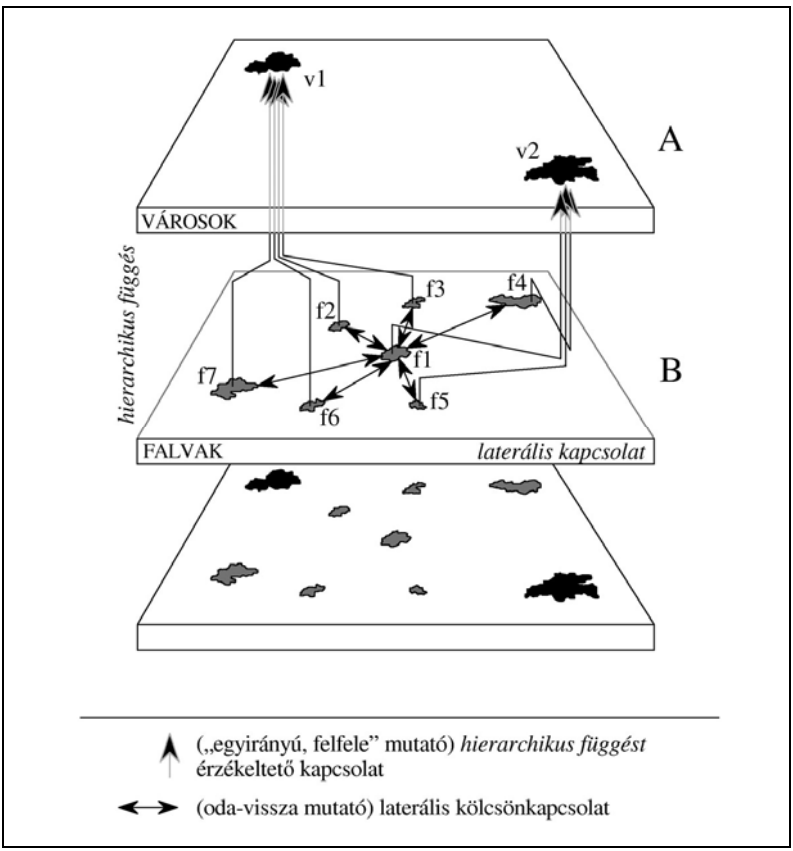

1. ábra. A hierarchikus (AB között) és a laterális kapcsolat (B, f1–f7 között) modellje (Ian G. Weekley nyomán szerkesztette és kiegészítette: Szilágyi Zsolt)

A 19. századvégi történészeket s antropológusokat Mills szerint még az angol faluközösség érdekelte.[6] Később, az első világháborút követő vidéki szolgáltatások széleskörű elterjedése már arra ösztökélte a kutatók többségét, hogy a szolgáltatások vizsgálata a falvaknál is a középpontba kerüljön. Hisz az 1920-as és az 1930-as évek vidéki Angliájában rohamos léptekkel terjedt a szolgáltatások egyre bővülő köre, mely korábban csak a városok kiváltsága, sajátos vonása volt. Így a falvakban is megjelent a vízvezeték, az elektromos áramellátás, a gázszolgáltatás, a középfokú oktatás vagy éppen a nyilvános telefonfülke.[7] Harold Peake régész, antropológus, elsők között ismerte fel (1916, 1922) az angol falvakban lejátszódó változások súlyát: azt, hogy a falusiak (szolgáltatások iránti) igénye megváltozott, újabbakkal bővült. Listája szerint számos helyen igény volt a továbbképző iskolákra, a faluklubokra („művelődési házakra"), a kölcsönkönyvtárakra, az ápolónőkre, az orvosokra, a fogászatra vagy éppen a helyi villamos áramfejlesztő-telepekre.[8]

A brit földrajztudomány egyik meghatározó alakja, Robert Eric Dickinson új kutatási irányvonalat jelölt ki 1932-es tanulmányával,[9] amikor kelet-angliai piacközpontok vizsgálatával felismerte a központi helyek alsó szintjét. Ezek a „városfalvak" (urban villages) nagyjából 700 fős települések voltak, de akadt köztük mindössze

---

[6] *Seebohm, Frederic*: The English Village Community Examined in its Relations to the Manorial and Tribal Systems and to the Common or Open Field System of Husbandry: an Essay in Economic History. Longmans Green and Co., London, 1883. (Second edition.) vagy *Gomme, George Laurence*: The Village Community with Special Reference to the Origin and Form of its Survivals in Britain. Walter Scott, London, 1890.

[7] *Mills, Dennis Richard*: Central Villages, i. m. 85.

[8] *Peake, Harold*: The English Village. The Origin and Decay of its Community. An Antropological Interpretation. Benn Brothers Limited, London, 1922. 228–232.

[9] *Dickinson, Robert Eric*: The Distribution and Functions of the Smaller Urban Settlements of East Anglia. Geography 17, (1932) 19–31.

300 lelket számláló is.[10] Dickinson hatására Arthur E. Smailes az 1940-es évek első felében településhierarchiai vizsgálatokba kezdett. Nemcsak a városok szolgáltatásait, hanem azok vonzáskörzetét, hinterlandját is vizsgálta, igaz a falvak körében nem azonosított egyetlen központi helyet sem.[11] Ennek ellenére mind Dickinson, mind Smailes alapkutatásai meghatározónak bizonyultak a későbbi brit településföldrajz szemléletmódjára. Egyik közvetlen követőjük Harold Edwin Bracey, aki az angol centrumfalvakkal kapcsolatos kutatásaiban arra a következtetésre jutott, hogy e településeknek három szintje különböztethető meg, jóllehet az eljárása önkényes, így a centrumfalvak és a városok közötti különbség inkább fogalmi jellegű. Vizsgálatában az elsőrendű centrumfalvakat legalább 20, a másodrendűeket legalább 10, míg a harmadrendűeket legkevesebb 5, helyben működő kereskedés (bolt) különböztette meg a többi falutól. Bracey, Weekley-vel ellentétben nem vette számításba a hierarchiai vizsgálatnál a más jellegű szolgáltatásokat, habár megállapította, hogy az elsőrendű centrumfalvakat 5 vagy inkább több, a másodrendűeket általában 3, míg a harmadrendűeket pusztán egyetlen egyéb szolgáltatás jellemezte a már említett kereskedéseken kívül.[12] Mills évtizedekkel később úgy vélte, Bracey munkája hasznos kiindulópontja lehet valamennyi, két világháború közötti viszonyokat elemző centrumfalu-vizsgálatnak,[13] amelyhez alapforrásként a települési címtárakat használta.

---

[10] *Dickinson, Robert Eric*: The Social Basis of Physical Palnning – I. Sociological Review 34, (1942) 51–67.

[11] *Smailes, Arthur E.*: The Urban Hierarchy in England and Wales. Geography, 29, (1944) 41–51.

[12] *Bracey, Harold Edwin*: English Rural Life. Village Activities, Organisations and Institutions. (International Library of Sociology and Sicial Reconstruction.) Routledge and Kegan Paul, London, 1959. és *Uő*: English Central Villages, Identification, Distribution and Functions. In: Proceedings of the International Geographical Union Symposium in Urban Geography. (Lund Studies in Geography. Ser. B. Human Geography no. 24.) Ed. Norborg, Knut. University of Lund, Lund. 1962.

[13] *Mills, Dennis Richard*: Central Villages, i. m. 89.

Az 1990-es évekre ugyan csökkent valamelyest a korábbi évtizedekben mutatkozó nagyfokú (tudományos) érdeklődés a falvak iránt, a történeti földrajzi vizsgálatok középpontjában – az iparosodás regionális különbségei mellett – továbbra is a vidék, a falvak vizsgálata állt. Jon Stobart, a brit történeti földrajz napjaink egyik meghatározó alakja,[14] például külön tanulmányban foglalkozott a 18. századi északnyugat-angliai központi helyekkel, amelyben többek között arra a megállapításra jutott, hogy a speciális szolgáltatásokat nyújtó központokat egymással nem hierarchikus kapcsolat kötötte össze – megkérdőjelezve ezzel a Christaller-féle modell kizárólagosságát.[15]

A falvak – mint vizsgálati téma – népszerűségét misem igazolja jobban, minthogy az utóbbi néhány évtizedben az angliai egyetemeken a legkülönfélébb (köztük történelem és földrajz) tudományokban több mint 460 olyan doktori értekezés született, aminek a választott tárgya: a falu.[16]

SÁRRÉTI KULTÚRTÁJ ÉS MENTÁLIS RÉGIÓ

A tájak lehatárolása sohasem lehet végérvényes.[17] Nemcsak azért mert a tájak maguk is változnak, hanem mert a különböző tudományok eltérő megoldásokat kínálnak. Ezért van az, hogy például más a földrajz, a történelem és a néprajz Sárrétje. Sőt, a földrajztudomány önmaga is többféle képet kínál ugyanarról a tájról (hi-

[14] Lásd: http://www.northampton.ac.uk/people/jon.stobart (Legutóbbi megtekintés: 2013. május 5.)

[15] *Stobart, Jon*: The Spatial Organization of a Regional Economy: Central Places in North-west England in the Early-eighteenth Century. Journal of Historical Geography 22, (1996: 2) 147–159., 156.

[16] Lásd: British Library, Electronic Theses Online Service (EThOS) – http://ethos.bl.uk/Home.do (Letöltve: 2012. március 11.)

[17] Az erről vallott nézeteimet lásd: *Szilágyi Zsolt*: Sárrét posztmodern perspektívában. A táj történeti földrajza: az egységesülés és széttagolódás formái. Tér és Társadalom 23, (2009: 2) 113–133.

szen milyen gyökeresen különbözik egymástól a természetföldrajz és a társadalomföldrajz látószöge).

Teleki Pál tájról alkotott nézetei jól ismertek, amit 1936-ban a következő formában összegzett: „Még a falusiak ruhája, a tarka, virágos szinű népviselet, háziszőttes […] is beletartozik abba a tájképbe, amelyet az anyaföldtől el nem szakadt ember szinez. Igy fekszik rá mintegy hálóként a »természetes« tájra az emberformálta, dominálta ú. n. kultúrtáj. Itt-ott egy nagy csomózat – város, bányavidék. De akármilyen sűrű lesz, mindig csak háló marad – és pedig áttetsző anyagból göbözött háló. Hiszen a nagyváros emberadta takaróján is átüt a természet".[18]

E sorokból implicite az is kitetszik, hogy a két tájkép (a természetföldrajz és az emberföldrajz által megfestett természeti táj, illetve kultúrtáj) egymással nem egyenrangú. Mintha a kultúrtáj pusztán alárendeltje volna a természeti tájnak, pontosabban olyas valami, ami hálóként feszül a természeti tájra. Annak ellenére, hogy Teleki emberföldrajzosként fogalmazta meg az előbbi relációt, különös megfigyelni, hogy e látószög manapság sokkal inkább jellemzi a természetföldrajzot, semmint a társadalom- vagy településföldrajzot. Az utóbbi két diszciplína gyakran használja a táj fogalmát kultúrtáj vonatkozásban anélkül, hogy arra külön utalna – megteremtve ezzel ama környezetet, amiben a természeti táj és a kultúrtáj koncepciója észrevétlenül összemosódhat, többnyire az előbbi rovására. Ugyanakkor Telekinél külön hangsúlyt kap, hogy a „tájak csak ritka esetben határoltak egészen élesen, rendesen átmenetek vannak köztük, legtöbbször észrevétlenebbül olvadnak egymásba." Sőt, „minél jobban ismer valaki egy tájat, minél otthonosabb benne, annál inkább fogja jelenségeit érezni […] és annál élesebben és finomabban fogja érezni, meddig tart s mikor lép ki belöle."[19]

[18] *Teleki Pál*: A gazdasági élet földrajzi alapjai. I. félkötet. Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1936. 300.

[19] Uo. 292.

Az előbbiekből kiindulva különösen fontos, hogy képet alkossunk az ágensi tapasztalat alapján a tájról. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1935 tavaszán nemcsak átutazóban volt Móricz Zsigmond a Sárréten, hanem el is időzött ott, többek között hogy anyagot gyűjtsön egy újabb regényéhez. Ekkor találkozott Szeghalmon a már élete őszén-telén járó Csontos bácsival, aki kérdésére elmondta, hogy mettől meddig terjedt a mocsár, s vele együtt a táj is:

„Bezony, a más velág vót […] – Komáditul a Tiszáig a mind víz alatt állott. A Berettyó tartotta vízzel, meg a Sebes Kőrös, meg a Tisza [a Sárrétet]. Iráz, Kót, Vésztő – Körösladány, Szeghalom, Füzesgyarmat – Bucsa, Karcag, Kisújszállás – Dévaványa, Mezőtúr, Fegyvernek – északi ódalon meg Komárom, Csökmő – napfeljötte ódalon le Bakonszeg, Nagyrábé, Nagybajom – azután meg Udvaru, Szerep, Nádudvar, Sáp – ezek mind beékelődtek a Sárrítbe."[20]

A szöveg alapján megrajzolható egy utólagosan konstruált mentális térkép a táj kiterjedéséről. Tudnunk kell azonban, hogy az így kapott kép többszöri fénytörésen átesett halvány lenyomata az egykori valóságnak. Csontos bácsi egészen biztos, nem ismerné fel a Sárrét közigazgatási határokra feszített mentális térképét *(2. ábra, A)*. Az így nyert kép lényegében lefedi az egykori mocsarat, ami csak azért nem alkot a széleken is összefüggő területet, mert részben az elbeszélés érezhetően nem a teljesség igényével keletkezett, részben, mert a visszaemlékezés pillanatában Szeghalomról nézve e peremterületek távol voltak (nemcsak térben, hanem időben is).

Az, hogy mit tekintünk a lecsapolások után Sárrétnek, megállapodás kérdése. Természetesen e téren sincs konszenzus a tudományok között. Meggyőződésem, hogy erre nincs is szükség. Mivel jelen munka történeti földrajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti látószögeket fon egybe, ezeknek kell érvényesülnie a táj – empirikus vizsgálatokhoz felhasználható – lehatárolásában.

[20] *Móricz Zsigmond*: Kép a Sárrétről. In: Riportok. III. köt. (1930–1935). Szerk. Móricz Zsigmond. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 653–663., 654.

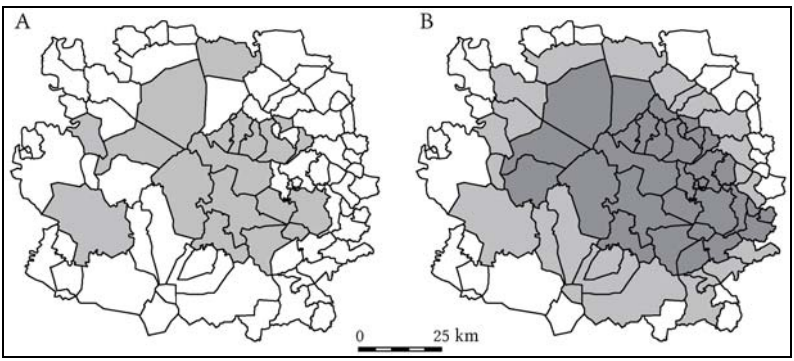

2. ábra. A lecsapolt Sárrét „mentális térképe" 1935-ből (A), illetve a táj magterülete (B – sötétebb színezés) és holdudvara (B – világosabb színezés)[21]

Csontos bácsi példája jól mutatja, hogy 1935-ben, több évtized távlatában is úgy konstruálódott a sárréti táj a tudatokban (amennyiben a fenti esetet általánosnak tekintjük), hogy az, az egykori mocsár kiterjedéséhez kötődött. A táj területének határkövei a mocsár peremén megülő települések voltak. E községek a lecsapolás után is olyan pontoknak tekinthetők, amik egyfelől kijelölik a sárréti kultúrtáj magterületét, amelynek határa nem mint vonal, hanem mint zóna realizálható – egy átmeneti, tájak közötti határövben *(2. ábra, B)*. Másfelől viszont olyan helyek ezek a falvak, ahol a lakosok egy része magában hordozza közvetlenül (az idő múlásával már csak közvetve) a hajdan volt vízi világ képzetét, a táj átalakulásának tapasztalatát. Ez az alapja annak, hogy a mocsár nélküli Sárrét a 20. században már nemcsak kultúrtájként, hanem bizonyos értelemben mentális régióként is konstituálható.[22]

[21] Forrás: *Móricz Zsigmond*: Kép a Sárrétről, i. m. 654. és *Szilágyi Zsolt*: Sárrét posztmodern, i. m. 125. – Saját szerkesztés.

[22] A lokalizálás módszertani nehézségeivel, és a Sárréthez sorolt települések leírásával e helyen nem foglalkozom. Lásd részletesen: *Szilágyi Zsolt*: Sárrét posztmodern, i. m.

A két világháború között a táj négy megye és hét járás részét alkotta, míg a fejlettségi különbségek términtázata három markáns (mikro)régiót rajzolt körbe *(3. ábra)*. Ezek közül a legfejlettebb a Nyugati-Sárrét volt. Ezt követte a Középső-Sárrét, majd a Keleti-Sárrét.

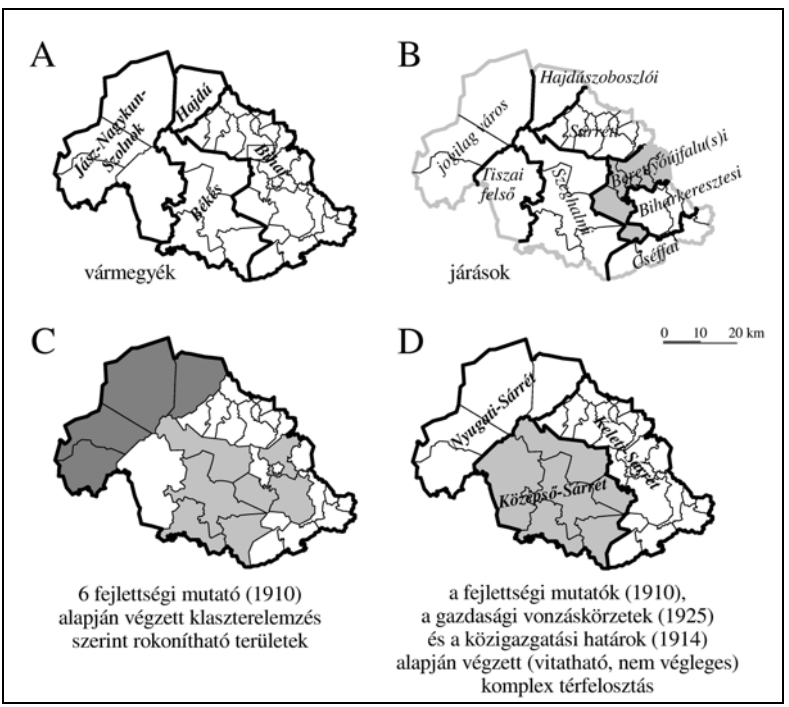

3. ábra. A Sárrét közigazgatási felosztása és a fejlettségi különbségek alapján kirajzolódó térszerkezete az 1910-es és az 1920-as években[23]

[23] Forrás: uo. 127.

SÁRRÉTI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A sárréti magterület 31 települése közül, funkcionális tekintetben, mindössze négy (Karcag, Kisújszállás, Szeghalom és Túrkeve) töltött be városi szerepkört 1910-ben,[24] illetve további két község (Komádi és Püspökladány) került közel ehhez a szinthez a két világháború között. A 20. század első felében e hat centrumban élt a Sárrét teljes lakosságának csaknem fele (47–48 százaléka), a századelőn 75 ezer, majd 90 ezer lélek. Amennyiben az utóbb említett két községet nem vesszük számításba, akkor is a táj népességének legalább 35 százaléka tekinthető városlakónak, ami az országos átlagot mintegy 6 százalékponttal haladta meg. Látszólag tehát kedvező a Sárrét városodottsága, a városlakóinak aránya, azonban a kapott értékek megtévesztők, hiszen a négy város lakosságának közel negyede külterületen élt.[25]

A táj belső, magterületi városgyűrűjét két másik ölelte körbe koncentrikus formában, ami a vizsgált terület nyugati felén sűrűbb mintázatot mutatott. Ebből következik, hogy a Sárrét keleti része erősen városhiányos volt, amit a gravitációs modellszámítás térképre vetített eredménye is világosan igazol *(4. ábra)*.[26] Mindez rávilágít arra, hogy ebben a városhiányos térben miért bírhattak

---

[24] *Beluszky Pál–Győri Róbert*: Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. 214–228.

[25] *Szilágyi Zsolt*: Berettyóújfalu és a Sárrét kapcsolatrendszere. A történeti földrajzi nézőpont egyik lehetséges olvasata. In: Bihari Diéta VI–VII. Szerk. Kolozsvári István–Török Péter. Bihari Múzeum, Berettyóújfalu, 2010. 101–126., 114.

[26] Bővebben: *Szilágyi Zsolt*: A Sárrét helyzete a regionális központok által rajzolt térben 1920 előtt és után. In: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992). (Studia Historico–Demographica Debrecina 1.) Szerk. Demeter Gábor–Bagdi Róbert. Thallóczy Lajos Alapítvány a Keleti Kutatásokért. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 186–200. és *Szilágyi Zsolt*: Berettyóújfalu, i. m.

súlyukhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb „hinterlandot” olyan mikrocentrumok, mint Szeghalom vagy a Sárrét holdudvarához sorolható Berettyóújfalu.[27]

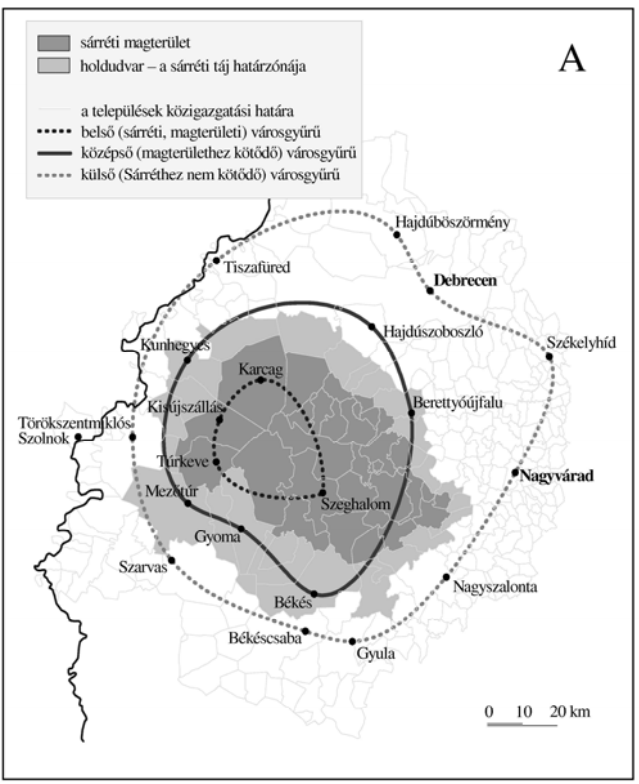

4. (A) ábra. A Sárrétet körbeölelő koncentrikus városgyűrűk 1910-ben[28]

[27] A városközpont-vonzáskörzet hányados értéke Szeghalomnál 3,22, Berettyóújfalunál 3,09 volt. Ezt az értéket egyedül Gyoma közelítette meg a Sárrétet körbeölelő vonzásközpontok közül: 2,31.

[28] Forrás: *Szilágyi Zsolt*: Berettyóújfalu, i. m. 115.

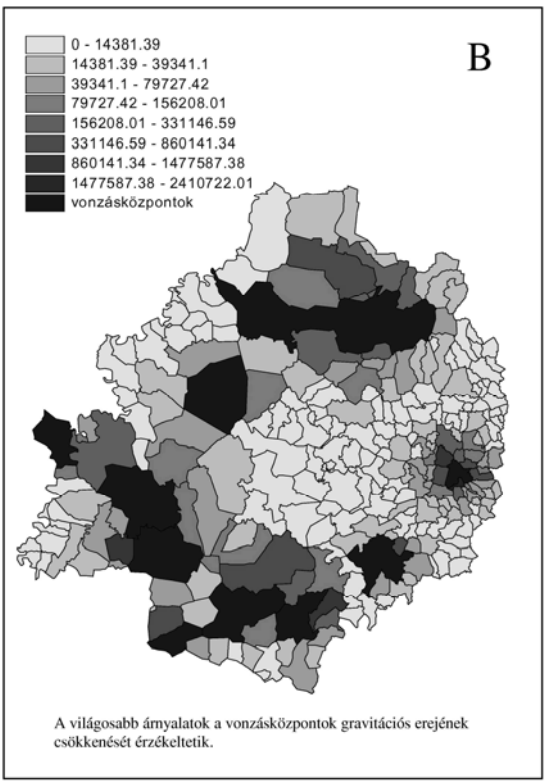

4. (B) ábra. A gravitációs modell által, mikrocentrumok nélkül megrajzolt városhiányos tér a Sárréten ugyanebben az időben

A táj faluállománya, ahogyan városai is, differenciált „hierarchikus" szerkezetet mutattak. Bracey egydimenziós modellje alapján 1925-ben a sárréti községeknek több mint a fele centrumfalunak tekinthető. Ezeken a településeken legalább 5 bolt működött *(1. táblázat)*, miközben kimutatható, hogy a magasabb hierarchiájú faluszinteken többféle, s egyre speciálisabb szolgáltatást lehetett igénybe venni, vagyis a kereskedések száma együttmozgott a *más*

típusú szolgáltatások számával (r = 0,98), ami nyilvánvalóan nem volt független a lakosságszám alakulásától sem.

Az elsőrendű centrumfalvak álltak (funkcionális tekintetben) a legközelebb a kisvárosi szinthez. E községek a sárréti falvak negyedét adták. Kiemelkedő szerepet játszottak a nem városlakók szolgáltatás-ellátásában (laterális kapcsolatháló). Átlagosan 34 kereskedés és 20 egyéb szolgáltatástípus működött ezekben a nagyjából tízezres, ám olykor csak félannyi lélekszámú (Biharnagybajom és Sárrétudvari) községekben. A másodrendű centrumfalvakban átlagosan 13–14 helyi bolt kínálta áruját és hasonlóan ennyi plusz szolgáltatás volt elérhető anélkül, hogy más településre kellett volna ehhez gyalogolni, szekerezni. Végül a harmadrendű centrumfalvak szintjén átlagban már csak 6 boltot és 8 egyéb szolgáltatást lehetett igénybe venni 1925-ben.

1. táblázat. A sárréti falvak Bracey-féle hierarchiája (1925)[29]

Centrumfalu	Szám szerint	Százalékban	A boltok átlagos száma	Egyéb szolgáltatások átlagos száma
Elsőrendű [a]	7	25,9	34,4	19,7
Másodrendű [b]	5	18,5	13,6	13,0
Harmadrendű [c]	3	11,1	5,7	8,0
Egyéb falvak [d]	12	44,4	3,0	6,2
Összesen	27	100,0		

a) Püspökladány (705), Komádi (hiányos adatok), Vésztő (48), Biharnagybajom (43), Dévaványa (32), Füzesgyarmat (29), Sárrétudvari (20)
b) Körösladány (18), Csökmő (16), Okány (14), Nagyrábé (10), Báránd (10)
c) Zsáka (6), Szerep (6), Bakonszeg (5)
d) Bihardancsháza, Bihartorda, Biharugra, Darvas, Furta, Körösnagyharsány, Körösszakál, Magyarhomorog, Sáp, Újiráz, Vekerd, Zsadány

[29] Forrás: Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár Dokumentációs Gyűjtemény, Statisztikai Gyűjtemény. (A továbbiakban: NM EA DGY 8/A 1925.) Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját számítás.

A településeken elvégzett távolságvizsgálat alapján az első- és a másodrendű centrumfalvak átlagosan 17 kilométerre feküdtek valamely, legközelebbi sárréti várostól, míg a harmadrendű centrumfalvak esetében e távolság már közel 23 kilométer volt.[30] Tehát az elsőrendű centrumfalvak többnyire a kisvárosok közvetlen szomszédságában helyezkedtek el. Ezek a községek egyértelműen a városok közelségének köszönhették bővülő szolgáltatásaikat. A feltárt koncentrikus elrendeződés rávilágít arra, hogy azok a települések, amelyek nem minősültek centrumfalvaknak, általában legtávolabb helyezkedtek el a városoktól.

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK, A NÉPESSÉG SÚLYPONTELTOLÓDÁSA

A táj lakosságszáma a 19. század közepén 95 ezer fő volt, ami a századfordulóra több mint másfélszeresére, 157 ezerre emelkedett, majd a második világháborúra elérte a 190 ezret. Vagyis a Sárréten élők száma közel egy évszázad alatt megduplázódott. E folyamat azonban szélsőségesen differenciált formában zajlott. Hiszen, amíg 1851-ben a lakosságnak alig 13 százaléka élt tízezer főnél népesebb településen, addig 1941-re már megközelítette a 68 százalékot. Közben az ezer főnél alacsonyabb lélekszámú falvakban élők aránya 5 százalékról 0,5 százalékra csökkent *(2. táblázat)*.

[30] *Szilágyi Zsolt*: Berettyóújfalu, i. m. 117–118.

2. táblázat. Népességnövekedés a települések mérete szerinti bontásban a Sárréten, 1851–1941 között[31]

Csoportok	1851	1900	1910	1920	1930	1941
	szám szerint					
999 alatt	4 652	1 811	1 823	1 667	1 010	955
1000–2499	17 324	17 804	16 052	18 849	18 541	19 254
2500–4999	29 883	24 961	29 752	27 031	27 231	28 058
5000–9999	30 984	40 899	44 598	45 298	23 009	13 315
10 000 felett	12 344	71 544	75 669	75 903	112 975	128 518
Összesen	95 187	157 019	167 894	168 748	182 766	190 100

[31] Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betürendben körülményesen leiratik. I–III. kötet. Kiadta: Fényes Elek, nyomatott Kozma Vazulnál, Pest, 1851.; *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Második rész. A népesség foglalkozása községenkint. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 2. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest, 1904. (A továbbiakban: MSK Ús 2. köt.); *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Első rész. A népesség főbb adatai. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 42. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. (A továbbiakban: MSK Ús 42. köt.); *Az 1920. évi népszámlálás*. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 69. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1923. (A továbbiakban: MSK Ús 69. köt.); *Az 1930. évi népszámlálás*. Első rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 83. kötet.) Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. (A továbbiakban: MSK Ús 83. köt.); *Az 1941. évi népszámlálás*. Demográfiai adatok községek szerint. Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1947. (A továbbiakban: *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.)

Csoportok	1851	1900	1910	1920	1930	1941
	százalékban					
999 alatt	4,9	1,2	1,1	1,0	0,6	0,5
1000–2499	18,2	11,3	9,6	11,2	10,1	10,1
2500–4999	31,4	15,9	17,7	16,0	14,9	14,8
5000–9999	32,6	26,0	26,6	26,8	12,6	7,0
10 000 felett	13,0	45,6	45,1	45,0	61,8	67,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Különösen látványos, ahogyan Komádi, Püspökladány és Okány népessége a vizsgált időszakban három-négyszeresére nőtt *(5. ábra)*. A lecsapolások után, a 19. század utolsó harmadában a víz szorításából felszabadult földek gazdasági potenciálja gyökeresen megváltozott.[32] A szántóföldi növények, kivált a gabona iránti kereslet, illetve a nyomában járó helyi prosperitás olyan kedvező feltételt teremtett, hogy az említett falvak mellett számos más település lakossága is gyorsan emelkedett. Az utoljára századfordulón felfutó gabonakonjunktúra előnyösen hatott a helyi társadalmak nemcsak természetes, hanem tényleges szaporodására is. Ebben különösen nagy szerep jutott a növekvő munkaerő-keresletnek és az átalakuló foglalkozásszerkezetnek. A századelőn Komádiban a természetes szaporulat értéke jóval felülmúlta az országos (11 ezrelékes)[33] értéket, meghaladta a 15 ezreléket. A vándorlási különbözet figyelembevételével a község demográfiai nyeresége, a 20. század első évtizedében, elérte a 13 százalékot. De hasonló volt a helyzet az említett Püspökladányban és Okányban is. Az előbbi-

[32] *Szilágyi Zsolt*: Sárrét posztmodern, i. m. 127–130.

[33] *Beluszky Pál*: Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In: Magyarország történeti földrajza. I. kötet. (Studia Geographica, Dialóg Campus Könyvek, Területi és települési kutatások.) Szerk. Beluszky Pál. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 153–314., 206.

ben ez az érték megközelítette a 16 százalékot, az utóbbiban viszont fölülmúlta a 20 százalékot.

Mindezek mellett olyan települések is bőven akadtak, amik lakossága a vizsgált 90 év alatt lényegében a mozdulatlanság állapotába dermedt. E községek lélekszám gyarapodása legfeljebb 11–21 százalék közé tehető. Ilyen volt például a Zsáka határába ékelődő enklávé, Vekerd. Lakosságának 93 százalékát 1920-ban románok adták, s közel ennyien görögkeleti vallásúnak is vallották magukat – egy lényegében teljesen magyarlakta, döntően református vidéken. Ez a kulturális elkülönülés és „elkülönítés" a hétköznapok szintjén is „enklávé jelleget" kölcsönzött a községnek. A helybéliek társadalmi interakciója saját környezetével „korlátozott" volt. Ez érezhetően zárt közösséggé formálta Vekerd társadalmát, ami hatással volt a helyi demográfiai folyamatokra, közvetve az ott lakók gazdasági lehetőségeire. Ezeket a gazdasági-társadalmi viszonyokat a község zsáktelepülés jellege és a rendkívül szűk mozgásteret biztosító határa is alapvetően befolyásolta. Vekerd közigazgatási területe ugyanis a sárréti „aprótelepülések" átlagához képest (5600 kat. hold) is kifejezetten előnytelen, alig 1300 kat. hold volt. Mindezek együttes folyományaként meghatározóvá lett az elvándorlás. Hiába volt szokatlanul magas, 58 ezrelék a fertilitás, a halálozás értéke hasonlóan termetes volt, 40 ezrelék körül alakult. Az ennek ellenére is kiemelkedő, 18 ezrelékes természetes szaporulat sem volt elegendő ahhoz, hogy a falu lélekszáma látványosan emelkedjék – tudniillik a falu lakossága a századelőn, az elvándorlás következtében, mintegy 7 százalékkal csökkent.

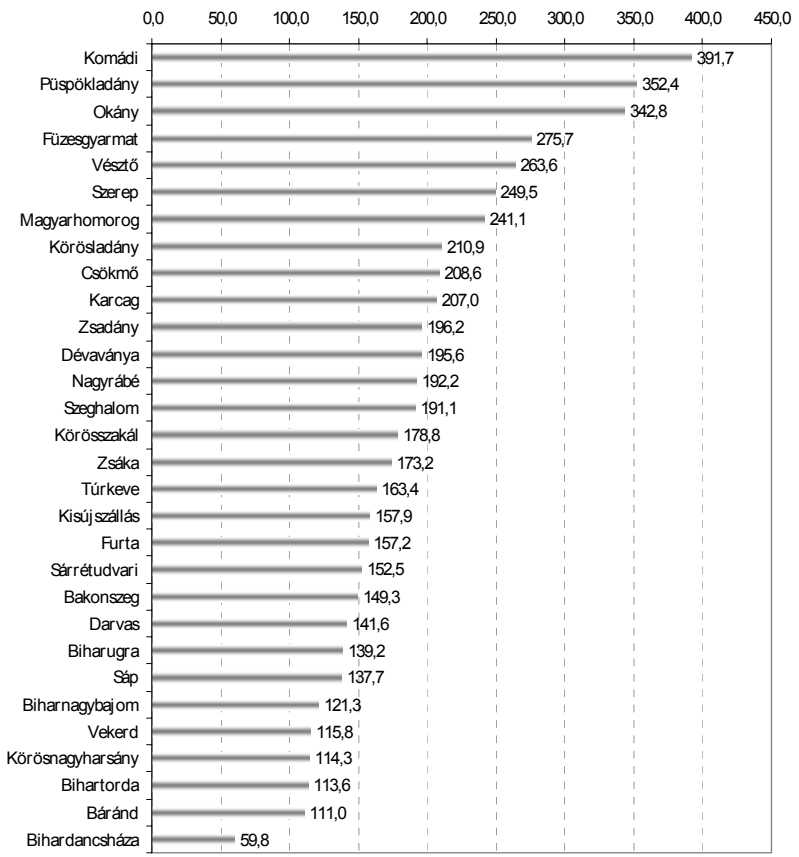

5. ábra. A sárréti települések lélekszámváltozása 1851 és 1941 között (az 1851. évi értéket véve 100 százaléknak)[34]

[34] Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet.; *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.

Báránd és Biharnagybajom népességnövekedése hasonlóan vontatott volt, mint Vekerdé. Ennek hátterében azonban más tényezők gyaníthatók. Mindenekelőtt a közeli, rohamléptekkel modernizálódó Püspökladány és Karcag fejtett ki az említett falvakra népességelszívó hatást. Ugyanakkor Berettyóújfalu gravitációs ereje sem elhanyagolható. Ezek a hatások leglátványosabb formában Bihardancsháza esetében adódtak össze. A falu lakossága közel 40 százalékkal csökkent már a századfordulóra. Átmeneti növekedés után a folyamat visszafordíthatatlanná vált 1920 után. A hajdani 800 fős települést a második világháború elején már 500-an sem lakták.

A Sárrét 19–20. századi népességnövekedésének térszerkezeti sajátosságai mintha már az „induláskor" adottak lettek volna *(6. ábra)*. A táj nyugati peremterületének, a „Nagykunsárrétnek", már a dualizmust megelőzően olyan kedvező településpotenciálja volt, ami számos folyamatot, köztük a térségben betöltött modernizációs, funkcionális és demográfiai szerepköröket egyformán, előre meghatározta. A Nyugati-Sárrétnek, a táj egészéhez képest, már a 19. század közepén olyan potenciálja volt, amit a mocsárlecsapolás, a vasút megépülése és a nagy gabonakonjunktúra csak továbbfokozta. A lendület, amit a bővülő közigazgatási szerepkörök megjelenése is segített, egészen a 20. század középső harmadáig kitartott.

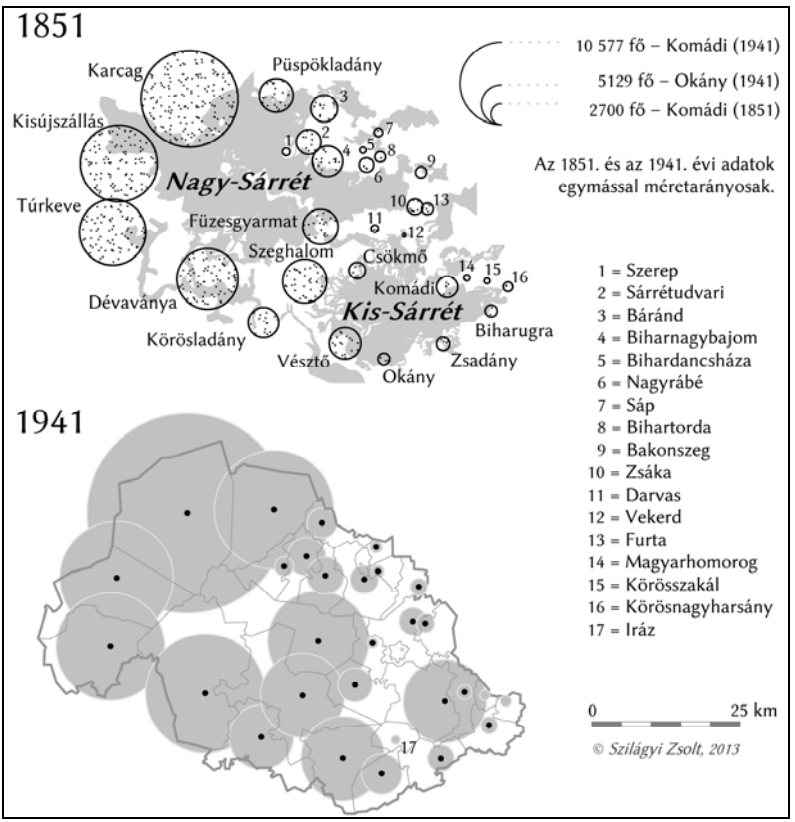

6. ábra. A sárréti települések lélekszámváltozása (1851, 1941)[35]

Ezzel szemben a Nagy-Sárrét északkeleti szélén és a Kis-Sárrét egészén elhelyezkedő községek az erős forgalomárnyék miatt már az induláskor ledolgozhatatlan hátránnyal szembesültek. Ezt a kedvezőtlen helyzetet sem Berettyóújfalu, sem Gyula nem tudta érdemben befolyásolni. A lehetőségek pedig még korlátozottabbak lettek a trianoni békeszerződés aláírásával. Az, hogy a szóban for-

[35] Forrás: uo.

gó települések határ menti (közeli) falvakká váltak; az, hogy e hinterland elveszítette többrétű kapcsolatát a központtal, Nagyváraddal; mind azt eredményezték, hogy a tehetetlenségi nyomaték immár nemcsak oka volt a hátránynak, hanem egyenesen következménye is. Másképp fogalmazva: ebben az esetben hiábavaló erőfeszítésnek bizonyult a lecsapolás, ha a falvak lábát elnehezítő sár, Trianon árnyékban, nem tudott megszikkadni, majd leperegni.

Mindez azonban olyan folyamatokat indított el, aminek eredményeként egyrészt a táj korábbi centrumai megerősödtek, másrészt új központok formálódása vált lehetővé. Így szilárdult meg Beretytyóújfalu, Karcag és Szeghalom sárréti pozíciója, és így fejlődhetett *belülről* jelentős központtá Füzesgyarmat, Komádi és Vésztő. Végső soron ennek a mérsékelt polarizációnak az eredménye, hogy kimutathatóan eltolódott – csaknem másfél kilométerrel[36] – a táj népességkoncentrációjának a súlypontja *(7. ábra)*.[37] Világosan látszik tehát, hogy a 19. század második felének tájpotenciál és gazdaság-

[36] A népességi súlypont koordinátái 1851-ben: 47,1378 (47°08’16”) é. sz. és 21,1147 (21°06’52”) k. h.; 1941-ben: 47,1289 (47°07’44”) é. sz. és 21,1277 (21°07’39”). A két pont közötti légvonalbeli földrajzi távolság 1397 méter, 1,4 kilométer. (Saját számítás.)

[37] A népességi súlypontszámítások módszertanához lásd: *Bene Lajos–Tekse Kálmán*: Vizsgálatok a népesség területi eloszlásának alakulásáról Magyarországon 1900–1960. (Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoport Közleményei 9.) A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutató Csoportjának és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának Kiadványa, Budapest, 1966. 11–21.; továbbá *Nemes Nagy József*: Térbeli középértékek, súlypont. In: Regionális elemzési módszerek. (Regionális Tudományi Tanulmányok 11.) Szerk. Nemes Nagy József. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék és MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest, 2005. 72–74. A számítás képlete: $x = \sum_{i=1}^{n} f_i x_i \div \sum_{i=1}^{n} f_i$; $y = \sum_{i=1}^{n} f_i y_i \div \sum_{i=1}^{n} f_i$, ahol x és y egy földrajzi pont földrajzi koordinátái tizedes fokban megadva, míg az f a tömeg, ebben az esetben az adott település adott évi lakosságszáma.

szerkezeti változásai dél-délkeleti irányba mozdították el a sárréti lakosság „tömegének” képzeletbeli egyensúlyi origóját. Ennek hátterében a táj déli peremén elhelyezkedő (Dévaványa, Körösladány, Szeghalom, Vésztő és Okány) falvak népességnövekedése állt. A 20. század első felében megmutatkozó, látványos keleti irányba történő elmozdulást pedig egyértelműen Füzesgyarmat, illetve kifejezetten Komádi tényleges szaporulata idézte elő.

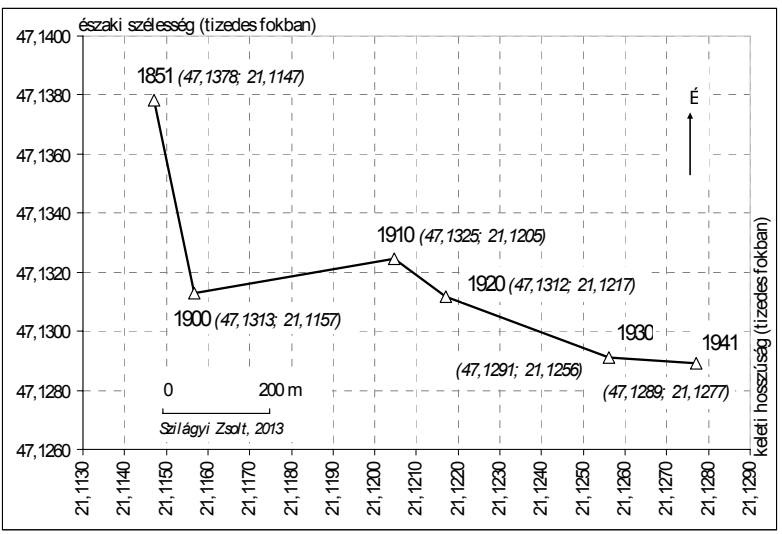

7. ábra. A népesség súlyponteltolódása a Sárréten 1851–1941 között[38] *(vö. 8. ábra, Sp2)*

Az előbbinél azért valamivel árnyaltabb kép is felvázolható. A népesség súlypontja a Keleti-Sárréten kifejezetten Komádi irányába, délkeletre húzódott *(8. ábra, Sp3)*. A Középső-Sárréten azonban inkább a Szeghalom–Komádi vonalban, kelet felé történő el-

[38] Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet; MSK Ús 2., 42., 69., 83. kötetek; *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.

mozdulás a meghatározó *(8. ábra, Sp4)*. Míg a Nyugati-Sárréten az előbbiektől gyökeresen eltérő súlyponteltolódás figyelhető meg, ami északkelet felé, Karcag és Püspökladány irányába mutatott *(8. ábra, Sp1)*. Mindent összevetve megfigyelhető, hogy a Sárrét keleti és középső területein a népességkoncentráció formálásában döntő szerep jutott a Füzesgyarmat–Szeghalom–Komádi háromszögnek. E háromszög gravitációja olyan erős volt, hogy a táj nyugati felében zajló folyamatok nem játszhattak meghatározó szerepet a Sárrét teljes területén értelmezett népességi súlyponteltolódás mechanizmusában. A táj egészének korábbi népességkoncentrációs egyensúlyi állapota kibillent, s egyértelműen a háromszög irányába csúszott el *(8. ábra, Sp2)*.

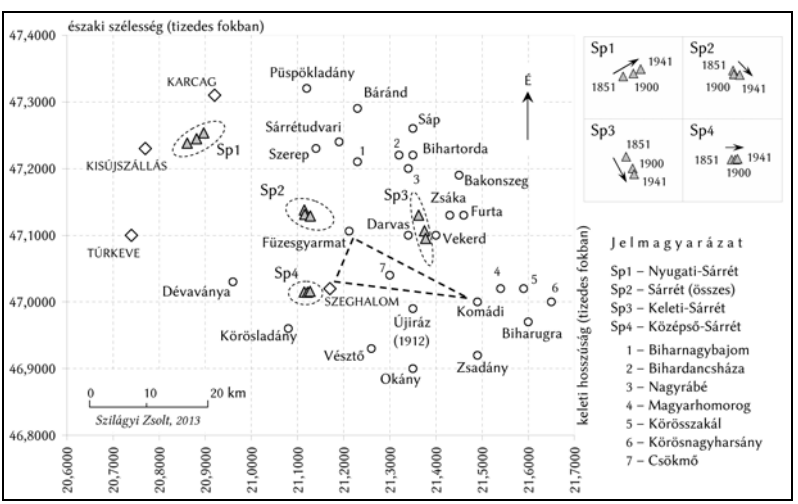

8. ábra. A Sárrét különböző részein végbemenő népességi súlyponteltolódások 1851 és 1941 között[39]

[39] Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet; MSK Ús 2. kötet; *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.

Mindez felveti, hogy a feltételezett vezető gazdasági-társadalmi szerepkör, amit Karcagnak tulajdonítanak, nem lehetett akkora befolyással a Sárrét egészére, mint ahogyan azt korábban vélték. Tény, hogy a 20. század középső harmadára már volt alternatívája Karcagnak, mégpedig három olyan község, aminek fejlődése részben a táji keretek között belülről, a tájból valósult meg. Füzesgyarmat, Komádi és Szeghalom – a vizsgált időszakban – egyre inkább olyan fejlődési ívet rajzolt, ami döntően meghatározta a tájban élő társadalom, és a tájban működő gazdaság arculatát. E három község nemcsak a vasútnak és az időközben elnyert közigazgatási funkcióknak köszönhette lendületét, hanem az ezek nyomában járó összetett változásoknak is. Szeghalom már a századelőn kisvárosi szerepkört töltött be a térségben. Vele sok tekintetben egyenrangú félnek bizonyult Komádi. Az, hogy az utóbbi település modernizációja, Szeghalommal szemben szolidabb formát öltött, annak köszönhető, hogy a táj nyugat–kelet irányú modernizációs lejtőjén keletebbre, ráadásul határ közeli(bb) helyzetben feküdt. Az utóbb említett két település, a 19. század utolsó harmadától kezdve, meghatározó módon kivette a részét az átalakult, lecsapolások utáni táj kapcsolatainak újraszervezésében. Szeghalom és Komádi is komoly térszervező szerepet vállalt magára. Ebben Komádi több (és nem nagyobb) gazdasági sikert, meghatározóbb piacközponti szerepkört könyvelhetett el, mint Szeghalom. Ugyanakkor Szeghalom a közigazgatás és a kultúra szervezésében ért el látványosabb eredményeket.

LATERÁLIS KAPCSOLATHÁLÓ

Ahhoz, hogy a sárréti falvak oldalirányú kapcsolathálójáról képet alkothassunk, szükséges előbb a háziipar, más néven a kisipar, „regionális” szolgáltatásszerkezetének az elemzése. Talán különösnek hat a „háziipari szolgáltatás” megnevezés, mert napjainkban már élesen elválik a földrajzi szakirodalomban a három (illet-

ve négy), a primer, a szekunder és a tercier szektor képzete. Mi több a tercier szektor definiálása már a középiskolai tananyagban következőképpen posztulálódik: az „idetartozó ágazatokat csupán kizárólagos alapon lehet meghatározni: mindazok, amelyek a mezőgazdaságba és az iparba nem sorolhatók".[40] Az említett szektor egyik meghatározó ágazata az úgynevezett szolgáltatások. Ez alatt általában olyan tevékenységeket értenek, amik „nem anyagi javak termelésére irányulnak".[41] Tehát elvileg az ipar mint szektor élesen elválik a szolgáltatásoktól, legalábbis a gazdaságföldrajzi „steril" fogalomhasználatban. Azonban nemcsak a gazdaság- és a társadalomföldrajzi diszciplínák eltérő látószöge miatt, hanem a tudományosság és a hétköznapiság között feszülő különbségek okán is, jól érzékelte – már az 1990-es években – Illés Iván, hogy a „szolgáltatás szót a köznyelv nem a tercier szektorral azonos tartalommal használja. Szolgáltatásnak nevezik [… például] a tartós fogyasztási eszközök, ruházati cikkek javítását, holott az ágazati rendszerben az iparnak, és nem a tercier szektornak a része."[42] Anélkül, hogy egyik vagy másik szektornak „ajándékoznánk" a szolgáltatást, fontos ezen a ponton hangsúlyozni, hogy az általunk vizsgált időszakban, a sárréti községek rurális társadalmában, az ipar még háziipar volt. Amiről a Pallas Nagy Lexikona már a századfordulón azt írta, hogy a kisiparnak része a „javítások eszközlése" is.[43] Mindent egybevetve, mivel a két világháború között a háziipar nemcsak termékeket állított elő, hanem párhuzamosan szolgáltatást is nyújtott (amikor e termékek javítását is elvégezte), indokoltnak tartom,

[40] *Jónás Ilona–Pál Viktor–Vízvári Albertné*: Földrajz 10. A világ változó társadalmi-gazdasági képe. Mozaik Kiadó, Szeged, 2006 (ötödik kiadás), 66.

[41] Uo.

[42] *Illés Iván*: A tercier szektor jellege, társadalmi-gazdasági szerepe, fejlődési sajátosságai. In: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Szerk. Perczel György. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 1996. 373–382., 377.

[43] A Pallas nagy lexikona – „ipar" szócikk. – http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/051/pc005162.html#4 (Utolsó megtekintés: 2013. május 4.)

hogy gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve történeti település-földrajzi szempontból a kisipar szolgáltatásként is értelmezhető legyen.

A városokat leszámítva a 27 sárréti faluban, 1925-ben összesen 51 különböző ipart vettek nyilvántartásba. A települések kétharmadán volt szabó, borbély, asztalos, cipész, kerékgyártó és kovács (az utóbbi mindenütt megtalálható volt). Ezzel szemben a kisipari szolgáltatások 41 százaléka csak egy-egy, legfeljebb két-két településen fordult elő. Ilyen volt például a női szabó, a kárpitos vagy éppen az üveges. A legtöbb iparos a cipészek (194 fő), a kovácsok (179 fő) és a szabók (123 fő) közül került ki. De bádogosból már csak 25, órásból 12, fényképészből 7, kefekötőből pedig mindössze 1 iparos élt a húszas évek Sárrétjén.

A vizsgált falvak közigazgatási területén összesen 120 373 lélek élt az 1930. évi népszámlálás alapján, ahol 1925-ben 1391 iparosról tesznek említést a községi szintű statisztikai adatlapok. Eszerint egy kisiparosra 87 ellátott lakos jutott a Sárréten. Ebből kiszámítható egy-egy község által ellátott „vidéki" lakosságszám, ami megadja a település „jelentőségtöbbletét".[44] Mivel a klasszikus tanyaelv igazolhatóan felbomlott, vagy felbomlóban volt a két világháború közötti Alföldön,[45] fontos, hogy a számítások során különválasszuk a bel- és a külterületi lakosságot egymástól. Az utóbbiak ezzel lényegében a „vidékiek" közé kerülnek. Az így kapott értékek arról tanúskodnak, hogy a falvak nagyobbik fele, 55 százaléka képes volt saját lakosságát kisiparosi szolgáltatásokkal mennyiségileg ellátni. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindenféle keresletet ki tudtak elégíteni, láttuk, hogy a kisiparosok több mint harmadát mindössze három szakma, a cipészek, a kovácsok és a szabók adták *(3. táblázat)*.

[44] A jelentőségtöbblet elméletéről és a jelentőségtöbblet-érték kiszámításáról lásd *Beluszky Pál–Győri Róbert*: *Magyar városhálózat*, i. m. 135.

[45] Lásd: *Szilágyi Zsolt*: Város–tanya-kapcsolat a Horthy-kori Kecskeméten. Tér és Társadalom 25. (2011: 2) 29–47.

3. táblázat. A sárréti falvak jelentőségtöbblete a kisiparosok által ellátott vidéki lakosság alapján (1925/1930)[46]

Település	Belterületi lakosságszám	Iparosok száma	Ellátott lakosságszám*	Jelentőségtöbblet értéke százalékban kifejezve (100 százalék a belterületi lakosságszám)**	
Körösladány	5 751	164	14 192	246,8	magasan az átlag felett
Füzesgyarmat	5 923	130	11 250	189,9	magasan az átlag felett
Biharnagybajom	4 193	79	6 836	163,0	magasan az átlag felett
Csökmő	2 722	49	4 240	155,8	magasan az átlag felett
Sáp	1 235	22	1 904	154,2	magasan az átlag felett
Püspökladány	10 797	186	16 096	149,1	átlag felett
Komádi	6 982	114	9 865	141,3	átlag felett
Dévaványa	10 418	157	13 586	130,4	átlag felett
Zsáka	2 833	42	3 635	128,3	átlag felett
Vésztő	8 822	129	11 163	126,5	átlag felett
Bihartorda	1 553	21	1 817	117,0	átlag felett
Okány	4 027	54	4 673	116,0	átlag felett
Nagyrábé	2 598	34	2 942	113,3	átlag felett
Furta	2 016	26	2 250	111,6	átlag felett
Sárrétudvari	4 628	54	4 673	101,0	átlag körül
Szerep	1 695	19	1 644	97,0	átlag körül
Biharugra	1 630	17	1 471	90,3	átlag körül
Darvas	1 093	11	952	87,1	átlag alatt
Körösszakál	1 067	10	865	81,1	átlag alatt
Magyarhomorog	1 152	10	865	75,1	átlag alatt
Zsadány	2 352	20	1 731	73,6	átlag alatt

[46] Forrás: MSK Ús 83. kötet; NM EA DGY 8/A 1925. Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját számítás.

Település	Belterületi lakosságszám	Iparosok száma	Ellátott lakosságszám*	Jelentőségtöbblet értéke százalékban kifejezve (100 százalék a belterületi lakosságszám)**	
Körösnagyharsány	1 443	12	1 038	72,0	átlag alatt
Bakonszeg	1 744	14	1 212	69,5	átlag alatt
Újiráz	1 018	5	433	42,5	mélyen az átlag alatt
Bihardancsháza	462	2	173	37,5	mélyen az átlag alatt
Vekerd	467	2	173	37,1	mélyen az átlag alatt
Báránd	3 949	8	692	17,5	mélyen az átlag alatt

* A táblázatban szereplő falvak közigazgatási területén, tehát a bel- és a külterületen együtt, összesen 120 373 fő élt 1930-ban. 1925-ben 1391 iparost írtak össze a jegyzők, körjegyzők. Eszerint egy kisiparosra 87 (86,537) ellátott lakos jutott a sárréti falvakban. Az ellátott lakosságszám például Körösladány esetében a következőképp alakult: 164 × 86,537 = 14 192 fő.

Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a községek közel harmada még a saját (belterületi) lakosságát sem tudta a szóban forgó szolgáltatásokkal maradéktalanul ellátni. E falvak lakóinak legalább negyede arra szorult, hogy más környező települések szolgáltatásait vegye igénybe. Akadt azonban olyan is köztük, ahol a lakosság több mint 80 százaléka helyi szinten ellátatlan maradt: Báránd közel 4 ezernyi lakójából ez jóval több, mint 3 ezer főt érintett.

A hálózat megragadásához, helyes interpretálásához hasonlóan fontos a szolgáltatások küszöbértékének a meghatározása. A küszöbszám megmutatja, hogy egy adott kisipar megtelepedéséhez (ezúttal a Sárréten) átlagosan hány fős községre volt szükség. A leggyakrabban előforduló kisiparos, láttuk, a kovács volt. E szolgáltatás megtelepedéséhez elegendő volt átlagosan egy 2 ezer fős település *(9. ábra)*. Ezzel szemben egy szíjgyártó-köteles vagy egy kárpitos már csak 7–8 ezer fő körüli lélekszámú faluban talált otthonra. Természetesen ez a szintetikus mutató sem tükrözheti ponto-

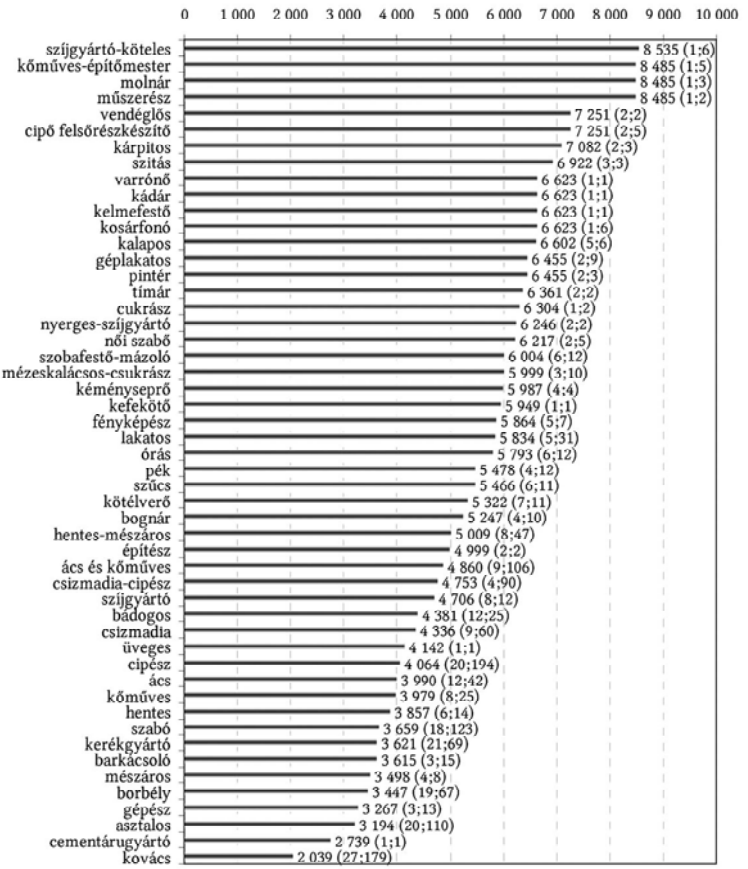

9. ábra. A sárréti kisipar küszöbszámai 1925-ben[47]
(Az ábrán zárójelben feltüntetett két érték rendre a következő: települések száma, ahol az adott háziipar megtalálható; az adott kisipart űzők összlétszáma a Sárréten. – A számítás módszerét lásd 10. ábra.)

[47] Forrás: NM EA DGY 8/A 1925. Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját számítás.

san vissza a hajdani viszonyokat. Sajátosan torzít, és torzulhat maga a mérőszám is, például akkor, amikor egy egyébként meglehetősen ritka szolgáltatás, már egy alacsony lélekszámú községben is megtalálható. Ezekben az esetekben a telepítő tényező nem függvénye a helyi lakosság minél nagyobb koncentrációjának. Sokkal inkább egyedi, statisztikailag kifejezve, extrém esetekről van szó, amikor a kisiparos letelepedését valamilyen – a jelenkor előtt többnyire ismeretlen – tényező, mint a családi kapcsolatok, a helyismeret vagy a „sors", a „puszta véletlen" befolyásolta. Ilyen eset tapasztalható az alig 1400 fős Sáp esetében, ahol egy „cementárugyártó" működött az 1920-as évek közepén. Nyílván Berettyóújfalu és Püspökladány közelsége, pontosabban felvevőpiaca is kedvező körülmény lehetett a telephely megválasztásakor. Belátható azonban, kellett hogy legyen egy olyan tényező is, amit ma már homály fed előttünk. Miért nem a Berettyó parti várost vagy a „forgalmas" vasúti csomópontot választotta Karcag szomszédságában? Az ilyen és ehhez hasonló esetek teszik szükségessé, hogy körültekintően mérlegeljük a kapott értékeket.

A sárréti falvak átlagos mérete 1930-ban 4458 főben határozható meg. Ennek ismeretében válik világossá, hogy a számba vett 51 kisipari szolgáltatás több mint kétharmada átlagosnál népesebb településen eresztett gyökeret. Ilyen volt például a kalapos, a kéményseprő vagy a kelmefestő. A cipészek, a kerékgyártók vagy a borbélyok már az átlag alatti méretű falvakban is megtalálhatók voltak. E csoportról kialakított képet torzítja a biharnagybajomi üveges, vagy a zsákai, a furtai és a körösszakáli gépész. A zsákai esetet (ahol két malom is működött) és a furtai példát (a Zsákához való földrajzi közelség miatt) leszámítva, hasonló helyzet foroghat fenn, mint a már említett „cementárugyártó" vonatkozásában.

Mindezek ismeretében igyekszem a továbbiakban megvizsgálni a potenciális laterális kapcsolatrendszert Nagyrábé példáján. Több, egymással összefüggő oka van annak, hogy erre a településre esett a választás. Elsőnek is Nagyrábé településkörnyezetében mindhárom rendű centrumfalu megtalálható, de előfordulnak ilyen-

nek nem minősülő községek is. A települések, Füzesgyarmat kivételével, a nagyjából azonos modernizációs fokon álló, ezért főbb vonásaiban homogénnek tekinthető Keleti-Sárrét területén fekszenek. Ez utóbbi az összehasonlíthatóság alapjait erősíti, míg az előbbi a kellően differenciált kapcsolatrendszert jelenítheti meg. Továbbá, ebben az esetben szempont volt az is, hogy a kiválasztott települést sárréti községek vegyék körbe. Ezeket a „kritériumokat" figyelembe véve szóba jöhetne még Szerep, Sárrétudvari, Biharnagybajom, Darvas és Újiráz is, azonban egyetlen olyan falu sincs ezek között, ahol e folyamatok olyan kopmlexitásban volnának megragadhatók, mint Nagyrábén.

A *10. ábra* leegyszerűsítve modellezi a szomszédos települések Nagyrábéval kialakult, illetve kialakulható kapcsolathálóját, ahol ezúttal a kisipari szolgáltatások potenciális „cseréje" követhető nyomon, pontosabban konstruálható meg.

Nagyrábé lélekszáma látványos gyarapodásnak indult a századelőn, csaknem 20 százalékkal nőtt egy évtized alatt. Ekkora növekedés nem tulajdonítható természetes szaporulatnak, így a változás hátterében a bevándorlás, esetleg betelepítés állhatott. A község gazdasági potenciálját növelte a Püspökladány–Biharkeresztes vasútvonal, amely keresztülhaladt a falu területén. Alighanem főleg ennek köszönhette malomiparát is a település. Az első világháború évtizedében mintegy másfélszáz fővel csökkent a lélekszáma, ami a két világháború közötti években kicsivel több mint 10 százalékkal emelkedett. A településre jelentős hatással volt, hogy Trianon következtében az említett vasúti szárnyvonal „vakvágánnyá" sorvadt. Vasúti forgalma ezért nyugati irányba tolódott, ami vélhetően továbberősítette a falu kapcsolatait a tőle nyugatra fekvő közvetlen és közvetett szomszédjaival. E folyamat statikus képe egyébként jól kivehető a Biharnagybajommal és Füzesgyarmattal kialakult potenciális relációban.

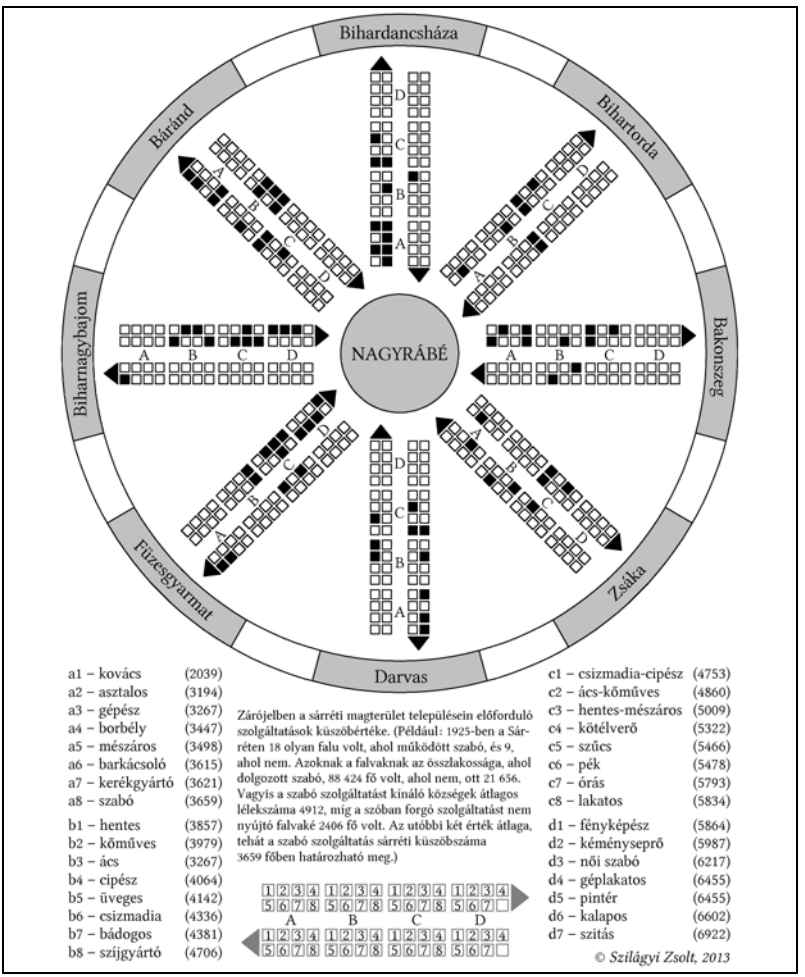

10. ábra. A sárréti falvak laterális kapcsolata Nagyrábé példáján, 1925[48]

[48] Forrás: NM EA DGY 8/A 1925. Békés vármegye 1–6. (479–506), Bihar vármegye 1–6. (507–565), Hajdú vármegye 1–2. (1087–1101), Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1–6. (1214–1260) – Saját szerkesztés.

Biharnagybajom 11 szolgáltatást nyújthatott Nagyrábénak, amivel a község nem rendelkezett az 1920-as évek közepén. Köztük olyanokat is találunk, szám szerint hetet, amelyek küszöbértéke különösen magas volt (hentes-mészáros, pék, órás, lakatos, fényképész, kéményseprő, női szabó). Ebben a laterális viszonyrendszerben a szolgáltatások áramlása, települések közti „cseréje" meglehetősen egyoldalú volt. Ebben az esetben hiába bizonyult Nagyrábé másodrendű centrumfalunak, Biharnagybajom (elsőrendű centrumfaluként) mint járásközpont, érthetően kedvezőbb helyzetben volt e téren. Nagyrábé érdemben nem tudott semmi olyat kínálni, amivel nyugati szomszédja ne rendelkezett volna. Füzesgyarmattal is hasonló reláció tételezhető, aminek oka, hogy a (Szeghalom mellett) Sárrét központjaként is emlegetett település szintén elsőrendű centrumfalu volt. Harmadik nyugati szomszédtelepülésével azonban már más volt a helyzet. Néhány száz fővel volt nagyobb falu, ellenben megfigyelhető, hogy Bárándon még az alacsony küszöbszámú szolgáltatások is hiányosak voltak, ezeket – mint a borbélyt vagy a szabót – Nagyrábé (és Biharnagybajom) pótol(hat)ta számára, mint ahogy a bádogost és a szűcsöt is. A nagyrábéi lakosság ugyanakkor kőművesért, ácsért, cipészért, csizmadiáért vagy szíjgyártóért mehetett Bárándra.

Egyértelműen kimutatható, hogy a Nagyrábé kimenő laterális kapcsolata Bihardancsháza irányába volt a legmeghatározóbb. Ezt nemcsak az 3-4 kilométeres távolság, hanem a település alig több mint félezer fős lélekszáma is befolyásolta. Bihardancsháza egyedül cipész tekintetében nem szorult „segítségre", jóllehet abból is csak egy működött a faluban, aki aligha tudta egymaga kielégíteni a helyi keresletet. Bihartorda, Bakonszeg és Darvas felé is meglehetősen egyoldalúnak mutatkozott a laterális kapcsolat. E községek lélekszáma másfél-kétezer fő körül alakult a Horthy-korban, ahol pusztán olyan kisipari szolgáltatásokat tudtak a nagyrábéiak igénybe venni, mint az ács, a cipész, a kőműves, a csizmadia vagy éppen a szíjgyártó. Nagyrábé potenciális laterális kapcsolathálója egyedül Zsákával mutatott kiegyensúlyozott viszonyt. Az előbbi

barkácsolót (vadászat egyik fajtáját), hentes-mészárost és szűcsöt adhatott, az utóbbi gépészt és ács-kőművest kínálhatott a helyi keresletnek.

KONKLÚZIÓ

Mindent egybevetve az „azonos szintű", ám láthatóan differenciálódó sárréti faluállomány községei között artikulálódó laterális kapcsolatrendszer is magán viselte a táj népességkoncentrációs térszerkezetének, a közigazgatási és a piaci vonzáskörzet-struktúrájának egyedi vonásait. Bár a falvak közötti „szolgáltatásáramlás" referenciális valósága, történelmi tapasztalati alapon, a felhasznált forrásokkal közvetlenül nem ragadható meg, mégis segítségükkel felvázolhatónak bizonyultak a „latens" szolgáltatásháló egyes, településeket egymással összefűző szemei. A valós laterális kapcsolatháló esetenként bizonyosan feltérképezhető az ágenciakutatás eszköztárával, ám ez, ma már, csak rendkívül töredékes – jóllehet nem nélkülözhető – képet rajzolhat. E helyett, tanulmányomban arra törekedtem, hogy a potenciális (lehetséges) hálózatot rajzoljam meg, egy többszörösen kontextualizált olyan membránt, ami a településállományt mintegy a felületén „hordozza". E membrán úgy képzelhető el, mint ami a lehetséges szolgáltatásáramlás irányait és mennyiségi jellemzőit adja. E membránon formálódott a falvak közötti laterális kapcsolatrendszer, kapcsolatháló, aminek létezése aligha kétséges. Az, hogy e hálózat mely szálát használták a települések egymás között, és milyen rendszerességgel, az nominális szinten (az egyének szintjén) nemcsak a potenciális szolgáltatásoktól, hanem a helyi gyakorlattól és az ágens egyéni döntésétől is függött. Ez utóbbi tényező nehezen kutathatósága miatt, táji szinten csak a latens, lehetségesen rendelkezésre álló laterális kapcsolatháló, kvázi e potenciális membrán rekonstruálható, pontosabban konstruálható meg.

Meggyőződésem, hogy e relációk ismeretében egy minőségileg eltérő kép rajzolható meg a falvak hálózatáról, a köztük, illetve lakosaik között működő kapcsolatokról. Segítségével a települések hierarchikus (város–falu közötti) viszonyrendszere mellé a laterális kapcsolatrendszer is odailleszthetővé válik – az a dimenzió, amiben összetettebb módon válik megérthetővé a falvak hierarchizálódása, kisvárossá alakulásának a folyamata.

FÜGGELÉK

A Sárréti települések népessége 1851 és 1941 között[49]

Település	A	B	1851	1900	1910	1920	1930	1941
Bakonszeg	K	III	1 427	1 617	1 682	1 645	1 902	2 131
Báránd	K	II	3 421	3 881	4 022	4 123	4 110	3 798
Bihardancsháza	K		800	502	503	542	521	478
Biharnagybajom	K	I	3 895	4 196	4 308	4 212	4 650	4 725
Bihartorda	K		1 365	1 742	1 736	1 621	1 585	1 551
Biharugra	K		1 537	2 269	2 205	2 116	2 112	2 139
Csökmő	K	II	2 084	3 579	3 620	3 438	3 851	4 348
Darvas	K		951	1 286	1 304	1 268	1 462	1 347
Dévaványa	Kö	I	7 770	12 775	13 499	13 349	14 655	15 202
Furta	K		1 500	1 985	2 232	2 082	2 185	2 358
Füzesgyarmat	Kö	I	4 501	9 003	9 836	9 784	11 353	12 408
Karcag	Ny		12 344	20 886	22 983	22 569	24 248	25 551
Kisújszállás	Ny		9 159	13 214	13 524	13 766	14 532	14 461
Komádi	K	I	2 700	7 519	8 562	8 710	9 698	10 577
Körösladány	Kö	II	3 881	7 131	7 579	7 971	8 150	8 186
Körösnagyharsány	K		1 238	1 411	1 411	1 426	1 443	1 415
Körösszakál	K		716	842	886	1 076	1 198	1 280
Magyarhomorog	K		793	1 756	1 669	1 631	1 756	1 912
Nagyrábé	K	II	1 860	2 816	3 362	3 208	3 334	3 575
Okány	K	II	1 496	3 380	4 078	4 340	5 161	5 129
Püspökladány	Ny	I	4 315	10 878	12 574	13 246	14 287	15 204
Sáp	K		1 113	1 282	1 328	1 293	1 407	1 533
Sárrétudvari	K	I	3 150	3 992	4 470	4 193	4 759	4 805
Szeghalom	Kö		5 606	9 309	9 711	9 460	10 293	10 712

[49] Forrás: *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, i. m. I–III. kötet; MSK Ús 2., 42., 69., 83. kötetek; *Az 1941. évi népszámlálás*, i. m.

Település	A	B	1851	1900	1910	1920	1930	1941
Szerep	K	III	980	2 025	2 485	2 334	2 473	2 445
Túrkeve	Ny		8 449	13 791	13 089	12 973	13 320	13 806
Újiráz	K		–	–	–	680	1 018	1 143
Vekerd	K		412	467	434	445	489	477
Vésztő	Kö	I	4 020	7 937	8 910	9 373	10 287	10 597
Zsadány	K		1 699	2 431	2 566	2 357	3 115	3 334
Zsáka	K	III	2 005	3 117	3 326	3 517	3 412	3 473
Összesen			95 187	157 019	167 894	168 748	182 766	190 100

A = az adott település a Keleti-Sárréthez (K), a Középső-Sárréthez (Kö) vagy a Nyugati-Sárréthez (Ny) tartozik. Az alkalmazott térfelosztás hátteréhez lásd *3. ábra*

B = a Bracey-féle centrumfalvak szerinti csoportosítás: elsőrendű (I), másodrendű (II) vagy harmadrendű (III) centrumfalu 1925-ben

PÜSKI LEVENTE

GAZDASÁGI MÉLYPONTON – HAJDÚNÁNÁS AZ 1930-AS ÉVEKBEN

A két világháború közötti időszakban Hajdúnánás városának számos gazdasági és társadalmi nehézséggel kellett szembenéznie, de közvetlen hatását tekintve a világgazdasági válság, illetve annak következményeivel való küzdelem jelentette a legnagyobb kihívást. A pénzügyi gazdálkodás terén már a 20-as évek végére kialakuló katasztrofális helyzet összetevőinek, a válságból kivezető próbálkozásoknak a vizsgálatához azonban elengedhetetlen legalább röviden áttekinteni a település költségvetési struktúráját. A nánási vezetés a szakapparátusai segítségével rendszerint minden év augusztusára készítette el a következő év költségvetését, pontosabban költségvetéseit. A város számos célirányos alap felett rendelkezett – például közmunka és testnevelés alap –, melyek bizonyos mértékig elkülönült gazdálkodást folytattak. Hasonló helyzet volt a városi üzemek esetében, ami három egységet – a központi szeszfőzdét és az italmérési üzleteket, a villamos művet, valamint a téglagyárat – foglalta magába.

A háztartási költségvetés első változatát a szakapparátus készítette, a főjegyző vezetésével. Ez előbb a pénzügyi bizottság, majd a képviselőtestület elé került, s ha mindkettő letárgyalta és elfogadta, továbbment az alispánhoz, aki számottevő hatalmi jogosítványokkal rendelkezett:[1] felülvizsgálhatta a költségvetést, és annak tételein módosíthatott, egyes részeket törölhetett, vagy újakat

[1] Az 1927. évi 5. törvénycikk alapján.

felvételét írhatta elő. A gyakorlat alapján teljes visszautasításra nem volt példa, változtatási javaslatokkal viszont rendszeresen előállt.

A két világháború közötti időszakban soha nem fordult elő, hogy a pénzügyi egyensúly alaphelyzetből biztosítva lett volna, ezért minden esetben a hiány fedezésére pótadót kellett kivetni. Ha a pótadó mértéke 50%-nál nagyobb volt, akkor a tervezetet a belügyminisztériumhoz is fel kellett terjeszteni jóváhagyás végett, különös tekintettel az 50%-on felüli részre. Bár ez a lépés tagadhatatlanul az önkormányzati autonómia csorbításának tekinthető, de hátterében inkább racionális megfontolás – a pénzügyi gazdálkodás működőképességének a megőrzése –, mintsem politikai szempont húzódott meg. A helyzetet további bonyolította, hogy a városi közgyűlés a pénzügyi stabilitás megőrzése, vagy az évközben a felsőbb hatóságok részéről érkező kívánságok teljesítése végett, módosíthatott az eredetileg elfogadott keretszámokon.

Ahogyan állami, úgy önkormányzati szinten is volt a gazdálkodásnak egy másik eleme: az ellenőrzés. A bevételeket és kifizetéseket – az előírásoknak megfelelően – a városi pénztár kezelte és annak könyvelése alapján zárszámadást kellett csinálni, ismét csak a főjegyző irányítása mellett. A zárszámadást, melynek azt kellett ellenőriznie, hogy minden az elfogadott költségvetés és az esetleges, menetközben, a közgyűlés által elfogadott változtatások szerint történt, ugyancsak előbb a pénzügyi bizottság, majd a képviselőtestület tárgyalta le és fogadta el, általában a költségvetési évet követő április–május folyamán. A tárgyalás egyébként többnyire inkább formalitásnak tekinthető, mivel a zárszámadás elkészítése körül nem kerültek napvilágra szabálytalanságok és az egyensúly mindig megvalósult. Bár a gyakorlat szerint a költségvetések az előző évi zárszámadás alapján készültek el, bizonyos módosulások mindig előfordultak, sőt az adatok néha jelentős mértékben eltértek az előzetesen megállapított számoktól. Mivel azonban részletes kimutatások nem maradtak fenn, így az eltérések hátterére legfeljebb következtetni lehet.

Egyetlen év, az 1938-as esetében fennmaradt a költségvetés teljes dokumentációja, részletesen bontott adatsorokkal, időnként indoklásokkal, így bepillantás lehet nyerni a gazdálkodásnak az összesített számokon túlmutató hátterébe is. A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy a közölt forrás nem a felsőbb hatóságok által is kontrollált végleges, hanem a képviselőtestület által elfogadott változatot tartalmazza.

Hajdúnánás költségvetése az 1938. évre[2]

Rovat	Kiadás	Bevétel
1. általános igazgatás	227 778	162 082
2. közegészségügy	23 344	8 622
3. oktatás, közművelődés	40 630	893
4. szegényügy, népjólét	15 919	1 910
5. közélelmezés	1 358	10 974
6. városépítés	30 900	22
7. vagyonigazgatás	39 728	57 495
8. hitelügy	39 230	19 310
Összesen	418 887	261 308

Mint minden település esetében, úgy Hajdúnánáson is a költségvetés alapvetően kiadáscentrikus volt, ami alapvetően három kérdéskört foglalt magába. Egyrészt egyes tevékenységek ellátása törvényi és más jogi előírások alapján kötelező volt – például tűzrendészet –, másrészt egy közösség létéhez és működéséhez bizonyos szervező-ellátó feladatok felvállalását nem lehetett elkerülni, bár ilyen esetekben a városvezetés rendelkezett valamiféle mérlegelési joggal. Utóbbi kapcsán elég csak arra utalni, hogy az iskolák rendszeresen támogatásra szorultak, és a város általában nyitottságot mutatott az efféle kérések felé, jóllehet a konkrét összegek nagy-

[2] Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú Bihar Megyei Levéltára Hajdúböszörményi Fióklevéltár (továbbiakban: HBMLHF) V.B. 379/b. 1. k.

sága többnyire egyeztetés és egyezkedés tárgya volt. Harmadrészt, a képviselőtestület megítélése a helyi közvélemény által jelentős részben attól függött, hogy előbbi milyen mértékében akarja és tudja biztosítani a város infrastrukturális fejlesztésének ügyét. Ebből következően tehát, legyenek bármilyen rosszak a pénzügyi körülmények, az életminőséget befolyásoló beruházásokról – többek között utak építése – hosszabb távon nem lehetett lemondani.

Egészében véve a költségvetés méretei meglehetősen nagynak tűnnek. Ilyen jellegű kutatásokra egy Nánáshoz közeli község, Földes esetében már sor került,[3] ami lehetőséget kínál az összevetésre. Hajdúnánás lakosságszámát tekintve csupán 3,2 szerese Földesnek, de előbbi költségvetésének kiadási és bevételi oldala egyaránt lényegesen nagyobb, 5,8, valamint 5,4-szeres, ami arra utal, hogy a pénzügyi gazdálkodás mérete nem egyenes arányban növekedett a lakosságszámmal.

A kiadások felosztása tevékenységi területek szerint történt, ez azonban nem minden település esetében követte ugyanazt a szerkezetet, megnehezítve ezzel a költségvetések összehasonlíthatóságát. Aligha meglepő, hogy jelen esetben messze a legnagyobb részt (54,38%) az igazgatás jelentette, itt koncentrálódott ugyanis a városi közigazgatás működéséhez szükséges infrastrukturális háttér: adószedés, anyakönyvezés, tűzrendészet, stb. Más megközelítésben szakhivatalokat kellett fenntartani – árvaszék, anyakönyvi hivatal, számvevőség stb. – és fizetni kellett a hozzájuk rendelt apparátust. A teljes összeghez viszonyítva egyik részterület sem volt kirívóan nagy tétel, de együtt már valóban jelentős összeget tettek ki. Így például a rendészeti költségek 23 260 pengőre rúgtak, melyből a 28 mezőőr és 12 hegyőr illetménye 12 000 volt, míg 11 260 pengőt rendőrségi hozzájárulás címén kellett fizetni. Az árvaszék szükséglete 7868, míg az anyakönyvi hivatalé 3067

[3] *Püski Levente:* Válság kicsiben – Földes község gazdálkodása az 1930-as években. Kézirat, megjelenés alatt.

pengőt tett ki.[4] Egészében véve persze a személyi költségek jelentették a legnagyobb részt, nem véletlenül, hiszen meglehetősen sokan álltak közalkalmazásban. Összesen 123 személy részesült valamilyen formájú díjazásban a várostól, melyet többnyire ennél a résznél könyveltek el, de jelentős tételt jelentett a különböző nyugdíjak kifizetése is. A konkrét összegeknél persze nagyfokú differenciálás érvényesült, annak függvényében, hogy az illető vezető pozíciót töltött-e be, valamint milyen fokú képzettség volt szükséges az adott munkakör ellátásához. A fizetési lista élén a polgármester állt, s a település méretei és a hozzájuk kapcsolódó feladatok miatt főállású munkakörről volt szó, ennek megfelelő díjazással. Ez különböző formákban ugyan, de 7021 pengőt jelentett,[5] ami a korabeli országos jövedelmi kategóriákkal egybevetve közel kétszerese volt a középosztályi jövedelmi szint minimumának, és nagyjából egy szinten állt a minisztériumi fogalmazói kar jövedelmével.[6] A polgármester után a főjegyző, a közigazgatási tanácsnok és a számvevő következtek 4000–5000 pengő közötti fizetésekkel. Egy árvaszéki díjnok már csak 1525 pengőt kapott és nagyjából hasonló juttatásban részesültek a hajdúk is. A mező és erdőőrök javadalma ellenben nem tett ki többet átlagosan 330–340 pengőnél.[7]

Külön kategóriába került az egészségügy, ami döntően az orvosok és a szülésznők díjazását foglalta magába. Az igazgatás után a második legnagyobb kiadási tételt az oktatás, pontosabban a tanügy jelentette, aligha meglepő módon. Egy 18000 lakosú településnek sokféle oktatási-nevelési intézmény működtetéséről kellett gondoskodnia, ami saját kezelésű óvodák, iskolák fenntartását, valamint az egyházi kézben lévő iskolák pénzügyi támogatását

[4] HBMLHF V.B. 379/b. 1. k. 5–6.

[5] Pontosabban a juttatás gerincét az évi 5058 pengő fizetés jelentette, amihez járult még lakáspénz, családi pótlék, képviseleti pótlék és hadipótlék.

[6] *Gyáni Gábor – Kövér György:* Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2003. 264.

[7] HBMLHF V.B. 379/b. 1. k. 44–45.

foglalta magába, de viszonylag jelentékeny összeget tett ki a testnevelési alap támogatása is. Utóbbi meghatározás egyébként döntően a levente-képzést jelentette.[8] A közművelődés rész a fentiekhez képest csekély jelentőséggel bírt és – jellemző módon – különböző helyi és országos egyesületek, szervezetek részre juttatott támogatást takart. A szegényügy és népjólét nem elsősorban pénzügyi segélyt jelentett, élelmezésre pedig egészen csekély összeget fordítottak, inkább a gyógyszersegélyek és a szülőotthon támogatása volt a fontosabb, a közélelmezés meglehetősen általános fogalma pedig döntően a közvágóhíd fenntartását foglalta magába.[9]

Bár Hajdúnánás pénzügyi helyzete a 30-as évek végén nem tette lehetővé jelentősebb fejlesztések felvállalását, a városépítésként meghatározott összeg önmagában sem jelentős – 7,37%-a az összes kiadásnak –, de értékét tovább csökkenti, hogy csupán egy kis részét kívánták további útépítésre fordítani, a kifizetések főleg a meglévő infrastruktúra működőképességének a biztosítására mentek el, különösen a kutak fenntartására és a közvilágítás biztosítására.[10] A város jelentős ingatlanokkal rendelkezett, melyek – a közhiedelemmel ellentétben – nemcsak bevételeket, hanem kiadásokat is jelentettek, mindenekelőtt épületfenntartási költségeket és állami adókat.[11] A 20-as évek közepén Hajdúnánáson jelentős – később részletezendő – fejlesztésekre került sor, banki hitelekből. Az eladósodás mértékét fokozta, hogy az évtized végétől olyan mértékben lecsökkentek a különböző adók és illetékek révén befolyó bevételek, hogy a képviselőtestület a hiány finanszírozására ismét csak hitelek felvételére kényszerült, melyek törlesztése 1938-ban is jelentékeny összeget tett ki. Más megközelítésben a település gyakorlatilag

[8] Évente 8000 pengőt biztosítottak a levente mozgalom működtetésére.
[9] HBMLHF V.B. 379/b. 1. k. 20–28.
[10] A közvilágításra fordított pénz a közel 31000 pengőnek mintegy 70%-át jelentette.
[11] HBMLHF V.B. 379/b. 1. k. 35–39.

ugyanannyit fizetett a különböző pénzintézeteknek, mint amennyit az oktatásra és a művelődésre áldozott.

A gazdálkodás másik oldaláról nézve a legnagyobb tételt ismét csak az igazgatási rész jelentette – pontosan 62%-át –, nem véletlenül. A bevételeknek elvileg döntően az általános kereseti adóra és a fogyasztási adóra kellett volna épülniük, s bár jelentékeny összegek folytak be ezeken a jogcímeken, de távolról sem elegendőek a stabil gazdálkodáshoz. A város egyébként a hús, a szikvíz és a szeszes italok után szedett fogyasztási adót, de a gyakorlatban inkább csak az utóbbiaknak volt jelentősége. Emellett itt könyveltek el számos egyéb adót és illetéket, melyeket ugyancsak a lakosoknak kellett fizetniük különböző szolgáltatások után. Közülük a mezőrendőri, az anyakönyvi díjakat, a bálok és egyéb társasági rendezvények után szedhető vigalmi adót, valamint az ingatlanok adásvétele kapcsán fizetendő vagyonátruházási illetéket érdemes kiemelni.[12]

Az önkormányzat ugyanakkor számos egyéb, külön-külön viszonylag kis tételt jelentő illetékeket és díjakat szedett be, melyek a költségvetés különböző részeiben kerültek könyvelésre. Így az egészségügynél a bevételi oldalt a sírhely- és állatvásárlási díjak, a marhalevelek kiállítása után fizetendő illeték és az ebadó képezte. Az oktatásnál az ipardíjak, a szegényügynél a különféle büntetéspénzek, a közélelmezésnél az állatvágások utáni illetékek, valamint a vásári helypénzek jelentettek plusz jövedelmet a költségvetés számára.

A város vagyona elvileg sokféle tényezőből állt össze – termények, ingóságok, értékpapírok, követelések, üzemek és ingatlanok – de a gyakorlatban utóbbinak volt érdemi szerepe. Az önkormányzati tulajdonban lévő épületeket – a Bocskay vendéglő és három üzlethelyiség – valamint a határban lévő földeket bérlet útján hasznosították. Az így befolyó pénzek nagyságát korlátozta, hogy a határban lévő földeknek ekkor már alig 9%-a – 1617 hold – volt a város tulajdonában,[13] és azok egy része jobb híján saját kezelés-

[12] HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. 5–6.
[13] Elsősorban a Nicky-réten és az Előháton.

ben maradt, ami a bérletnél kisebb hasznot hozott. Ennek ellenére az igazgatáshoz kapcsolódó adók után a vagyonkezelés jelentette a legfőbb bevételi forrást, melynek összegét növelte, hogy a mázsálási díjak is itt lettek elkönyvelve.[14] Sajnálatos módon a városi közüzemek alig tudtak hozzájárulni a pénzügyi terhek csökkentéséhez. A téglagyár és a villamos mű semmilyen nyereséget nem tudott felmutatni – kedvező esetben nem voltak veszteségesek –, egyedül a szeszfőzde és az italkimérések hoztak 800 pengőnyi plusz bevételt. A teljes képhez persze hozzátartozik, hogy az erőmű költségvetésébe be volt építve az annak felépítésére felvett kölcsön esedékes törlesztő részlete (13 310 pengő), ami a költségvetésben a hitelügynél jelent meg. Ugyanide került az a 6000 pengő is, amit a város a közműberuházásra felvett kölcsön kamattérítéseként kapott az Országos Közmunkaalaptól.[15]

Elvileg a költségvetésnek egyensúlyban kellett lennie, s ha a kiadások lényegesen meghaladták a bevételeket, akkor a hiányt pótadó kivetésével biztosították. A pótadót értelemszerűen a lakosságtól szedték be, s a kirovásnál elsősorban a lakosok által fizetett egyenes állami adókat másodsorban pedig a kereseti adót vették alapul. A szóba jöhető adófajták közül – föld-, ház-, tantiem- és társulati adó – szinte kizárólag az első kettő jöhetett számításba, ami igen látványosan mutatta a település egyoldalúan agrárjellegét. Jelen esetben 1936-ban a lakosság 167618 pengő állami adót fizetett, melynek 63,6%-a képezte a föld- és 35,7%-a a házadót.[16] Mivel a költségvetésben jelentős hiány volt, annak fedezésére 90%-os pótadót kellett betervezni,[17] a kereseti adó mértékét pedig az egyébként megszokott 5 helyett 6%-ban állapították meg.

[14] HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. 35–39.
[15] HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. 41–44.
[16] HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. 1-2.
[17] A pótadó mértékének a meghatározásánál nem a hiány arányát, hanem az állami adó összegét vették alapul.

Hajdúnánás költségvetése

Év	Bevétel	Kiadás	Pótadó mértéke
1928	427 402	597 028	50%
1929	412 915	549 124	61%[18]
1930	341 695	552 948	80%
1931	327 546	539 413	100%
1932	284 845	457 030	83%
1933	228 294	408 870	92,5%
1934	212 858	401 614	100%
1935	236 527	412 911	100%
1936	224 090	399 868	100%
1937	236 884	392 495	90%
1938	261 309	418 887	90%
1939	279 086	453 486	100%

A táblázat adatai alapján jól látható, hogy a város költségvetését a korszak folyamán végig bizonyos fokú feszítettség jellemezte. A 20-as évek második felében, amikor még országos szinten egyfajta gazdasági konjunktúra dominált és az állami költségvetés helyzete is stabil volt, a hajdúnánási vezetés jelentős pótadó kivetésére kényszerült. (Figyelembe kell venni, hogy az 1928-as költségvetést előző év augusztusában fogadta el a közgyűlés.) Az persze tagadhatatlan, hogy pénzügyi oldalról a válság leginkább a pótadó mértékének az emelkedésében ragadható meg, annál is inkább, mivel a kereseti adónál csak korlátozottabb emelések történtek: a normális körülmények között elfogadott 5%-os aránynak egy-két %-os emelésére került sor a 30-as években. A hiány és a pótadó mértékét figyelembe véve a válság megjelenése az 1930/31-es időszakhoz lenne köthető, de egyéb tényezőket figyelembe véve már 1929-től súlyos pénzügyi helyzetről lehet beszélni.

[18] Itt meg kell jegyezni, hogy az 1929-ben elfogadott pótköltségvetés már 100%-os pótadóval számolt.

A képviselőtestület 1929 januárjában azt konstatálta, hogy az előző évben megbillent a költségvetés egyensúlya. Ezt kisebb mértékben technikai-számviteli problémákra vezették vissza, ugyanis az 1928-as költségvetés elkészítésénél még csak az 1926-os maradványt tudták számításba venni, ami megtörtént, holott ilyen maradvány 1927 végén már egyáltalán nem létezett. Nem várt módon növelte a kiadásokat a kormányzat. A miniszterelnökség 1927-ben adta ki a tisztviselői illetmények újraszabályozásáról szóló rendeletét, melynek végrehajtása most vált esedékessé, a belügyminisztérium pedig 1928-ban emelte fel a város rendőrségi hozzájárulását.[19] A másik oldalon már 1928-ban nehéz helyzet alakult ki. A közgyűlés szerint a városnak 101369 pengővel kevesebb volt a bevétele az előirányzottnál, ami részben az adók és illetékek, részben pedig a haszonbérek késedelmes fizetése, illetve elmaradása miatt alakult ki.[20] 1929 elején komoly fagykár sújtotta a vidéket, ami tovább növelte a nehézségeket. A város vezetése júniusban úgy látta, hogy az előírt, több mint 400 ezres bevételi rész biztosan nem fog teljesülni, hozzátéve, az év első felében csupán 140 000 folyt be, ami – reálisan számolva – év végére legfeljebb 222 000-re mehet fel. Helyzetmegállapításukat azzal zárták, hogy az előírásokat képtelenség teljesíteni, az állapot tarthatatlan és a testület „a legnagyobb aggod”alommal tekint a jövő elé.[21] A borúlátó vélemények rövidesen beigazolódtak, két vonalon is. Egyrészt júliusban az adott évre vonatkozóan pótköltségvetést kellett készíteni, amely már 100%-os pótadóval számolt, majd augusztusban a közgyűlés – szokatlan módon – átdolgozásra visszaadta a következő évre elkészített költségvetést.[22] Másrészt az egyensúlyhiány kezelésének látszólag legegyszerűbb és leggyorsabb módja a hitelfelvétel volt. A folyó kiadások finanszírozására már 1928-ban is

[19] HBMLHF V. B. 371/a. 19. k. 1308733/1928. és 192-14954/1928.
[20] HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 6-558/1929.
[21] HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 87-621/192.
[22] HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 111-8177/1929. 137-9931/1929.

történt kölcsönfelvétel,[23] de ennek mértéke a következő évben ugrott meg látványosan. Hajdúnánás esetében tehát nem túlzás már 1929-től válságról beszélni, amely évekig tartó pusztító hatásával kiemelkedő próbatételt jelentett a város vezetése, sőt az egész helyi társadalom számára.

Formai részről, vagyis a költségvetés főadatait tekintve jól látható, hogy a kiadások terén 1932-ig nem lehetett érdemi csökkentést elérni, az 500 ezer pengőn felüli fizetési kötelezettségektől a bevételek rendre elmaradtak, s akkor még nem beszéltünk arról, hogy jelentős különbség volt az előirányzott és a ténylegesen befolyt adók és illetékek között. A válság elsősorban a hiány és ezzel a pótadó mértékének a látványos megugrásához kapcsolódott, ami hosszú időn keresztül – 1929–1936 között – akut problémát jelentett. Ehhez társultak egyéb tényezők is. Egyrészt a pénztár a hiányos, illetve késedelmes bevételek miatt aktuális kötelezettségeit sem tudta teljesíteni, ami azt jelentette, hogy az alkalmazottak rendre késve kapták meg fizetésüket. Így például a közgyűlésnek 1932 szeptemberében kénytelen-kelletlen tudomásul kellett vennie, hogy a város négy havi illetménnyel van hátralékban.[24] Másrészt a bevételek és kifizetés terén bekövetkező állandó késések és elmaradások rendkívüli módon megnehezítették a pénzügyi gazdálkodás tervezhetőségét, a gyakran törvényileg is előírt kötelezettségek megfelelő teljesítését.

A súlyosan megbomlott költségvetési egyensúly hátterében nem lehet egyetlen okot találni, valószínűsíthetően inkább többféle tényező egymást erősítő összhatásáról volt szó. Az első helyen kétségtelenül a válságnak a lakosságra – jövedelmi helyzetükre és ezzel együtt adófizető képességükre – gyakorolt hatását kell kiemelni. Helyi szinte különösen nagy feszültségforrást jelentett a munkanélküliség, melynek gyökerei messzire nyúltak. Trianon egyik hatásaként ugyanis, amint azt a vármegyei hatóságok is megállapították,

[23] HBMLHF V. B. 371/a. 19. k. 72-5093/1928.
[24] HBMLHF V. B. 371/a. 23. k. 172-11390/1932.

„világszerte ismert szalmakalapipara külföldi piac hiányában teljesen életképtelenné vált. A háború előtt 20 szalmakalapgyárában, mint gyári munkások, részben pedig mint háziipari munkások 5000-en dolgoztak, s éltek meg ebből az iparból. Jelenleg egy gyár sincs üzemben és a háziipari munka is megszűnt…”[25] Más források arra mutatnak rá, hogy a 20-as években Hajdúnánásról több százan találtak idénymunkát Eger és Szerencs környékén, főleg cukorrépa-termesztő birtokokon, de ez a lehetőség a 30-as évek elején ugyancsak beszűkült.[26] A várost ugyanakkor sorozatban sújtották elemi csapások: 1927-ben jégverés, 1928-ban aszály valamint száj és körömfájás, 1929 elején fagykár, 1932-ben poloskajárvány és aszály, 1934-ben ismét aszály stb.[27] Közülük hatását tekintve a 1929. évi emelkedett ki, több okból is. Az elvetett búza csaknem teljes kifagyása egyik legfőbb jövedelmi forrásuktól fosztotta meg a kisbirtokosokat és a városi földek haszonbérlőit. Az aratás elmaradása miatt 1929-ben több ezer ember maradt ismét munka nélkül, de a gyümölcsfák – főleg a szilva – pusztulása miatt a szeszfőzde is nehéz helyzetbe került. A nagy munkaerő felesleg ugyanakkor lefelé nyomta a fizetéseket. A nánási rendőrkapitány jelentése szerint a napszámbérek 1932-ben országosan 1,6-2,6 pengő körül mozogtak, míg Hajdúnánáson csak 0,8–1,0 volt.[28] A helyi szervek részéről a 30-as évek első felében készített különböző helyzetértékelések visszatérő eleme volt, hogy az alsóbb néprétegekben „nagy elkeseredés észlehető”.[29] Az agrártársadalom válsága a helyi iparosokra is kihatott, akik közül sokan – megren-

[25] Hajdú vármegye alispánjának jelentése, 1930. január 13. Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei. 5. Szerk.: Komoróczy György, Debrecen, 1973. 274.

[26] Hajdú-Bihar megye és Debrecen munkásmozgalmának története. Szerk.: Tokody Gyula, Debrecen, 1970. 226.

[27] HBMLHF V. B. 371/a. 20, k, 111-8177/1929. 24. k. 150-10009/1933. 26. k. 120-9240/1935.

[28] Hajdúnánás története. Szerk.: Rácz István, Hajdúnánás, 1973. 324.

[29] Hajdúnánás története, 1973. 325.

delések híján – segédeik elbocsátására kényszerültek, vagy maguk is tönkrementek. Egyes források szerint a munkanélküliek száma a 30-as években ingadozott ugyan, de inkább emelkedett, mint csökkent.[30] Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a lakosság egy része állandó adóhátralékokkal küzdött, s voltak olyan adófajták is – például az ebadó – amely alig hozott bevételt a városnak. Hajdúnánás szinte kizárólagos agrárjellege tehát azzal járt együtt, hogy a mezőgazdaság terén bekövetkező túltermelési válság szinte minden területre kihatott és a hátrányok halmozottan jelentkeztek.

Természetesen a gazdasági válság mintegy kívülről érkező jelenség volt, mint ahogyan a sorozatos természeti károk ellen sem lehetett semmit tenni. Más vonatkozásban azonban a helyzet nem volt ennyire egyértelmű. A 20-as évek második felében több helyi nagyberuházás valósult meg nagyarányú kölcsönökből. 1925-ben és 1926-ban, tehát két részletben a város összesen 529 800 pengő hitelt vett fel a Speyer bankháztól a villamos erőmű létesítésére és a település villannyal való ellátására. 1927–29 között pedig jelentős, mintegy hét kilométernyi út kikövezésére került sor, melyet hazai pénzintézetek finanszíroztak, 140 000 pengő értékben.[31] Érthető persze, hogy a város vezetése igyekezett megragadni az alkalmat az infrastrukturális fejlesztésekre, ami modernizációs hatásain túl egyfajta regionális gazdaságélénkítő szerepet is betöltött. A testület arra is joggal hivatkozott, hogy a kormány kifejezetten ösztönözte a várost a fejlesztési hitelek felvétele érdekében.[32] Mindez azonban nem változatott azon, hogy a törlesztőrészletek pont a válság alatt jelentettek újabb terhet, ráadásul a folyamat itt nem állt. meg. A képviselőtestület már 1928-tól arra kényszerült, hogy

[30] 1932-ben 411, 1938-ban 540 munkanélkülit tartottak számos a településen. Hajdúnánás története, 1973. 325.

[31] HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. Melléklet a város adósságairól. HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 119-8119/1929.

[32] HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 186-1929/1929.

a költségvetési hiány finanszírozására függőkölcsönöket vegyen fel, ami 1929-től állandó gyakorlattá vált. Túlzás nélkül állítható, hogy a város vezetése minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy helyi, valamint országos pénzintézetektől újabb és újabb hiteleket szerezzen. Persze a felvett kölcsönök egy része rövid lejáratú volt, melyeknél a visszafizetés kilátástalansága miatt csak az újabb és újabb meghosszabbítás volt az egyetlen járható út. A már említett külföldit nem számítva végül hat különböző bank és takarékpénztár nyújtott hitel a városnak. Mivel ezt a módszert egy idő után nem lehetett folytatni, a szükséges pénzösszegek biztosításának másik módjához fordult a közgyűlés és jelentős összegeket vett fel saját alapjaitól, illetve a törzsvagyontól, ami az önfinanszírozás sajátos változatát jelentette. Utóbbira jellemző példaként említhető az úgy OFB-ügy. Az Országos Földbirtokrendező Bíróság ugyanis földreform céljaira kisajátította a város tulajdonában lévő földek egy részét. Ezért úgynevezett megváltási ár járt, s mihelyt 1929-ben megérkezett annak az első részlete, a testület azonnal fel is használta azt kölcsönként.[33] A gyakran nehezen átlátható viszonyoknak értelemszerűen súlyos eladósodás lett a következménye. Pénzes Mihály polgármester szerint 1931 elején Hajdúnánás összes adóssága 809 782 pengőt, az azévi törlesztés pedig 92 000 pengőt tett ki.[34] A már említett 1938-as költségvetés melléklete részletes bontásban ismertette az aktuális helyzetet. Eszerint a városi háztartás teljes adóssága 907 800 pengőre rúgott, úgy, hogy ebből 669 800 volt a fejlesztési hitel, a hiány finanszírozására 147 000-t belföldi pénzintézetektől vettek fel, míg további 91000 döntően a törzsvagyonalapot terhelő, úgynevezett belső kölcsön volt.[35] A jelzett összegekhez képest viszonylag alacsony volt az aktuális fizetési kötelezettség (39 230), ami döntően azzal magyarázható, hogy a külföldi hiteleknél tőke-, az úgynevezett belső

[33] HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 87-6213/1929.
[34] HBMLHF V. B. 374/b. 1. d. Elnöki bizalmas iratok, 672.
[35] HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. Melléklet a város adósságairól.

kölcsönöknél pedig tőke és kamattörlesztéssel sem számoltak.[36] A fenti összeg nagyságát tovább csökkentette, hogy a Speyer hitel végső soron nem a háztartást terhelte, az útépítésre felvettek esetében pedig a kamatok kifizetését az állam vállalta magára.

A hitelek mellett a közüzemek is inkább terhet jelentettek a város számára. A Speyer kölcsönből megépített erőmű magas technikai színvonalat képviselt, de nem bizonyult nyereségesnek, ehhez hiányoztak a régióból a jelentősebb áramigénnyel rendelkező vállalkozások. A közvilágításért a városi háztartásnak is fizetnie kellett, igaz, az építésre felvett hitel törlesztése be lett építve a villamos művek költségvetésébe. Még egyértelműbb volt a helyzet a téglagyár esetében, amely annyira veszteséges volt, hogy a 30-as évek elején átmenetileg le kellett állítani a termelést, és a helyi keresletet a meglévő készletek eladásával is fedezni lehetett. Bár észszerű lett volna, a város vezetése szociális okokra hivatkozva mind a végleges bezárástól, mind a bérbe adástól elzárkózott. Egyedül a szeszfőzde bizonyult kedvező vállalkozásnak, és – az 1929-es fagykár hatásainak elmúltával – szerény mértékben ugyan, de jövedelmet hozott a háztartás számára.

A válsághelyzetből való kiút elvileg egyértelműnek tűnt – helyre kell állítani a költségvetés súlyosan megbomlott egyensúlyát -, végrehajtani viszont annál nehezebb volt. Amint korábban már tárgyaltuk, a hitelfelvétel csak átmeneti eszközként jöhetett szóba, sőt hosszabb távon inkább növelte a nehézségeket. Ezzel összefüggésben a képviselőtestület egyik tagja felvetette, hogy ingatlaneladásokkal próbálják csökkenteni a hitelállományt, de a testület egyértelműen elvetette a vagyonfelélésre tett javaslatot.[37] Az egyik legkézenfekvőbb módszer – a bevételek fokozása – politikailag kényes, technikai oldalról pedig áthidalhatatlan nehézségeket jelentett. A politikai problémákat az okozta, hogy az adóbehajtás szigorítása, illetve a terhek emelése esetén a vezetésnek számolnia

[36] HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. 41-44.
[37] HBMLHF V. B. 371/a. 22. k. 125-10440/1931.

kellett volna az amúgy is meglévő társadalmi elégedetlenség fokozódásával. A vármegyei szervek ugyanakkor állandóan a keményebb, határozottabb fellépés irányába próbálták szorítani a nánási vezetőket és csak kivételes esetben mutattak megértést. Az alispán 1932 októberében arra utasította a polgármestereket, hogy „az esedékes köztartozások behajtását a fennálló törvényes rendelkezések értelmében, személyválogatás nélkül elsősorban a nagyobb adókötelesekkel szemben, teljesítsék. A végrehajtás során kíméllettel csak azokkal szemben legyenek, akiknél az adóbehajtás a létérdeket veszélyeztetné… az adófizetés ellen való netáni izgatások kideríttesenek és az izgatók bűnvádi úton vonassanak felelősségre.”.[38] Az alispán 1930-ban több alkalommal is szorgalmazta a helypénzszedés újraszabályozását.[39] A testület végeredményben ügyesen egyensúlyozott az ellentétes érdekek szorításában. Bár eleinte némi bizonytalanság érződött abban a tekintetben, hogy a válságintézkedések és azok következményei mennyire vállalhatóak,[40] a testület hamar rendezte sorait. Amikor fontos pénzügyi kérdések kerültek napirendre a közgyűlés előtt, a polgármester rendre név szerinti szavazást kezdeményezett és a döntéseket többnyire teljes egyetértésben hozta meg a testület. A felsőbb szervek felé pedig sorozatban érkeztek a város felől a kétségbeejtő állapotokat ecsetelő panaszok. Ugyanakkor bár időnként a vármegye részéről elmarasztalták az adószedés végrehajtását, a több ízben is elrendelt vizsgálatok nem tártak fel mulasztást.[41]

Ráadásul a lakosság anyagi helyzete olyan mértékben megrendült, hogy egy erőszakosabb fellépés, illetve az adók emelése sem

[38] HBMLHF V. B. 374/b. 1. d. Elnöki bizalmas iratok, 694.
[39] HBMLHF V. B. 371/a. 21. k. 35-15277/1930.
[40] Az 1929. szeptember 4-i közgyűlésen a pénzügyi bizottság több tagja – Váczy József, Csiszár Imre – le kívánt mondani pozíciójáról. HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 149-10577/1929.
[41] HBMLHF V. B. 371/a. 23. k. 2-14960/1932. és 187-12407/1932. 28. k. 146-7601/1937.

érte volna el a kívánt célt. Sőt a gazdasági helyzet éppen a követelések csökkentését tette szükségessé, annak érdekében, hogy így megőrizhető legyen a bevételeknek legalább egy része. Ez a szükség diktálta racionális gondolkodás – akárcsak Földes esetében – legjobban a vagyongazdálkodásnál ragadható meg. A testület kelletlenül bár, de már 1929-től belement a bérleti díjak részleges csökkentésébe, illetve tudomásul vette, hogy a földek egy részét vissza kell venni házi kezelésbe, hogy legalább valami jövedelmet lássanak belőlük. Ennek a szemléletnek egyik leglátványosabb esete a vadásztársaság kapcsán figyelhető meg. A város határára vonatkozó vadászati jogokról 1927-ben életbe lépő szerződés még évi 3970 pengős bérleti díjról szólt, ami 1937-re – többször csökkentés következtében – 800 pengőre esett vissza.[42] Úgy tűnik egyetlen területen sikerült eredményt elérni, a vármegyei ösztönzésre, frissen bevezetett vagyonátruházási illeték ugyanis némi plusz bevételhez juttatta a várost. [43]

Ha a bevételi oldalon kilátástalannak tűnt komolyabb sikert elérni, akkor az erőfeszítéseket – értelemszerűen – a kiadások lefaragására kellett koncentrálni, de a városi vezetés mozgástere számos vonatkozásban ugyancsak behatárolt volt. Mindenekelőtt az igazgatási-közszolgálati feladatok jelentős része államilag előírt kötelezettségen alapult, sőt a kormányzat a 20-as évek második felében több új terhet rótt a városra. A képviselőtestület 1929. június 5-i ülésén számba is vették ezeket – tűzoltóság, fenntartása, rendőrségi hozzájárulás, anyakönyvezés átvállalása, leventeoktatás bevezetése – hozzátéve, hogy a növekvő terhek mellett ”képtelenség vállalni a felelősséget a városi háztartás rendbentartásáért”.[44] A 30-as években újabb feladatokat róttak az állami szervek a város-

[42] HBMLHF V. B. 371/a. 18. k. 118-6462/1927. 23. k. 90-5230/1932. 28. k. 41-2520/1937.

[43] Az 1938-as költségvetés ezen a jogcímen 18000 pengővel számolt. HBMLHF V. B. 379/b. 1. k. 5-6.

[44] HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 87-6213/1929.

ra: többek között 1934-ben egy világháborús emlékpark létesítésére érkezett felszólítás, az alispán pedig erőteljesen szorgalmazta, hogy a város lépjen be a Gyümölcstermesztők Országos Egyesületébe. 1938-tól pedig a légoltalmi rendszer kiépítése jelentett újabb terheket.[45]

Legnagyobb lehetőségek a takarékosságra a személyi kiadások terén nyíltak és történtek is kisebb jelentőségű próbálkozások. Egyes állásokat teljes fizetésű tisztviselői státusz helyett tiszteletdíjasokkal töltöttek be, 1932-től a mező és hegyőrök fizetését természetben adták ki stb.[46] Az alkalmazottak számának nagyobb arányú redukálásától azonban a városvezetés – szociális okok miatt – húzódozott. Amikor az alispáni hivatal 1935-től az adóhivatal személyzetének hat fővel történő csökkentését írta elő, a közgyűlés úgy határozott, hogy a döntés ellen a belügyminisztériumhoz fellebbez.[47] Arról viszont, hogy a meglévő apparátust érintő fizetés-, illetve díjazáscsökkentésre sor került volna, nincsenek információk. A kiadások visszafogásának jegyében a szociális rovat meglehetősen szerény pénzügyi keretekkel működött, a képviselő-testület pedig semmilyen nagyobb beruházás elindítását nem vállalta, amely kizárólag belső pénzügyi erőforrásokra épült volna.[48]

A terhek csökkentésének egyik rendszeresen alkalmazott, bár nem csekély konfliktussal járó útja a kifizetések késleltetése, vagy a kötelezettségek nem teljesítése volt. 1930-ban a testület több ízben ellenállt az alispán azon kérésnek, miszerint fordítsanak több pénzt a testnevelési alap támogatására.[49] Egy évvel később törölték a rendőrségi hozzájárulást a költségvetésből, amit végül – alis-

[45] HBMLHF V. B. 371/a. 25. k. 20/1934. és 69-5077/1934. 28. k. 40-2926/1937. 29. k. 155-6-70/1938.
[46] HBMLHF V. B. 371/a. 24. k. 142-9391-9517/1933.
[47] HBMLHF V. B. 371/a. 25. k. 149-10405/1934.
[48] A közgyűlés 1930 elején arra hivatkozva vetett el a vágóhíd fejlesztését, miszerint „a város a jelenlegi helyzetében semmi új beruházás létesítését nem vállalhatja.”. HBMLHF V. B. 371/a. 21. k. 49-12211/1930.
[49] HBMLHF V. B. 371/a. 21. k. 103-4737/1930.

páni jóváhagyás híján – ismét vissza kellett venni.[50] Ebben a tekintetben a legjelentősebb üggyé a református elemi iskola kálváriája vált. Az oktatási intézmények támogatása ugyanis egyre nagyobb gondot jelentett a város számára, melyek egy részétől szabadulni igyekezett. A polgármester 1931 novemberében – a város súlyos anyagi helyzetére hivatkozva – azzal a kéréssel fordult a vallás és közoktatásügyi miniszterhez, hogy a tárca vegye át a nánási református elemi iskola fenntartását.[51] Egy évvel később a református egyház is lépett és válaszút elé állította a közgyűlést: vagy biztosítanak évi 42 ezer pengős segélyt, vagy lemondanak az iskoláról és átadják azt a városnak, mire a közgyűlés megerősítette a korábbi kezdeményezést, inkább a minisztérium kezébe kerüljön az intézmény.[52] A helyzetet bonyolította, hogy hasonló felajánlást tett a római katolikus egyház is az iskolájára vonatkozóan.[53] A kérést – amint az várható volt – kormányzati részről elutasították, így tulajdonjogilag minden maradt a régiben a támogatás körüli huzavonával együtt. A képviselőtestület 1933 márciusában kénytelen kelletlen konstatálta, hogy 25 ezer pengő segély kifizetésével tartoznak a református gimnázium részére, a június 16-i ülésen pedig elismerték, hogy a református elemi iskolának évi 49 ezer pengős támogatásra lenne szüksége, de csak 13 ezret tudnak ígérni.[54]

Az iskolaügy átvezet egy másik kérdéskörre, Hajdúnánás és az állami intézmények egymáshoz való viszonyára. Helyi részről állandó kritikák hangozottak el arról, hogy a felsőbb szervek újabb és újabb előírásokkal növelik a város terheit, a vármegye pedig rendre értelmetlen és irreális módosításokat eszközöl a költségvetésen, nehezítve ezzel az eredményesebb ás átláthatóbb gazdálkodást. 1930 augusztusában a közgyűlés tagjai arról panaszkodtak,

[50] HBMLHF V. B. 371/a. 22. k. 110-9048-9523/1931. és 5910/1931.
[51] HBMLHF V. B. 374/b. 1. d. Elnöki bizalmas iratok, 672.
[52] HBMLHF V. B. 371/a. 23. k. 241-14611/1932.
[53] HBMLHF V. B. 371/a. 24. k. 167-11554/1933.
[54] HBMLHF V. B. 371/a. 24. k. 22-2300/1933. és 101-6224/1933.

hogy a földbérleteknél a reálisnak tekinthető 13 pengő helyett 18 pengős búzaárral kellett számolni, emellett teljesen alaptalanul megemelték az ebadóból várható összeg nagyságát.[55] Más alkalommal a városi közüzemeknek a háztartás részére fizetendő hozzájárulásuk növelését írták elő,[56] s a sort lehetne tovább folytatni. Itt nem egyszerűen panaszkodásról volt szó, hiszen a zárszámadások elkészítésekor rendre kiderült, hogy a bevételek előzetes becslésénél bizony a városvezetés pesszimistább, illetve szerényebb elképzelései bizonyultak helytállóaknak. Az időnkénti viták és egymást érintő kölcsönös kritikák ellenére a város számára a kapcsolat több előnnyel, mint hátránnyal járt. A vármegyei vezetés több ízben is közbejárt a város érdekében egyes hitelek megszerzésénél, valamint útépítési programjai pótlólagos munkalehetőséget biztosítottak a helyi munkások számára.[57] A kormányzati lehetőségek persze jóval szélesebbek voltak. Eleinte itt is inkább a kölcsönökért történő közbejárás dominált,[58] majd a pénzügyminisztérium rendszeresen utalt kikülönböző összegű segélyeket a városnak. Így érkezett 1933-ban 30 000 pengő az elmaradt tisztviselői fizetésekre, egy évvel később hasonló nagyságú összeg az iskolák segélyezésére.[59] Úgy tűnik, tehát, hogy az állami intézmények felé a városvezetés részéről érkező panaszok bizonyos fokig meghallgatásra találtak. Ugyanakkor az állami támogatások egy része egyfajta kötelezettségvállalással lett kombinálva. A vármegyei törvényhatósági bizottság már 1937-ben szorgalmazta egy új tanyasi elemi iskola megépítését, mire a testület jelezte, hogy telket tudnak biztosítani hozzá, de az építésre nincs pénz. 1938-ban már beépítették az iskolaépítést a költségvetésbe, melyhez az ál-

[55] HBMLHF V. B. 371/a. 21. k. 157-9138/1930.
[56] HBMLHF V. B. 371/a. 22. k. 35-3686/1931.
[57] HBMLHF V. B. 371/a. 21. k. 199-12886/1930. 24. k. 33-2111/1933.
[58] HBMLHF V. B. 371/a. 20. k. 127-9001/1929.
[59] HBMLHF V. B. 371/a. 24. k. 112-7780/1933. 25. k. 83-5807/1934.

lam 9000 pengős segéllyel járult hozzá.[60] Többek között hasonló módon, állami segéllyel megtámogatva kötelezték a nánási vezetést egy orvosi szegénybeteg rendelő felépítésére.[61]

Egészében véve a gazdasági válság alapjaiban rendítette meg Hajdúnánás pénzügyi gazdálkodását. A rendes bevételek már 1929-től látványosan visszaestek és nagyjából 220–240 000 pengős szintnél stabilizálódtak. A helyzet drasztikus romlásához bizonyos fokig a helyi vezetés is hozzájárult a nem egészen végiggondolt fejlesztési hitelek felvételével és az állandóan veszteséges téglagyár fenntartásával. A képviselőtestület és a szakapparátus ugyanakkor valóban nagy erőfeszítésekkel és változatos eszközökkel próbálta az egyensúlytalanságot mérsékelni. Az ilyenkor szokásos adóemelésen túl visszafogták a beruházásokat, állami támogatásért lobbiztak – számottevő sikerrel –, jelentős összegű kölcsönökkel próbálták a hiányt áthidalni, de a kifizetések halogatásától sem riadtak vissza. A legnagyobb veszélyt, a teljes fizetésképtelenséget sikerült elkerülni, az eladósodási folyamat a 30-as évek közepére megállt, és 1933-ra a kiadások terén is sikerült több mint 100 000 pengős megtakarítást elérni. A 30-as évek második felére valamelyest stabilizálódott a költségvetés helyzete. Az adósságállomány továbbra is nyomasztó nagysága, valamint az a tény, hogy a pótadó mértékében sem történt számottevő csökkenés, arra utal, hogy a válság pénzügyi téren még az évtized végén is nagymértékben éreztette hatását – beszűkítve ezzel a városvezetés mozgásterét – és csak lassú, fokozatos enyhüléssel lehetett számolni.

[60] HBMLHF V. B. 371/a. 28. k. 77-4848/1937. 29. k. 146-8894/1938.

[61] Szintén állami ösztönzésre merült fel egy strandfürdő létesítések terve is 1935-ben. HBMLHF V. B. 371/a. 26. k. 101-10134.

VATTAMÁNY ZSOLT

„Arccal a falu felé!”

ERZSÉBETVÁROSI FALUJÁRÓK A FORDULAT ÉVEIBEN

A kommunista pártnak mindig is a gyenge pontjai közé tartozott a falusi társadalom, s általában a vidék. Bebizonyosodott ez 1919-ben és az 1945. őszi nemzetgyűlési választásokon is.[1] A Magyar Kommunista Párt (MKP) 17%-os eredménye túlnyomórészt a városi szavazatokból adódott, vidéken elenyésző volt a támogatottságuk annak ellenére, hogy az 1945-ös földosztás során – okulva az 1919-es kudarcból – a párt maximálisan hangsúlyozta mennyire támogatja a föld paraszti tulajdonba adását.

A választási kudarc után többféle irányban keresték Rákosiék a kiutat. A szakirodalomból ismerjük, hogy az MKP egyik módszere az volt, hogy nagy tömegdemonstrációkat szervezett Budapesten. A „Földet vissza nem adunk!” jelszóval például vidéki szegényparaszti tömegeket igyekeztek megmozgatni, s Budapestre felhozni. Azt akarták bebizonyítani, hogy a földosztáskor történt jogsérelmek orvoslása során a Független Kisgazda Párt nem a szegényparasztság, hanem a módosabbak érdekeit érvényesíti.[2]

1946 során azonban már megfigyelhető egy másik irány is a kommunista párt és a vidéki tömegek kapcsolatában. Hétvégi falu-

---

[1] *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 1999. 283–286.

[2] *Szakács Sándor*: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk.: Gunst Péter. Bp. 1998. 287–297.

járó mozgalmat indítottak ekkor ugyanis a városi párttagok részvételével, azzal a céllal, hogy eloszlassák a kommunistákkal kapcsolatos előítéleteket, s növeljék a párt ismertségét, támogatottságát. 1946 nyarán az MKP Nagybudapesti Pártbizottsága kezdte megszervezni a falujáró mozgalmat, amelynek keretében munkások, értelmiségiek, orvosok nagy számban jártak le hétvégenként a falvakba. Először egyéni problémák megoldásában segítettek (házfelújítás, istállóépítés stb.), majd hozzákezdtek a közösségi épületek (templom, iskola, kultúrház) helyreállításához.[3]

Erről a falujáró mozgalomról alig tesz említést a történeti szakirodalom, annak ellenére, hogy e mozgalom jó pár évig, konkrétan 1946 és 1952 között létezett, és jelentős forrásanyag maradt fenn róla Budapest Főváros Levéltárában. Jelen tanulmány[4] a VII. kerületi falujáró csoportok vizsgálata révén azt igyekszik bemutatni, hogy az egyeduralom megszerzését követően 1948–1949-ben hogyan változott a kommunista párt falusi politikája, s ez hogyan hatott ki a falujáró mozgalom célkitűzéseire.

Az 1948-as pártfúzió után a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Nagybudapesti Falujáró Bizottság irányításával öt megyét látogattak a fővárosi falujárók (Fejér, Pest, Nógrád, Komárom, Heves), amelynek keretében 469 csoport (326 üzemi + 143 területi alapszervezeti csoport) 469 községet keresett fel. Hetenként kb. 3000 falujáró ment ki vidékre 1948 folyamán.[5]

---

[3] A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének felhívása falujáró mozgalom szervezésére. (1946. szeptember 20.) In: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata árt határozatai, 1944–1948. Szerk.: Rákosi Sándor, Szabó Bálint. Bp. 1967. 257–259.

[4] A tanulmány egy készülő PhD-értekezés részét képezi, amelynek középpontjában Erzsébetváros 1945 utáni története áll.

[5] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276. f. 55. cs. 13. ő.e. Az MDP KV Szervező Bizottság ülése, 1948. július 30. 3. napirend: Jelentés és munkaterv a nagybudapesti és a vidéki falujárásról.

Az MDP VII. kerületi falujáró csoportja 22 Fejér megyei települést látogatott rendszeresen: Felsődobos, Gánt, Bakonykúti, Isztimér, Zámoly, Csákberény, Pusztavám, Fehérvárcsurgó, Fornapuszta, Lovasberény, Sárkeresztes, Csókakő, Magyaralmás, Bakonysárkány, Mór, Pákozd, Sukoró, Moha, Pátka, Nagyveleg, Csákvár, Balinka. A VII. kerületi falujárók többsége a területi alapszervezetekből került ki, de mellettük rendszeresen találkozunk a következő ún. üzemi[6] pártszervezetek képviselőivel: Athaeneum, VAFOSZ,[7] MAFIRT,[8] EKA,[9] Hutter és Lever, Állami Áruház, Tejért, MABI,[10] Korányi Kórház, Hadifogoly-szövetség, Bástya, Rendőrszövetkezet.

A falujárók általában szombaton késő délután, este érkeztek meg a kijelölt faluba, s aztán vasárnap az egész napot ott töltötték. Hogy mivel, azt jól dokumentálják a heti beszámolók, amelyeket megadott szempontok szerint kellett elkészíteniük. Az 1948 első feléből származó jelentések szerint a legnagyobb figyelem még mindig olyan tevékenységekre irányult, amelyek konkrét haszonnal jártak az adott település lakói számára. Volt, ahol a szövetkezeti bolt helyiségét segítettek lebetonozni a falujáró csoportok, másutt a kultúrházat hozták rendbe, kútjavítást végeztek, szerszámokat javítottak. Előfordult olyan is, hogy olyan gyermekek cipőit javították, akik lábbeli hiány miatt nem tudtak volna iskolába járni ősszel.

---

[6] A kommunista párt törekedett arra, hogy minden munkahelyen megszervezze a saját pártszervezetét, ezek voltak az ún. üzemi, vállalati, intézményi alapszervezetek. A nem munkahelyhez kötődő pártcsoportokat földrajzi alapon, esetünkben a VII. kerületet több mint 20 részre osztva határolták el, ezek voltak az ún. területi/körzeti alapszervezetek.

[7] Vállalati Alkalmazottak Fogyasztási Szövetkezete.

[8] Magyar Filmiroda Rt.

[9] Elektromos Készülékek és Anyagok Gyára (korábbi Engel-gyár).

[10] Magánalkalmazottak Biztosító Intézete.

1948 nyarán a legnagyobb hatásúnak a „Dolgozók az iskoláért" akció bizonyult.[11] Ennek során a vidéki iskolák helyreállításában vettek részt a falujárók. Több erzsébetvárosi falujáró csoport is beszámolt arról, hogy „rohammunkát" vállaltak az iskola rendbe hozására. Általában padok, táblák javítása, asztalos munkák végzése, meszelés tartozott eme „rohammunkába". Előfordult azonban, hogy ennél nagyobb szabású munkát kellett elvégezni. A helyiek és a falujárók összefogását dokumentálja távirati stílusban az alábbi jelentés Magyaralmásról, ahová az Athaeneumból jártak le. „2 iskola van, egy ref., egy kath. Tanerő 4 fő, tanuló kb. 320 fő lesz. Az iskola épületek rosszak, hiányzik 2500 fedő-, és 60 drb kúpcserép. Falak részbeni lebontása, újra falazása, külső, belső festés. Előtérben válaszfal épít. Ajtóval, padozat feltéglázása. W.C. átalakítás. 1 kőmívesnek 2 segítővel 3x240 munkaóra kell. Asztalos munka, fa és festék cca. 1.500 Forint. A felsorolt munkákhoz az Athaeneum 1.200 forint készpénzzel járul hozzá. A falu lakossága vállalta a segédmunkaerők, fuvarozás, rézben a szükséges anyagok adását."[12]

Ugyancsak kedvező fogadtatása volt az ún. orvos látogatásoknak.[13] A VII. kerületi falujáró felelős így számolt be a MABI egyik 1948. júliusi hétvégi akciójáról: „Jól megszervezett és előkészített vizsgálatot tartottunk. Összesen 500 beteget vizsgáltunk meg, köztük volt gége, szem, sebészeti, belgyógyászati, nőgyógyászati, fogászati vizsgálat. A lakosság hálás volt és örült a segít-

[11] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXXV.95.a. 132. ő.e. Az MDP Nagybudapesti Bizottság Titkársága, 1948. augusztus 13. 3. napirend: A Falujáró Bizottság jelentése a „Dolgozók az iskoláért" akció állásáról.

[12] BFL XXXV.102.b. 23. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Bizottság Falujáró Bizottsága heti jelentései, 1948.

[13] 1948 elején a kerület 600 orvosa közül 114 tagja volt az MKP-nak. Erzsébetváros negyven éve. Összeáll.: Dr. Ruzsicska Mária – Dr. Búza Péter. Bp. 1985. 126.

ségnek és várják a Mabi orvoscsoportját mielőbb."[14] Időnként külön a gyermekeknek szerveztek orvosi vizsgálatot. Volt, ahol az orvosok előadást is tartottak pl. a tbc-ről. Előfordult, hogy a vizsgálat után, ha indokolt volt, akkor 1-2 beteget felhoztak Budapestre felvételre a Korányi kórházba.

Filmvetítésekkel és gyermekprogramokkal is nagy közönséget vonzottak. „Eposz[15] értekezletet tartottuk. Utána mozi előadás volt, melyen kb. 800-an vettek részt. A „Szovjetunió amerikai szemmel" című filmet forgatták. Ez különböző véleményt váltott ki a közönségből, általánosan a vélemény jó volt, sokan azonban szórakoztató filmet vártak. Kértek bennünket, hogy ha módunkban áll máskor is rendezzünk filmelőadást. Legközelebb táncmulatsággal egybekötve szeretnénk rendezni egy ilyen előadást, tekintettel arra, hogy egyben zenét is tudunk adni."[16] Egy Bodajkon töltött júliusi hétvégéről olvashatjuk a következőt: „A gyermekmajális eléggé jól sikerült 280 gyermek jelent meg kb. 300 szülő kíséretében. Különösen a bábszínház aratott nagy sikert, a műsort kevésnek tartották. Utána gyermekuzsonna és ruhaosztás következett. A bábszínházra nagyobb súlyt kell helyezni, mert ezen keresztül a szülőket meg lehet fogni. Meglátogattunk 52 családot. Általában a gazdasági helyzet foglalkoztatja őket, kevés a fejadag és helytelenítik a cséplési eljárást. Nem értenek egyet az ő termények és iparcikkek árainak állásával. Panaszkodnak a hivatalokra. Az iskolák államosítását már sehol sem vetették fel."[17]

Az utóbbi idézet jól érzékelteti a falujárók tevékenységének másik vonulatát, a politikai munkát. Ennek egyik gyakori formája az ún. háziagitáció volt, amelynek során több tucat családot meg-

[14] BFL XXXV.102.b. 24. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Bizottság Falujáró Bizottsága összesítő havi jelentései, 1948.
[15] Egységes Parasztifjúság Országos Szövetsége.
[16] BFL XXXV.102.b. 24. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Bizottság Falujáró Bizottsága összesítő havi jelentései, 1948.
[17] Uo.

látogattak a faluban, s elbeszélgettek velük bizonyos aktuális kérdésekről. Kikérték a véleményüket például az iskolák államosításáról, avagy igyekeztek megcáfolni bizonyos „reakciós híreszteléseket" a csépléssel, a gabonabeszolgáltatással stb. kapcsolatban. Egyúttal Szabad Földet is igyekeztek eladni, tehát a háziagitáció közben sajtóterjesztést is folytattak. A jelentésekben mindig pontosan fel kellett tüntetni hány darab Szabad Földet adtak el.[18]

1948 nyarán a nagypolitikában bekövetkező átrendeződés – a hidegháborús feszültség fokozódása, a szovjet–jugoszláv konfliktus kiéleződése – a magyar pártvezetést is váltásra késztette.[19] A két munkáspárt egyesülése után egyre nagyobb figyelem irányult a párt falusi politikájának módosítására. Ekkor még csak a szűkebb pártvezetés értesült arról, hogy fel kell gyorsítani a szovjetizálás programját, ami a mezőgazdaságban nem jelentett mást, mint a kulákkérdés és a kollektivizálás napirendre tűzését.[20]

A Szervező Bizottság 1948. július 30-i ülésén már érezhető volt a váltás igénye.[21] A célt a parasztság politikai nevelésében, a

[18] A Szabad Földnek a pártvezetés nagy szerepet szánt a falusi társadalom megszólításában, s ezáltal a paraszti szavazók megnyerésében. Problémát jelentett azonban a terjesztés. Nem építették ki a falusi lapbizományosok rendszerét, s ezáltal az ország községeinek felébe egyáltalán nem jutott el a Szabad Föld. A lap propagálásában tehát jól jött a falujáró csoportok segítsége, akiknek feladatai közé hivatalosan is bekerült „sajtóagitáció" címen.

[19] *Gyarmati György*: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp. 2011. 112–130.

[20] A sztálini agrárpolitika magyarországi alkalmazásáról lásd: *Nagy József*: A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956. Bp. 2009.; *Varga Zsuzsanna*: „Kényszeríteni kell a parasztot…" (Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években) In: Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon. Szerk.: Szederjesi Cecília. Salgótarján, 2008. 53–65.; *Závada Pál*: Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945–1956. Bp. 1991.

[21] MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 13. ő.e. Az MDP KV Szervező Bizottság ülése, 1948. július 30. 3. napirend: Jelentés és munkaterv a nagybudapesti és a vidéki falujárásról.

falu szocialista átalakításában jelölték meg. Ennek érdekében kimondták, hogy egyrészt ki kell szorítani a kulák és klerikális befolyást, másrészt a falujárásban a politikai nevelőmunka kell, hogy elsődlegessé váljon. A műszaki munkák a jövőben maximum az iskola-felújításokra szorítkozhatnak. Megjelent az igény a falusi pártszervezetek megerősítésére, illetve a falusi tömegszervezetek kialakításának előkészítésére, erősítésére. A falujárók feladatai közé került a vezetőségi ülések helyes levezetésének elsajátíttatása, a kádermunka (helyi alkalmas káderek kiválogatása) és a népnevelő csoportok kiépítése. Fontos, hogy ne vezessék, hanem támogassák a falujárók a helyi pártszervezeteket – hangzott az instrukció.

A politikai munka erősítése persze nagyobb igényeket támasztott a falujárókkal kapcsolatban is. A VII. Kerületi Végrehajtó Bizottság ülésén azonban a kerületi első titkár kénytelen volt önkritikusan megállapítani: „hiányosság, hogy a falujárók elméleti felkészültsége még nem alkalmas arra, hogy a jugoszláv, illetve a kolhozkérdéssel kapcsolatban megfelelő módon dolgozhassanak”.[22]

A VII. Kerületi Falujáró Bizottság természetesen bevette az őszi munkatervébe az új feladatokat.[23] A hatékonyabb megvalósításhoz hamarosan segítséget is kaptak, ugyanis a Nagybudapesti Falujáró Bizottság a falujárók politikai színvonalának emelése érdekében esti iskolákat indított.[24] Az iskolák a következő 10 téma köré csoportosították előadásaikat:

1. Népi demokrácia, út a szocializmushoz.
2. A Párt és szervezeti szabályzata.
3. Mit akar az MDP? (pártprogram)

[22] BFL XXXV.102.a.3. 5. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Végrehajtó Bizottság ülése, 1948. július 7. 3. napirend. Falujárás kérdése.

[23] BFL XXXV.102.b. 22. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Bizottság Falujáró Bizottság munkatervei, levelezései, 1948.

[24] BFL XXXV.95.a. 12. ő.e. Az MDP Budapesti Pártbizottsága (1954-től Végrehajtó Bizottsága) üléseinek jegyzőkönyve, 1948. október 15.

4. Munkás–paraszt szövetség.
5. A falujárás feladatai.
6. Falusi községpolitika.
7. Falusi tömegszervezetek.
8. Szövetkezeti kérdés.
9. Falusi pártszervezés.
10. Szovjetunió, a szocializmus országa.

A vezető szervek által megfogalmazott igényekre való reagálást jól példázza, miként foglalkozott az új politikai feladatokkal a Bakonysárkányba 1948. december elején látogató 3. sz. körzeti pártalapszervezet falujáró csoportja. Érdemes hosszabban idézni a beszámolóból. „December 4-én szombaton este fél 10 órára érkeztünk meg Bakonysárkányba, ahol a pártházban k. 40 elvtársunk várakozott ránk. A helyi titkár előzőleg pártnapot tartott, amelyen a tagrevízióval kapcsolatos kérdéseket ismertette újólag, valamint az UFOSZ[25] és FÉKOSZ[26] küszöbön álló egyesítéséről beszélt, ennek során kifejtette az új paraszti szervezet céljait és fontosságát. Megérkezésünk után a helyi népnevelőkkel értekezletet tartottunk, melyen tudatosítottuk velük az új agitációs feladatokat és szempontokat. Megállapítottuk, illetve kitűztük a feladatokat, mely szerint a népnevelő gárdát a szemináriumi hallgatókból kibővítjük, vasárnap délutánonként a népnevelők számára a falujáró népnevelő felelős, illetve egy elvtársnőnk, aki a közelmúltban végzett agitátor-vezetőképző iskolát, rendszeresen agitátoriskolát fog tartani, amibe az addigi tényleges népnevelőkön kívül bevonjuk a helyi vezetőséget és szemináriumi hallgatókat. Tervünk szerint január végére 12 tagú, képzett és feladatokkal szembe nézni tudó helyi népnevelő gárdánk lesz. Itt kell megemlítenem, hogy a cél érdekében meg kellett változtatnunk eddigi gyakorlatunkat. Ugyanis állandó falujárónk csak 2-4 elvtárs, s ezzel szemben van-

[25] Újonnan Földhözjuttatottak Országos Szövetsége.
[26] Földmunkások és Kisbirokosok Országos Szövetsége.

nak olyan elvtársak, akik egyszer-egyszer jönnek falujárásra. Ezeket is szívesen látjuk, mert reméljük, hogy egy-egy lejövetelükön megszeretik a falujáró munkát és állandó munkatársaink lesznek, azonban velük szemben kénytelenek vagyunk azt a gyakorlatot követni, hogy egy régebbi falujáró mellé osztjuk be, részben, hogy megismerjük képességeiket, részben nehogy a helyi ismeretek hiányában valami baklövést kövessenek el. A helyi népnevelők gyakorlati nevelése érdekében kénytelenek voltunk ezt a módszert megváltoztatni és a gyakorlott falujárók mellé egy helyi népnevelőt beosztani. Eddig ugyanis a falusi népnevelőket az öntudatosabb elvtársaink sorából választottuk ki, azonban ezek öntudatosságuknál fogva egyéb, rendszerint vezető pozíciókat is betöltenek, úgy hogy kénytelenek vagyunk ezek mellé újabb népnevelőket nevelni. Itt nagy eredményeket várunk a szemináriumoktól."[27]

Az 1949 első hónapjaiból származó jelentések valóban arról tanúskodtak, hogy az addigi érvrendszer már nem volt elegendő az új témák, különösen a szövetkezeti kérdés népszerűsítésére. „Háziagitáción Mindszentiről [sic!], táblás gazdálkodásról, szövetkezetekről beszéltünk. Rámutattunk a községen belüli hibákra, rémhírekre. Bábszínházat vittünk egy órára. 60–70 gyerek volt jelen. Pártnapot tartottunk a szövetkezetek céljáról. Itt is 60–70-en voltak. A táblás gazdálkodásnál arra hivatkoztak, hogy a talaj nem megfelelő."[28] „A lovasberényi pártnapon a M.D.P. kiküldöttje szövetkezeti kérdésről, a bel- és külpolitikáról beszélt, mezőgazdasági kérdések tárgyalása közben heves közbekiáltások voltak, úgy hogy a helyi titkár elvtárs háromszor is kénytelen volt az előadást félbeszakítani. A közbeszólások inkább agitációs jellegűek voltak és az volt a látszat, mintha azok reakciós befolyás alatt történtek volna. Támadták a jelenlegi rendszer néhány vívmányát,

[27] BFL XXXV.102.b. 23. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Bizottság Falujáró Bizottsága heti jelentései, 1948.

[28] BFL XXXV.102.b. 60. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Bizottság Falujáró Bizottsága jelentései, 1949.

többek között kijelentették, hogy 1936-ban és 1945-ben is jobb világ volt, mint most."[29] Ahogy erősödött a termelőszövetkezetekkel kapcsolatos ellenérzés a falvakban, úgy fordítottak egyre nagyobb gondot a falujárók felkészítésére. 1949 tavaszán a fővárosi pártszervezetek falujárását a Nagybudapesti Pártbizottság Propaganda Osztályán belül működő Falujáró Bizottság irányította. Itt hetenként tartottak a kerületi, nagyüzemi pártszervezetek falujáró-felelőseinek értekezletet az aktuális politikai és szervezeti feladatokról. Ők pedig a saját alapszervezeteik falujáró-felelőseinek adták ezt tovább egy újabb értekezleten. A falujárókhoz az anyag végül az alapszervi falujáró-értekezleteken, illetve a falujárásra indulás előtt jutott el. Ezenkívül voltak különböző esti iskolák, szemináriumok, ahol ideológiai képzést kaptak a falujárók. Emellett a hetente frissülő brosúrák is a falujárók épülését szolgálták. A falujárás kapcsán a főváros ekkor már nem az MDP Központi Vezetőség (KV) Szervezési Osztályával, hanem az Agitációs és Propaganda, a Szövetkezeti és Mezőgazdasági, illetve a Kulturális Osztállyal tartotta a kapcsolatot, valamint az illetékes megyei és járási pártbizottságokkal.[30]

Az 1949. májusi egypárti választások után az MDP KV Szervező Bizottsága napirendre tűzte és újrafogalmazta a falujáró mozgalom feladatait.[31] Az új kihívást itt már egyértelműen a falusi osztályharc fokozódása jelentette. Ebből következően „a szövetkezeti kérdések és a falusi osztályharc specialistáivá kell válniuk a falujáróknak" – hangzott az új iránymutatás. Ezzel párhuzamosan

[29] Uo.

[30] BFL XXXV.95.a. 136. ő.e. Az MDP Nagybudapesti Bizottság Titkársága ülése, 1949. április 26. 1. napirend: A Propaganda Osztály Falujáró Bizottságának jelentése a nagybudapesti falujáró csoportok munkájáról.

[31] MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 73. ő.e. Az MDP KV Szervező Bizottság ülése, 1949. június 7. Javaslat a falujáró mozgalom választás utáni feladataira. Innentől állnak át a kéthetenkénti falujárásra.

a falujáráson belül a figyelmet a gépállomásokra, tszcs-kre és az állami gazdaságokra kellett koncentrálni.

Mindebből az MDP Nagybudapesti Bizottsága is levonta a következtetéseket. Ennek jegyében tartott ülést a Titkárság 1949. június 28-án. A Nagybudapesti Pártbizottság Titkársága is abból indult ki, hogy a politikai helyzet gyökeresen megváltozott. „A munkásosztály vezető szerepe a két munkáspárt egyesülésével ma már elvitathatatlan lett. A velünk szövetségben lévő agrárpártok vezetése megfelelő kezekben van, ugyanakkor az osztályharc a falun az elmúlt évekkel szemben kiélesedett és minden jel szerint élesedni fog. Ezért a Nagybudapesti Pártbizottság úgy látja, hogy a falujáró mozgalmat is ennek értelmében kell megváltoztatni."[32]

A VII. Kerületi Pártbizottság ülésén a kerületi Propaganda Osztály vezetője rámutatott arra, hogy „mindinkább politikai munkának kell a falun előtérbe kerülni. A falujáróknak falusi népnevelőkké kell lenniük, akik hozzásegítik munkájukkal a falut, hogy az osztályharcot sikeresen meg tudják vívni. Rámutat arra, hogy a falusi népnevelőknek ismerniök kell a lenini hármas jelszót, hogy tájékozódni tudjanak a falun folyó osztályharcban. A munkásosztály fiaihoz kell tartozniok, hisz már Sztalin megmondta, hogy a szövetkezeti mozgalom propagandistái között a munkás propagandisták a legjobbak."[33] Péntek László első titkár zárszavában megismételte az országos irányelveket: „A Falujáró Bizottságnak külön kell foglalkozniok a gépállomásokkal, a területünkön levő termelőszövetkezetekkel, gondot kell fordítani arra, hogy ide a legfejlettebb falujárók menjenek. Fokozottabb propagandát kell kifejteni a szövetkezetek érdekében, hisz vannak olyan irányú tapasztalataink, hogy megérett a talaj a szövetkezeti mozgalom számára."[34]

---

[32] BFL XXXV.95.a. 137. ő.e. Az MDP Nagybudapesti Bizottság Titkársága ülése, 1949. június 28. 3. napirend: A falujárás problémái.

[33] BFL XXXV.102.a.3. 54. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Pártbizottság ülése, 1949. július 7. 1. napirend: Falujárás munkájának a megvitatása.

[34] Uo.

A VII. Kerületi Pártbizottság 1950 tavaszán tűzte újra napirendre a falujáró mozgalom tapasztalatait. Ennek az volt valószínűleg a fő oka, hogy az új feladatok mellett a falujárás helyszíneit is megváltoztatták: az átcsoportosítás után a VII. kerület új területet kapott, ami a váci, illetve a gyömrői járásban 17 településből állt. Tehát egyrészt a Fejér megyei tevékenység összegzése, másrészt pedig az új területen megoldásra váró problémák kerültek fókuszba. Szembetűnő azonban, hogy az ilyenkor megszokott eredményorientáltság mellett meglepően sok probléma került elő. Hiányosságként említették, hogy még mindig nem elégséges a falujárók rendszeres politikai nevelése. A Falujáró Bizottság csak a heti falujárófelelős-értekezleteken tartja velük a kapcsolatot. A helyi sajátosságokat ugyanakkor nem ismeri a Falujáró Bizottság, így ebben nem is tud az egyes csoportok segítségére lenni. Kiemelt hibaként tartották számon, hogy a falujárók általánosságban végezték munkájukat, azaz nem súlyoztak, nem azok között a szegényparasztok, illetve a középparasztok között erősítették a nevelőmunkát, akiket a településen megbecsültek. Pedig éppen ők tudtak volna hatni a termelőszövetkezeti csoportok (tszcs) szervezésekor a falu lakosságára. Például Felsődobos községben emiatt maradt el a „már kialakulóban levő tszcs megalakulása". Az agitációs és propaganda eszközök mechanikus alkalmazásával magyarázták azt is, hogy a falujárók nem tudták megelőzni, illetve megszüntetni a csákvári gépállomás és a tszcs közötti ellentéteket. A problémák között szerepelt, hogy a településeken helyi tömegszervezeteket eddig nem építettek ki, így több olyan község is akadt, ahol „az ifjúság teljes mértékben a klérus befolyása alatt áll". A helyi népnevelőket sem sikerült kellően aktivizálni, amikor ugyanis a kerületi falujárók vasárnaponként elmentek a településről, akkor hét közben jó részük nem csinált semmit.[35]

[35] BFL XXXV.102.a.3. 88. ő.e. Az MDP VII. Kerületi Pártbizottság ülése, 1950. március 10. 3. napirend: Jelentés a falujáró munkáról.

A hibák kiküszöböléséhez természetesen a bölcs vezér, Rákosi Mátyás adott segítséget. Az 1950. február 10-i KV-ülésen elmondott beszédében a falusi osztályharc fokozódása kapcsán világossá tette, hogy immár nem mellék-, hanem főszálnak számít a falujárás kérdése.[36] Ezt a tanácsot megszívlelve a VII. Kerületi Pártbizottság döntött a Falujáró Bizottság létszámának felemeléséről, s arról is, hogy ezután vezető testületi üléseken is rendszeresen foglalkozni kell a falujárással. A jövőben további oktatásban fogják részesíteni a falujárókat. A Falujáró Bizottság tagjai pedig a patronált települések falujáró értekezletein is részt fognak venni. A falujárók legfőbb feladata immár a szövetkezeti mozgalom támogatása, kiszélesítése, a tszcs-k politikai megerősítése.

*

Az MDP vezető testületeinek, valamint a nagybudapesti és kerületi pártbizottságok iratanyagának együttes elemzése alapján jól nyomon követhető a pártirányítás mechanizmusa még egy olyan mozgalom esetében is, mit a falujárás. Az már egy más kérdés és egy másik tanulmány témája lehetne, hogy milyen hatékonysággal tudtak a falujáró csoportok megfelelni a rájuk bízott feladatoknak. Már az általunk vizsgált időszakban is elhangzottak komoly bírálatok, de a végső mérleget az MDP KV Titkárság vonta meg, amikor az 1952. május 28-i ülésén döntött a falujárás megszüntetéséről.[37] Igencsak jellemző a korabeli viszonyokra az indoklás, mely a központi irányelvek helyességét hangsúlyozva, az összes problémáért a felelősséget a helyi végrehajtásra hárítja. A Titkárság elé

[36] MNL OL M-KS 276. f. 52.cs. 10. ő.e. Az MDP KV ülése, 1950. február 10. 1. napirend: Politikai helyzet és Pártunk feladatai.

[37] MNL OL M-KS 276. f. 54.cs. 195. ő.e. Az MDP KV Titkárság ülése, 1952. május 28. 5. napirend: Az MDP KV APO, a Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály, illetve a Budapesti Pártbizottság közös javaslata a falujárás megszüntetésére és a tsz-patronázsmozgalom kiszélesítésére.

kerülő előterjesztés szerint a felsőbb határozatok ellenére a falujáró csoportok munkáját továbbra is az jellemezte, hogy beavatkoztak a falvak, helyi pártszervezetek életébe; tszcs-kel tárgyaltak olyan szövetkezeti ügyekről, amikhez nem értettek, és sokszor a helyi pártszervezet, illetve helyi ismeretek nélkül fogtak az agitációba, a tszcs-be való belépés, illetve a beszolgáltatás érdekében. Problémaként került elő, hogy mivel mindig a helyi párttitkárral akartak beszélni a falujárói feladatukról, ezzel túl sok időt raboltak el a párttitkártól. Sokszor csak regisztrálták, hogy állnak a beadási tervvel a faluban, vagy kéretlen tanácsot adtak. „A falujárás jelenlegi formájában nem segíti, hanem egyenesen gátolja a falusi párt- és tömegszervezetek megerősödését, nem alkalmas már a falusi kultúr- és sportmozgalom fejlesztésére sem. …1952. augusztus 1-jéig fokozatosan meg kell szüntetni a falujáró csoportokat, a legjobb falujárókat az új tszcs-patronáló csoportokba kell beosztani."[38]

[38] Uo.

TÓTH JUDIT

JEGYRENDSZERTŐL JEGYRENDSZERIG

OSZTÁLYSZEMPONTOKON ALAPULÓ KÖZELLÁTÁS AZ 1950-ES ÉVEK ELEJÉNEK MAGYARORSZÁGÁN

Tanulmányomban a jegyrendszer 1949. szeptember 1-jei megszüntetése, időközben történt újbóli bevezetése, majd annak 1951 végi ismételt megszüntetése közötti időszak közellátási helyzetét tekintem át. A szakirodalomból már ismert tényeket – mint például: mikor, milyen termékre vezették be a jegyrendszert, hogyan módosították a fejadagokat – jobbára csak érintem, hiszen elsősorban arra kívántam koncentrálni, hogy a hatalom által fő szövetségesnek tartott munkássághoz képest a parasztság, tágabban a város és falu közellátásában hogyan, milyen módon tett különbséget a pártállami rendszer. Bár vizsgálódásaimat országos szintre kiterjesztve folytattam, az elmondottakat a legtöbbször Pest megyei példákkal illusztrálom, mivel a város és falu közötti különbség talán leginkább a főváros és Pest megye viszonylatában ütközött ki. A tanulmány végén röviden bemutatom a városellátó zöldövezetek létesítésének körülményeit, amit két szempontból vélek fontosnak. Egyrészt azért, mert eddig a szakirodalom jobbára csak említés szintjén foglalkozott vele, másrészt pedig azért, mert a vizsgált téma szempontjából további igazolásául szolgál annak, hogy a hatalom a városi lakosság élelmezését kiemelt kérdésként kezelte.

A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ KÖZELLÁTÁSI HELYZETKÉP

Közismert, hogy a II. világháború okozta pusztítás következtében az ország lakosságának élelemmel történő ellátásában milyen súlyos helyzet állt elő. A földterületek egy része műveletlen maradt, de nagyban hátráltatta a mezőgazdasági termelést, hogy az igaerő mintegy kétharmada mellett megsemmisült a géppark közel egyharmada is. Az 1945. évi termés nem fedezte a lakosság szükségleteit sem, ráadásul annak számottevő részét a jóvátételi szállításokra, illetve a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) és a Magyarországon állomásozó megszálló hadsereg ellátására kellett fordítani. A helyzet legkritikusabbá a fővárosban és a városokban vált, a lakosság ezért kénytelen volt értékeit, ingóságait élelmiszerre cserélni. Fellendült a feketekereskedelem, a csere, a „batyuzás".[1] Így mindenképpen fenn kellett taratani a világháború alatt már meglévő kötött gazdálkodást, hiszen a kötelezettségek teljesítése és a közellátás biztosítása csak szigorú elvonások árán valósulhatott meg. Az elvonás egyik legfőbb eszközévé a parasztságot súlyosan terhelő kötelező beszolgáltatás vált.[2]

Az újjáépítés időszakában a lakosság döntő többsége hiányosan táplálkozott, 1945-ben az élelmiszer-fogyasztás átlagos színvonala az utolsó békeév szintjének a felét sem érte el. Az élelmiszerhiány alapvető feladattá tette, hogy a harci cselekmények befejeződését követően minél gyorsabban újjászervezzék a közellátást, újra megteremtsék a mezőgazdasági termelés feltételeit. Az ellátás minimá-

---

[1] *Varga Zsuzsanna*: Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János (szerk.): Agrárvilág Magyarországon 1848–2004. Argumentum Kiadó, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 2008. 261–262., 274–275.

[2] Részletesebben lásd: *Erdmann Gyula:* Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Tevan Kiadó, Békéscsaba, 1992., *Tóth Judit*: Padlássöprések kora. A beszolgáltatás Pest megyében. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Budapest, 2011.

lis színvonalának biztosítását, illetve az éhínség kialakulásának elkerülését csak központi készletgazdálkodás útján – azaz a jegyrendszer fenntartása mellett – lehetett garantálni. A közellátásügyi miniszter 11 440/1946. K.M. számú rendelete értelmében Budapesten és környékén érvényben maradt a korábbi szabályozás, vagyis jegyes ellátásban a fővárosiak állampolgári jogon részesülhettek, a vidéki lakosságot viszont két csoportra – ellátatlanokra és önellátókra – osztva állapították meg az igényjogosultságot.[3]

Az élelmiszerjegyek ugyanakkor 1945–46 folyamán a létfenntartáshoz is alig elegendő élelem beszerzését tették lehetővé. A helyzet lassan javult, a napi kenyérfejadagokat például csak 1947 októberében emelték fel 20 dkg-ra.[4] Fokozta a gondokat, hogy a kedvezőtlen időjárási viszonyok következtében az 1945 és 1947 közötti három évben, a több mint fél évszázada példa nélkül álló rendkívüli szárazság mintegy 5 milliárd forint veszteséget okozott az agrárszektorban.[5]

Az 1948-as év végre kedvező időjárást hozott, így az előző évekhez képest lényegesen több termést tudtak betakarítani, valamint a parasztságra kirótt beszolgáltatási kötelezettség is teljesíthetőbb mértéket öltött, így a negyvenes évek végére a helyzet, mint később kiderült csupán átmenetileg, de stabilizálódott. 1949. szeptember 1-jével pedig a jegyrendszert is megszüntették.

---

[3] *Kőrösmezei András*: Romlott húst a munkásoknak. Anomáliák az üzemi étkeztetésben az 1950-es években. Archívnet, 2011/1. szám.

[4] *Valuch Tibor*: „A közellátási helyzet az utóbbi időben romlott." Az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): Évkönyv 2004. XII. Magyarország a jelenkorban. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 233–234.

[5] *Szakács Sándor*: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In: Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 307–309.

A KÖZELLÁTÁS SZERVEZETI IRÁNYÍTÁSA

A közellátás irányítására már a háború alatt felállították a Közellátásügyi Minisztériumot. Feladatait 1948. január 1-jétől a Földművelésügyi Minisztériumnak alárendelt Országos Közellátási Hivatal vette át egy rövid időre, 1949-től pedig a Belkereskedelmi Minisztérium. A közellátás megszervezésében megyei szinten jelentős szerep hárult a közellátási kormánybiztosokként is funkcionáló főispánokra és az alispánokra, továbbá a közellátási felügyelőségekre, az elöljáróságokon pedig a közellátási megbízottak intézték az ügyeket.

A tanácsi szakigazgatás keretében 1950-től már a kereskedelmi osztályok látták el a közellátással kapcsolatos teendőket. Egyik legfontosabb feladatuk az volt, hogy a központi készletekből a Belkereskedelmi Minisztérium által kiutalt élelmiszermennyiséget a megye lakossága között az előírásoknak megfelelően szétosszák. Mivel ezek a készletek gyakorta nem bizonyultak elégségesnek, ezért sokszor korrekcióért folyamodtak a minisztériumhoz. Így volt ez Pest megyében is 1950 őszén. Itt kell megjegyezni, hogy Pest megye a többi megyéhez képest – a fővárossal való szoros szimbiózisa folytán – sajátos helyzetben volt. A jelzett időszakban problémaként jelentkezett, hogy a megyének a lakosság számához (megközelítőleg 700 000 fő) viszonyítva, amely ekkor a vidéki lakosság több mint 9%-át adta, a minisztérium a vidéki ellátásra szánt kontingensnek mindössze 5%-át utalta ki. A Pest Megyei Tanács VB Kereskedelmi Osztálya kérelmében azzal érvelt, hogy *„ha figyelembe vesszük az áruelosztásnál Pest megye speciális helyzetét, amennyiben a megyei vásárlóerőre Nagy-Budapest meglehetős szívó hatást gyakorol, még akkor sem indokolt, hogy az elosztási százalék 5%-ban legyen megállapítva. Az irány az, hogy Budapest szívó hatását minél jobban csökkentsük, és a megye la-*

kossága a szükségleti cikkeit lakóhelyén vásárolja meg."[6] Attól tartottak ugyanis, hogy a megyei lakosok budapesti vásárlásai veszélybe sodorják a főváros ellátást. Mindez azért bizonyult hathatós érvelésnek, hiszen a párt politikája értelmében a *„szocialista kiskereskedelemnek feladata: a fogyasztás helyén kielégíteni a jelentkező vásárlóerőt, a keresletet"*.[7]

Ez pedig nemcsak a főváros és megye viszonylatában állt fenn, hanem a megye egyes területeire nézve is igaz volt. Az áruellátás tervezésére nézve ugyanis leszögezték, hogy *„a szocialista ipari és mezőgazdasági termelés zavartalan menete csak úgy biztosítható, ha a mezőgazdaság termékei az ipari munkássághoz, fejlődő szocialista iparunk árucikkei pedig a falusi dolgozókhoz és a széles dolgozó tömegekhez megfelelő mennyiségben, minőségben és választékban kerülnek. Ezáltal tudjuk mind szorosabbra fűzni a szocialista építésben oly fontos szövetséget a falu és város között, elmélyíteni a munkás–paraszt szövetséget, és a nagyüzemi munkásság ellátásának megjavításával biztosítani a szocialista ipar fejlődésének lendületét."*[8]

Ennek az ideológiának a jegyében Pest megyét is kettéosztották. Az ipari, úgynevezett kiemelt területhez tartozott elsősorban a Pilisi Szénbányák területe, a Csepel Autógyár és a Dunakeszi Járműjavító, a mezőgazdaságihoz pedig az egyes járások a fent említett ipari területek kivételével. A városok közül ide sorolták Vácot, eleinte Szentendrét, de 1951. harmadik negyedévétől privilegizált státuszát elveszítette, és helyét az akkor még községi státuszban álló Gödöllő vette át.[9] Kezdetben Vác sem élvezte az ipari váro-

---

[6] Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (MNL PML) XXIII. 2. Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei. 1950–1990. 3. kötet, 1950. október 24.

[7] MNL PML XXXV. 1. MDP Pest Megyei Bizottságának iratai. 1948–1956. 2/246. ő.e. 1950. október 17. A Pest Megyei Tanács VB Kereskedelmi Osztályának jelenése a megyei pártbizottság számára.

[8] MNL PML XXIII. 2. 12. kötet, 1952. január 16.

[9] Uo.

soknak járó kivételezett helyzetet, hiszen megyei ÁVH-s jelentések 1951 márciusában még arról számoltak be, hogy a helyi lakosság ennek hiánya miatt zúgolódott.[10] A minisztérium által megszabott árukereteket a fentieknek megfelelően két részre kellett bontani, vagyis az ipari és a mezőgazdasági területeknek járó árualapra. Ennek nyomán az 1951 áprilisában a megyébe érkező 2500 kg étolaj és 3000 kg szalonna, továbbá 5500 kg csemege szalámi és 3600 kg gyulai kolbász kizárólag az ipari dolgozók lakta helységek boltjaiba kerülhetett.[11]

Az ipari munkásságtól is előnyösebb helyzetet élveztek a bányászok. A Pilisi Szénbányák területéről például 1951 szeptemberében az elégtelen textil- és lábbeli ellátásról érkezett panasz. A megyei kereskedelemi osztály vezetője a következőképpen oldotta meg a helyzetet: *„…tervmódosítást hajtottam végre olyképpen, hogy terven felül pamut-, kötöttárut, cipő- és lábárut biztosítottam a megye többi tervezési egységeinek terhére a bányavidék ellátásának megjavítására. Ezáltal ezen hiánycikkekből a Pilisi Szénbányák eredeti árualapját 100%-kal emeltem. […] A jövőben is különös figyelemmel leszek a bányászlakta területek jó ellátására.”*[12]

A Belkereskedelmi Minisztériumban készítettek egy listát az ún. kiemelt üzemekről, aminek jelentőségét az adta, hogy ezen üzemek ellátás szempontjából privilegizált helyzetet élveztek. A Pest Megyei Tanács VB Kereskedelmi Osztálya az 1951 márciusában jelentkező zsírhiány enyhítésére kapott készletek elosztásakor azonban úgy határozott, hogy az említett kategóriába tartozó üzemek mellett a megye területén működő nagyobb létszámú üzemek és vállalatok dolgozót is juttatásban részesíti. Ez irányú igényeiket a termelőszövetkezeti csoportok (tszcs) is jelezték. A kereskedelmi osztály erre viszont úgy reagált, hogy *„a minisztériumnak is az az álláspontja, hogy helyes, hogyha a gépállomások,*

[10] MNL PML XXXV. 1. 1/63. ő.e. 1951. március 2.
[11] MNL PML XXIII. 2. 8. kötet, 1951. május 23.
[12] MNL PML XXXV. 1. 2/246. ő.e. 1951. szeptember 6.

az állami gazdaságok és a kiemelt üzemek ellátásáról gondoskodunk, de a tszcs-k részére külön zsiradékot ne biztosítsunk, mert onnan kapni kell és nem adni".[13] Ebből látható, hogy nem csupán az ipari munkásság és a mezőgazdaságban dolgozók között tettek különbséget, hanem gyakorta az állami gazdaságok és a tszcs-k sem estek azonos elbírálás alá. Így volt ez például az aratáskor járó ún. aratási szalonna kiosztásakor is, hiszen a készletek elégtelensége esetén az állami gazdaságokat részesítették előnyben.[14] Bár hasonló megkülönböztetésre nem mindig került sor (1951 tavaszán például azonos mennyiségű szappant osztottak mindkét típusú üzemegység dolgozóinak), de ebből is pontosan érzékelhető, hogy a hatalom által magasabb rendűnek tartott állami gazdaságok elsőbbséget élveztek a termelőszövetkezeti szektorral szemben.[15] Még inkább fennállt ez a gépállomások vonatkozásában. Az itteni munkások ellátását igyekeztek az üzemek dolgozóihoz közelíteni, hiszen rájuk, mint a munkás–paraszt szövetség fontos pillére tekintettek.

Mindezekből látható, hogy a kereskedelmi osztály miképpen gyakorolta az áruelosztással kapcsolatos jogosultságait, vagyis a felső utasításoknak eleget téve, valójában az osztályszempontoknak megfelelően differenciált a készletek elosztásakor.

OSZTÁLYSZEMPONTÚ KÖZELLÁTÁS

Bár mint korábban szó esett róla a hatósági jegyrendszert 1949. szeptember 1-jével megszüntették, ám a párt gazdaságpolitikája, az erőltetett iparosítás következtében 1950 második felére komoly zavarok keletkeztek a közellátás terén: a mindennapok velejárója-

[13] MNL PML XXIII. 2. 7. kötet, 1951. április 5.
[14] MNL PML XXIII. 2. 9. kötet, 1951. augusztus 29.
[15] MNL PML XXIII. 2. 7. kötet, 1951. április 5.

vá vált az áruhiány.[16] Az 1950 őszén kialakult közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium a következő jelentést küldte az Államgazdasági Bizottsághoz: *„Az elmúlt hónapok élelmiszerfogyasztását összehasonlítva az előző év hasonló fogyasztásával megállapíthatjuk, hogy a fogyasztás majdnem valamennyi élelmiszernél olyan mértékben emelkedett, amivel az 1950. évi tervek elkészítésénél nem számolhattunk. Különösen emelkedett az élelmiszerfogyasztás az utóbbi hónapokban vidéken, amelynek az a magyarázata, hogy amíg a városokban és az ipari telepeken a normarendezés a dolgozók vásárló erejét bizonyos mértékben visszaszorította, addig vidéken a termények magas szabadforgalmi ára és a nyári mezőgazdasági munkák folyamán elért magas keresetek a vásárlóerőt nagymértékben növelték."*[17]

Ezért több olyan intézkedés is született, amely kimondottan az iparban dolgozók ellátásának érdekeit tartotta szem előtt. A képlet azonban nem volt ilyen egyszerű, hiszen a munkásságon belül is jelentős differenciálásokra került sor. Nem esett ugyanis azonos megítélés alá egy kis-, egy közép-, illetve egy nagyüzemben dolgozó munkás. A nagyüzemi dolgozók például egyes cikkek megvásárlására szolgáló utalványokat kaptak. Ilyen jellegű kedvezményben egy középüzemben dolgozó munkás viszont már nem részesülhetett.[18] Döntő tényezőnek bizonyult a lakóhely is, hiszen más elbírálás alá esett egy vidéken dolgozó fővárosi munkás, mint helyben lakó társa. Erre engednek következtetni a Pest megyei

[16] *Pető Iván – Szakács Sándor*: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 219.

[17] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) MK-S 276. f. 112. cs. MDP Államgazdasági Bizottságának iratai. 62. ő.e. d.n. Közellátási helyzetkép 1950. szeptember–december hónapokról.

[18] *„A középüzemi dolgozóknak jelentős részénél elkeseredett a hangulat, mivel az utalványok kiosztásnál a nagyüzemi dolgozókkal nem esnek egyenlő elbírálás alá."* MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. MDP Agitációs és Propagandaosztály iratai. 1950–1956. 270. ő.e. ikt.sz.n. 1950. december 9.

munkások részéről érkező megnyilvánulások. Sérelmesnek találták ugyanis, hogy amíg a Rákosi Művek csepeli üzemegységének munkásai burgonyaellátásban részesültek, addig a szigetszentmiklósi egységében dolgozók közül csupán azok, akik a fővárosban laktak. A megye többi ipari üzemének dolgozói – akiknek száma ekkorra mintegy százezerre volt tehető – sem kaptak ilyen juttatást. A megyei vezetés is elégedetlenségét fejezte ki emiatt, hiszen a központilag kiutalt burgonyamennyiségből a megyei szükségletet nem tudták fedezni.[19]

Mindebből az látszik, hogy a fővárosi lakhellyel rendelkező, nagyüzemben dolgozó munkások ellátásra igyekeztek kiemelt figyelmet fordítani. Ezt igazolja a Titkárság azon határozata is, amely hasonló kedvezmények kiterjesztését írja elő a dunapentelei építkezéseken dolgozók számára is: *„A Dunai Vasmű élelmezését a budapesti legnagyobb üzemek élelmezésének színvonalára kell emelni. Mindazokat az előnyöket és kedvezményeket, amelyekben a budapesti legnagyobb üzemek dolgozói az élelmezés területén részesülnek, meg kell adni Dunapentelén is.”*[20]

Ahogyan a munkások egyes csoportjai, úgy az agrárszektorban dolgozók sem estek azonos megítélés alá. Ennek illusztrálására nagyon jó példaként szolgál az 1950 őszére kialakult helyzet. Az alapvető élelmiszerek közül több cikkben is: cukorban, vajban, zsírban jelentős hiány mutatkozott, ezért átmeneti korlátozásokat vezettek be.[21] Nyár végére a cukortartalékok szinte teljesen kimerültek, és csak szeptember 12-től volt várható, hogy a gyárak újabb készleteket lesznek képesek rendelkezésre bocsátani.[22] Így szeptember elejére kritikussá vált a helyzet. Erről tanúskodnak a

[19] MNL PML XXIII. 2. 3. kötet, 1950. október 24.
[20] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. MDP Titkárságának iratai. 1948–1956. 413 ő.e. 1950. szeptember 27.
[21] MNL OL MK-S 276. f. 112. cs. 62. ő.e. d.n. Közellátási helyzetkép 1950. szeptember–december hónapokról.
[22] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 109. ő.e. 1950. július 19.

Pest megyei községekbe érkezett árukeretcukorkészletek elosztásáról tudósító megyei ÁVH-s hangulatjelentések is. A legtöbb településre a szükségesnél kevesebb cukor érkezett, ami elégedetlenséget szült. Egy ipolytölgyesi középparaszt-asszony például így panaszkodott: *„Miért nem gondoskodik az állam a rendes cukorellátásról, miért hagyja a népet így kifogyni, úgy látszik, hogy ezt is kiviszik valahová.* A megszólalások között azonban csitító hangok is akadtak. Egy szintén ipolytölgyesi szegényparaszti sorban élő asszony ugyanis a következőket mondta: *„Nem kell olyan nagy felhajtást csinálni a cukor végett […] majd lesz több, és akkor vihet mindenki annyit, amennyi kell.”*[23] A fenti megnyilvánulások egyértelműen a párt parasztpolitikájának szellemében fogantak, vagyis a parasztságon belül legfőbb szövetségesnek tartott kisparaszti csoportba tartozó asszony szájába adott szavak a rendszer melletti kiállásról tanúskodnak, míg középparaszti származású asszonytársa már a rendszer kritikusaként lett beállítva. A hatalom ennek a politikának a jegyében az ellátásban is különbséget tett az egyes paraszti rétegekhez tartozók között. Így például Szentmártonkátán a szövetkezeti tagoknak – akik főként a kisparaszti rétegből kerültek ki – 1 kg cukrot adtak, míg másoknak csak negyed kilót, amint ez az alábbi hozzászólásból kiderül: *„Látjátok, érdemes tszcs-tag lenni, mi egy kilót kaptunk, mások meg csak negyed kilót.”*[24]

Az 1950 őszén a cukorhiánnyal kapcsolatban kialakult helyzetet a szóban forgó ÁVH-s jelentések gazdagon dokumentálták, így rávilágítanak az eddigieken kívül mindazokra a specifikumokra, amelyek a korszak közellátását markánsan jellemezték. Ezek között elsőként említendő, hogy ebben az időszakban általánossá vált a boltok előtti sorbanállás. Ráckevén például annak ellenére, hogy

[23] MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e. 1950. szeptember 7.
[24] MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e. 1950. szeptember 12.

mindkét népboltban[25] folyt a cukorosztás mintegy 250 ember állt sorba, a rendet pedig csak a karhatalom közbelépésével tudták biztosítani.[26] A sorbanállásokat többek között azért is tartották veszélyesnek, mert ahol nagyobb tömeg gyűlt össze, ott előbb-utóbb rendszerellenes megnyilvánulásokra került sor. De káros volt a munkafegyelemre, a munkamorálra nézve is, mivel sokan akár a munkahelyükről is távolmaradtak, csakhogy a mindennapi élethez szükséges cikkeket be tudják szerezni. A munkásokra tekintettel az árusítást gyakran azok munkarendjéhez, munkaidejük végéhez igazították. A kívánt célt azonban ezzel sem sikerült elérni, amint azt a következő eset is példázza *„A cukorosztást úgy szervezték meg, hogy délután 17 órakor kezdődik, azzal a céllal, hogy a munkások részesüljenek belőle, akik ebben az időpontban hagyják abba a munkát. Ez a cél azonban nem jut érvényre, mivel a sorbaállás már 14-kor megkezdődik a »ráérők részéről« és több ízben előfordul, hogy mire a munkásokra kerül a sor a korábban ráérők már felvásárolják a cukrot."*[27]

Több forrás tanúsága szerint, a Szolnok–Budapest vasútvonal mentén 1950 szeptemberében ÁVH-sok jelentek meg, akiknek az volt a feladatuk, hogy a járókelőket tartsák távol az arra közlekedő szerelvényektől. Természetesen ez különféle találgatásokra adott alkalmat a lakosság körében. Egyesek úgy vélekedtek, hogy katonai szerelvények vonultak át éjszakánként. Mások pedig azt gondolták, hogy a szolnoki cukorgyárból szállítják el a cukrot, s viszik egyenesen Koreába, ezért nincs cukor, és ezért kell sorbanállni.[28] A háborús hangulatot leginkább az a nő idézte elő, aki arról szá-

[25] Erre az időszakra a kereskedelemi hálózat is gyökeres átalakuláson ment át, hiszen a magánkereskedelem fokozatos felszámolásával párhuzamosan kezdetét vette a szocialista szektor kiépítése, azaz az áruellátás elsősorban a szövetkezeti boltokon és a népbolthálózaton keresztül bonyolódott.

[26] MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e. 1950. szeptember 9.

[27] MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e. 1950. szeptember 15.

[28] MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e. 1950. szeptember 12.

molt be, hogy Budapesten már az óvóhelyeket építik, a lakosságot pedig azzal vezetik félre, hogy földalatti vasútnak ássák az alagutat.[29] Az ilyen és ehhez hasonló rémhírterjesztések miatt rendre az ellenséget okolták, amely felelőtlen kijelentéseivel gerjeszti a pánikot, és ezzel felvásárlási lázat idéz elő.

Általánossá vált, hogy a közellátás terén jelentkező problémák miatt a valós okok helyett az ellenségnek kikiáltott társadalmi csoportokhoz tartozókat tették felelőssé. A központi és a vidéki napilapok már 1949-től állandó jelleggel közöltek cikkeket[30] az ellátási gondokért felelős ellenséges szándékú árurejtegetőkről, akik között előszeretettel emlegették a kulákokat. Emellett a sajtótermékekben gyakran olvashatunk a különféle szabotázsakciók leleplezéséről. Az éberséget, az ellenség keresését és leleplezésének szükségességét a vezetés a legfontosabb feladatok között jelölte meg.[31]

A Titkárság végül 1950 szeptemberében határozatban mondta ki, hogy a közellátás terén jelentkező nehézségeknek vannak ugyan objektív tényezői, mint például a szárazság, s az ennek nyomán kialakult takarmányhiány, a megnövekedett kereslet, valamint a gazdasági és katonai erő fokozásához szükséges export. A nehézségek fő okozójaként azonban a közellátás területén működő ellenséget nevezte meg, akik ellen minden lehetséges eszközzel harcolni kell: *„A sajtóban és általában az agitációban, teljes élességgel és nyíltsággal ki kell hangsúlyozni, hogy az osztályellenség, az imperialisták utasításait követve, a dolgozók ellátását akarja*

[29] MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e. 1950. szeptember 22. A budapesti metróhálózat építését az 1950. szeptember 17-i minisztertanácsi határozattal rendelték el.

[30] A *Pest Megyei Népújság*ban ilyen és ehhez hasonló címekkel jelentek meg cikkek: Áruhalmozók elítélése; Lisztfelvásárló kulákokat lepleztek le Nagykőrösön; Élelmiszert rejtegető és spekuláló kulákokat leplezett le dolgozó népünk ébersége; Súlyos ítéletek feketevágásért; Dolgozó népünk ellen törnek az élelmiszerrejtegető, háborúra spekuláló kulákok; Húsfeketézőket ítéltek el; A rendőrség őrizetbe vette a feketéző kulákokat.

[31] *Pető–Szakács,* i. m. 169–170.

dezorganizálni, miután más frontszakaszon vereséget szenvedett. Fel kell kelteni a munkásság és a bérből élő kisemberek gyűlöletét a burzsoá, spekuláns áruhalmozó elemek ellen. Fel kell hívni a munkásságot, hogy legyen az államvédelmi és igazgatási szervek segítségére az áruhalmozók leleplezésében, az aljas módon a dolgozók ellátása ellen támadó burzsoá, spekuláns, imperialista érdekeket szolgáló népellenes elemek aknamunkájának meghiúsításában."[32]

A szárazság valóban komoly mértékű takarmányhiányt eredményezett. Ennek továbbgyűrűző hatásaként visszaesett a tejtermelés, illetve az állatok átlagsúlyának csökkenésével a húsellátás terén is gondok mutatkoztak. A hiány miatt magasra szökött a takarmány ára, ezért sokszor a gazdák az olcsóbban beszerezhető kenyérlisztet és az alacsony minőségű kenyeret használták fel az állatok etetésére.[33] Esetükben szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba. Természetesen ilyen váddal főként – amint arra az imént említett titkársági határozat is kitért – elsősorban a kulákokat illették. Épp ezért rögzítették, hogy *„a spekuláló, a disznókat kenyérrel etető kulákok súlyos ítéleteinek ismertetésével vissza kell rettenteni minden hasonlóval próbálkozót"*.[34] Mindemellett a közellátási helyzet javításának jegyében növelték a gazdák terheit, emelkedett a beszolgáltatás mértéke, s rendszeressé váltak az elszámoltatások.

Az 1950-es évet, különösen annak második felét az egyre növekvő áruhiány jellemezte, a következő évre azonban a közellátási helyzet további romlásával számoltak többek között a növekvő létszámú ipari munkásság, a honvédség és a fegyveres testületek nagyobb mértékű szükségleti miatt. Másrészt komoly előrelépést reméltek a kollektivizálás terén, ez pedig a várható terméskiesést figyelembe véve fokozott tartalékolásra sarkallt. Ennek ellenére az iparosítás miatt exportra mind nagyobb mennyiségű mezőgaz-

[32] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 413. ő.e. 1950. szeptember 20.
[33] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 413. ő.e. 1950. szeptember 14.
[34] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 413. ő.e. 1950. szeptember 20.

dasági terményt és fogyasztási cikket kellett biztosítani.[35] Ezért 1951-ben több lépcsőben a legfontosabb élelmiszerekre ismét bevezették a jegyrendszert: január elején még csak a cukorra és lisztre, február végén a zsírra és a szappanra, április 16-tól a húsra, majd nem sokkal később a kenyérre is.[36]

A jegyek nem állampolgári jogon jártak, mivel különbséget tettek ellátatlanok, azaz élelmiszert nem termelők, és ellátottak – vagyis élelmiszert termelők – között. A falvakban élők többségét az utóbbi kategóriába sorolták, feltételezve róluk, hogy a jegyes elosztás körébe vont termékekből képesek az önellátásra. Az ellátottaknak minősülők így – hasonlóképp az osztályellenségnek bélyegzett személyekhez – nem voltak jogosultak élelmiszerjegye.[37]

A hatalom a jegyrendszer bevezetésétől kezdve nyomon kívánta követni az országban kialakult közhangulatot, ezért közigazgatási[38] és pártvonalon egyaránt rendszeres jelentéseket vártak az alsóbb szervektől. Ezekben – az ellenség szájába adott elégedetlenkedő szavakon kívül – eleinte jobbára arról adtak hírt, hogy a lakosság megelégedéssel fogadta a kormányzati lépést.[39] Az újságok megteltek olyan cikkekkel, amelyekben arról írtak, hogy a jegyrendszert a lakosság érdekében léptették életbe, és a rendszer a készletek igazságosabb elosztását szolgálja.

A pártállam valós szándéka azonban sokkal inkább a következő idézetben foglaltakkal jellemezhető: *„Készleteinkkel – a jelentős export – és tartalékolási feladatok mellett úgy kell gazdálkodnunk, hogy közellátási helyzetünket, elsősorban a munkásosztály és a*

[35] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 121. ő.e. 1950. december 6.
[36] *Pető–Szakács,* i. m. 219.
[37] *Valuch,* i. m. 235.
[38] A Belkereskedelmi Minisztérium által elrendelt kereskedelmi hangulatjelentésekről részletesebben lásd: *Csekő Ernő*: „Vásárlási láz áruhiány miatt nincsen." Kereskedelemi hangulatjelentések és közellátási helyzetkép 1951-ből, a Rábaközből. Archívnet, 2010/1. szám.
[39] MNL PML XXIII. 2. 6. kötet, 1951. február 21. Lásd még MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e., MNL PML XXXV. 1. 1/63. ő.e. hangulatjelentései.

dolgozók ellátását megjavítsuk."[40] Ennek szellemében *„a munka természetéhez"* képest kellett megszabni az egyes társadalmi csoportokat megillető fejadagokat,[41] vagy mint máshol fogalmaztak: *„A fejadagok megállapítása a dolgozók termelésben végzett munkájának fontossága szerint történt."*[42] Ezek alapján különbséget tettek alapvetően a szerint, hogy testi vagy nem testi munkavégzésről van-e szó. A testi munkavégzésen belül különválasztották a nehéz és a könnyű testi munkát. A testi munkát végzők közül kiemelt helyen álltak a bányászok, ám ők sem minősültek mindannyian egyenrangúnak. A felszín alatt dolgozó bányászok részesültek a legnagyobb fejadagokban, míg a külszíni bányászok a nehéz testi munkásokkal kerültek azonos megítélés alá. A jegyrendszer azonban még azok számára sem mindig biztosította a megszabott fejadagot, akik arra jogosultakká váltak. A Pilisi Szénbányában például arról panaszkodtak, hogy *„hiába volt meg a dolgozóknak a zsír- szalonnajegyük, ezeket nem tudták beváltani"*, a pilisvörösvári népboltba ugyanis nem szállítottak elegendő árut.[43]

Történtek ilyen esetek annak ellenére is, hogy 1951 nyarán a Titkárság döntése értelmében a meglévő népbolthálózatból a bányavidékeken egy-egy üzletet *„Bányászbolt"* néven a bányászok ellátásának céljára kellett elkülöníteni.[44] Egy héttel később egy újabb határozat már arról rendelkezett, hogy a bányászellátás mintájára *„Budapesten és a legnagyobb ipari gócpontokon kizárólag nagyüzemi dolgozók ellátására szolgáló boltokat kell kijelölni"*.[45]

Mindez azonban nem jelentett semmilyen garanciát az ellátás mennyiségi és minőségi színvonalára nézve sem. Jól példázza ezt,

---

[40] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 153. ő.e. 1951. július 25.
[41] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 121. ő.e. 1950. december 6.
[42] MNL OL XIX-A-83-a. Minisztertanács iratai. Jegyzőkönyvek és mellékleteik. 1944–1960. 380/17. 1951. április 13.
[43] MNL PML XXXV. 1. 1/62. ő.e. 1951. november
[44] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 159. ő.e. 1951. augusztus 15.
[45] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 157. ő.e. 1951. augusztus 22.

hogy még az egyik legnagyobb ipari létesítmény, a Rákosi Művek közértjére is meglehetősen sok panasz érkezett. Nemcsak az áru volt kevés, ami miatt egyébként mindennapossá váltak a sorbanállások, hanem az ott dolgozó asszonyok azt is rendre sérelmezték, hogy a zöldség és a gyümölcs rothadt, gusztustalan a marhahús, kék, zöld csirkéket hoznak a közértbe, a tojások között pedig sok a büdös.[46]

Az áruellátás terén a vidék és a város között jelentős különbségek alakultak ki. Különösen jellemző volt ez Budapest és Pest megye viszonylatában. Sokszor olyan iparcikkekkel is, amelyekre a vidéki lakosságnak volt szüksége a fővárosi boltok sokkal jobban voltak ellátva, mint megyeiek. A vidéki lakosok ezért rendszeresen mentek vásárolni a fővárosba, de nyilvánvalóan, ha már ott voltak, mást is vettek.[47] A helyzetet a következőképpen értékelték: *„Fokozottabban fennáll tehát az a veszély, hogy a parasztság tömege városi vásárlásaival megnehezíti a munkásosztály és a városi dolgozók iparcikk ellátását."* Egy Titkárság elé terjesztett javaslat éppen ezért a munkások számára az iparcikkekre vonatkozó utalványozási rendszer kidolgozását szorgalmazta.[48] A fővárosi üzletek jobb ellátottságában közrejátszott, hogy a nagykereskedelmi vállalatok a kiskereskedelmi egységek rendeléseit nem az igények jelentkezésének sorrendjében elégítették ki, hanem először a budapesti üzleteket szolgálák ki *„és csak ha marad, és ami marad azt kapja meg a megye"*.[49]

Jóllehet az ellátás terén 1951 folyamán javulás nem következett be, ennek ellenére 1951/52 fordulóján a jegyrendszert megszüntették. A pártlapokban közölt cikkek minderről az ötéves terv sikereként számoltak be.

---

[46] MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 270. ő.e. Jelentés a közellátással kapcsolatban felmerült problémákról. 1951. augusztus 12.
[47] MNL PML XXIII. 2. 9. kötet, 1951. augusztus 29.
[48] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 153. ő.e. 1951. július 25.
[49] MNL PML XXIII. 2. 11. kötet, 1951. december 20.

KÍSÉRLET AZ ÉLELMEZÉSI HELYZET JAVÍTÁSARA: A VÁROSELLÁTÓ ZÖLDÖVEZETEK LÉTESÍTÉSE

Az MDP Államgazdasági Osztálya 1950 szeptemberében készített jelentést a közellátás aktuális állapotáról, illetve megfogalmazta a helyzet javítása érdekében teendő javaslatait. Az előterjesztést a Titkárság elfogadta ugyan, de azzal a megkötéssel, hogy az Államgazdasági Bizottság nézze azt át még egyszer, s a javaslatokat oly módon fogalmazzák meg, hogy *„pár vidéki városnak és főleg Budapestnek privilegizált helyzete legyen”*.[50] Ez a kiváltságosság öltött testet abban a szándékban is, miszerint Budapest, az ipari vidékek, továbbá a balatoni üdülők zöldség- és gyümölcsellátásáról oly módon is gondoskodni kell, hogy körülöttük úgynevezett városellátó zöldövezeteket létesítenek. A tárgyban született határozat (561/28/1950. N.T. számú határozat) a városok és az ipari vidékek ellátatlan lakosságának évi 100 kg zöldség-, valamint 30 kg korai burgonyafejadagot, a balatoni üdülők részére pedig a napi 94 dkg burgonya- és zöldségfejadagot irányzott elő. Ennek biztosítására pedig Budapesten 50 km, az ipari vidékeken (Győr, Tata, Esztergom, Dorog, Pécs, Veszprém, Miskolc, Diósgyőr, Ózd, Salgótarján) és a Balaton környékén 30 km sugarú zöldövezet létrehozásáról döntöttek.[51] Összesen ez mintegy 45 000 kh-t ölelt volna fel, amiből több mint 25 000 kh esett a budapesti övezetre.[52]

Az ellátási zavarok kialakulásában a tartós szárazság mellett fő okként szóltak arról, hogy a kulákkorlátozó rendelkezések végrehajtása következtében az ipari centrumok körzetében lévő öntözéses bolgárkertészetek ellehetetlenültek. Mint ismeretes az ún. felszorzást már a mezőgazdasági fejlesztési járulék 1949. évi kivetésénél is alkalmazták, amikor is a kertet és a szőlőt háromszoros te-

[50] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 413. ő.e. 1950. szeptember 14.
[51] MNL OL XIX-A-83-a-355/3. 1950. október 6.
[52] MNL OL MK-S 276. f. 93. cs. MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály. 1948–1956. 355. ő.e. A városellátó övezetek tervezete. 1950. d.n.

rületként kellett számba venni. Az 1950 májusában kiadott minisztertanácsi rendelet ezen tovább szigorított, hiszen a kertet (gyümölcsöst) négyszeres, a szőlőt pedig ötszörös területként számították.[53] Ezáltal lényegében a középparasztság egyes rétegeit is kulákosították és így magasabb kötelezettséggel sújtották. Az öntözéses kertészetek jelentős része ennek következtében megszűnt , illetve ezen gazdák nagy része áttért a gabonatermesztésre. Az ebből eredő terméskiesést viszont a szocialista szektor nyilvánvalóan nem tudta pótolni, ugyanis az a főváros ellátásához csupán 5%-ban, az iparvidékek ellátásához pedig 17%-ban járult hozzá. Ezért mint megfogalmazták *„a szocialista szektor bővítése mellett árubeszerzésünknek fokozottabban kell támaszkodnia az egyéni parasztgazdaságokra, sőt átmenetileg a kulák kertészetekre is”*.[54]

A Minisztertanács bizalmas utasításban hívta fel a tanácsok figyelmét arra, hogy az öntözéses kertészetek felé a kulákkorlátozó rendelkezéseket úgy hajtsák végre, hogy az ne eredményezze a konyhakertészetek felszámolását, ezért előírták a kirívóan magas adókivetések és az indokolatlan magas büntetések felülvizsgálatát. A tanácsoknak október 15-ig nyilvántartásba kellett venniük a területükön lévő öntözéses kertészeteket, beleértve azokat is, ahol korábban öntözéses gazdálkodás folyt, de időközben más művelési ágra tértek át. Ezek esetében elrendelték, hogy álljanak vissza a kerti növények termesztésre. A gazdákat különféle kedvezményekkel is igyekeztek megnyerni, mint például azzal, hogy mentesülhettek a kötelező vetéstervek alól, vagy aki újonnan kezdett öntözéses kertészkedésbe, az két évig a régi művelési ágnak megfelelő kataszteri tiszta jövedelem után adózhat. Hangsúlyozták, hogy ezen

[53] A felszorzásról lásd: *Erdmann,* i.m. 106.; *Nagy József:* A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei 1945–1956. Politikatörténeti Füzetek. XXX. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 177.; *Varga,* i. m. 288.

[54] MNL OL MK-S 276. f. 54. cs. 413. ő.e. 1950. szeptember 14.

„rendelkezések elsősorban az öntözéses kertgazdálkodást folytató kulákkertészetek termelését kívánják biztosítani”.[55]

Az, hogy az államhatalom a kulákokkal szemben ilyen kedvezmények biztosítására is hajlandó volt, ezzel egyben elismerte, hogy a szocialista szektor nem képes fedezni a szükségleteket, vagyis nem mondhatnak le a magángazdaságokról, amelyek döntő tényezőnek bizonyultak a zöldség- és gyümölcstermesztésben. Másrészt jelzésértékű arra nézve is, hogy a közellátási helyzet valóban milyen kritikussá vált, ha a párt lényegében saját politikájával helyezkedett szembe.

Egy 1951. januári jelentésből kiderül, hogy a fenti próbálkozások nem jártak eredménnyel. Bár a Földművelésügyi Minisztérium elrendelte, hogy az öntözéses kertészkedést folytató gazdáknak jelentkezniük kell a helyi tanácsnál, ennek a legtöbben azonban nem tettek eleget. Az öntözött kertészetek helyreállítását is összesen országosan 69 kh-on rendelték el, amiből a kijelölt városellátó övezetekbe 60 kh esett. A megyei tanácsok ugyanis többnyire arról számoltak be, hogy helyreállítható kertészet nincsen, és a legtöbb helyen a megszűnt kertészetek már a tszcs-k vagy az állami gazdaságok területéhez tartoznak, ami jelzi egyúttal az addig folytatott kulákellenes politika „eredményességét” is. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy természetesen a kiadott utasítással ellentétben a kulákkorlátozó intézkedések felülvizsgálatára is csapán elvétve került sor.[56]

A városellátó övezet szervezése nehézékesen haladt előre, ami miatt a szakigazgatást is okolták. Az irányítással a Földművelésügyi Minisztérium Kertészeti Főosztályát bízták meg, ahol azonban a tervezés időszakában és a szervezés kezdetén összesen 2-3 személy foglalkozott a kérdéssel, közülük pedig csak egy személy rendelkezett felsőfokú kertészeti szakképzettséggel. Nem volt

[55] MNL OL XIX-A-83-a-355/3. 1950. október 6.

[56] MNL OL MK-S 276. f. 93. cs. 355.ő.e. 1951. január 17. ikt.sz.n. Jelentés a városellátó övezetek szervezéséről.

kedvezőbb a kép a szakigazgatás alsóbb szintjein sem, hiszen sok megyében, illetve a járások jelentős hányadában nem töltötték be a kertészeti ügyekért felelős posztokat. A járásoknak pedig csupán némelyikében akadt kivételesen egy-egy kertészeti előadó. Egy 1951 elején keletkezett jelentés igen érzékletesen tükrözi a fennálló helyzetet, hiszen mint írják: *„Az övezetek által érintett megyék közül a legfontosabb Pest megyében a mai napig sincsen kertészeti előadó, és az előadói hely betöltéséhez a pénzügyminiszter engedélye nélkül nem intézkednek."* [57]

A szakigazgatás azonban csak a kisebbik problémát jelentette, hiszen a szocialista szektor üzemegységeiben – akár az állami gazdaságokat akár a tszcs-ket nézzük – nem voltak meg a feltételei a nagyüzemi kertészkedésnek sem a szakembereket, sem az alkalmazott technológiát, sem pedig a szükséges felszereléseket tekintve. Munkájukkal szemben pedig általános elégedetlenség mutatkozott, mivel termésátlagaik alacsonyak, termelési költségeik pedig magasak voltak.

A szakemberkérdés megoldása terén meglehetősen visszás helyzet alakult ki. A Pest megyei jelentések arról számoltak be, hogy igen sok bolgárkertész lépett be a tszcs-kbe, akik kertészeti vezetőként azonban saját módszereiket, azaz a kisüzemi kertészkedés gyakorlatát alkalmazták. A szakértelmükre ugyanakkor mindenképpen szükség volt, viszont az általuk ismert művelési rendszer nem kedvezett a nagyüzemi termelésre való áttérésre.

Sok problémát okozott a vetőmag- és palántaellátás is, amelynek talán megmosolyogtató, ugyanakkor azonban érzékletes példáját mutatja a következő eset: *„A magvak diszponálása a múlt hó végén befejeződött. A magvak késve és helytelenül érkeztek le igen sok esetben, sőt egyes helyekre még ma sem, mint például a budakalászi Szabadság Tszcs nem kapott Juliska babot, Veresegyháza pedig speciális Juliska babtermelő hely, oda bokorbabot küldött a*

[57] Uo.

MEZŐKER, ami ellenszenvet váltott ki. Sok gondatlan munka jellemezte a magvak leszállítását." [58]

A szakértelemhiány munkaerőhiánnyal is párosult, illetve szakszerűtlen és tervszerűtlen szervezéssel. Ez utóbbi sokszor azt is eredményezte, hogy a már megtermelt növények kárba vesztek. További súlyosbító tényező volt a felszereléshiány is. Nem álltak rendelkezésre megfelelő öntözőberendezések, szivattyúk, az ezekhez szükséges benzin, de még kutak sem. Ezek után nem meglepő a következő helyzetelemzés, ami rávilágít ezen zöldövezeti gazdaságok működési nehézségeire: *„Pillanatnyilag nagy segítségünkre van az esős időjárás, ami feleslegessé is teszi az öntözést."* [59]

Legjelentősebbnek a fővárost ellátni hivatott Pest megyei övezet számított, de ez természetesen nem volt képes teljes mértékben Budapest zöldség- és gyümölcsszükségletét biztosítani. Ezért megszabták, hogy mely megyékből kell pótolni az egyes zöldségfélék esetén a hiányt. Így valójában az egész ország területe érintett volt a főváros ellátásában: fejes káposztát például Csongrád, Vas, Somogy, Győr és Hajdú megyékből egyaránt kellett a fővárosban szállítani, de hasonló volt a helyzet a többi zöldségféle esetében is.[60]

Az övezetek nemcsak Pest megyében, de az ország többi részében sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Ennek ellenére a Földművelésügyi Minisztériumban 1952 elején úgy vélték, hogy további ipari területek körül is ki kell építeni a zöldövezetet, így az eddigi városok mellett városellátó zöldövezet kialakítására adtak utasítást a következő helyeken: Kazincbarcika, Sajóbábony, Komló, Várpalota-Inota, Sopron, Sztálinváros, Szeged, Debrecen, Szombathely, Eger, Kaposvár. A tervezet összesen meg-

[58] MNL PML XXIII. 2. 8. kötet, 1951. május 23.
[59] MNL PML XXIII. 2. 8. kötet, 1951. május 23.
[60] MNL MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK-iratok. Feljegyzés a budapesti városellátó övezet termeléséhez. ikt.sz.n. 1951. december 11.

közelítőleg már mintegy 50 000 kh területen írta elő a városok ellátását biztosítandó zöldség- és gyümölcstermesztést.[61]

A tervek azonban jobbára papíron maradtak. Erről tanúskodik Bognár József belkereskedelmi miniszternek a Minisztertanács 1953. április 17-ei ülésén elhangzott hozzászólása, aki jelezte: *„Külön jelentést akar a Minisztertanács elé terjeszteni arról, hogy a Földművelésügyi Minisztérium se Budapesten, se Miskolcon nem hozta létre a Népgazdasági Tanács által elrendelt zöldövezetet."* A témával kapcsolatosan Nagy Imre is – aki ekkor miniszterelnökhelyettes volt – megjegyezte: *„Ami a zöldövezeteket illeti, szervezését erőteljesebben kellene kézbe venni. Azokat a terveket, amelyeket annak idején elkészítettek, csak részben hajtották végre."*[62]

A zöldövezetek a városok ellátásában nekik szánt szerepet tehát nem tudták betölteni, a létrehozásukra irányuló kísérletek jobbára meddő próbálkozások maradtak. A kérdéskör tárgyalását érintően azonban mindig megfogalmazták, hogy ezeknek az övezeteknek gyümölcs- és zöldségtermeléséből elsősorban a városi szükségletet kell kielégíteni, a felesleg csak ez után szállítható el. A zöldövezetek létesítése ezáltal túlmutat a gazdasági kérdéseken, hiszen a városi lakosság, a munkásság, a hatalom legfőbb bázisának élelemmel való ellátása már politikai kérdéssé is tette azt.

[61] MNL OL XIX-K-1-c. 0036/1952. 1952. január 17.
[62] MNL OL XIX-A-83-a-489/12. 1953. április 17.

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA

ÉLETMÓDVÁLTOZÁS A TUDOMÁNY ÉS AZ IDEOLÓGIA TÜKRÉBEN

A két háború közötti időszak népi-urbánus vitáját átható város-falu mitizálásával, a paraszt romantizáló felfogásával szembehelyezkedve a kommunista propaganda a falu és város közötti különbségek felszámolására, kulturális kiegyenlítődésére helyezte a hangsúlyt a hivatalos közbeszédben. A marxizmus klasszikusaira (Marx, Engels, Lenin) hivatkozva vallották a kapitalista város és falu antagonisztikus ellentétét, a paraszti élet eszményítése helyett a falusi élet „bárgyúságát" és alávetettségét, melynek alapja, hogy a város kizsákmányolja a falut. A szocializmus építésének egyik alapfeltételeként határozták meg ezen ellentétek megszüntetését, a falu „felemelését", melyhez a falvakban is a magántulajdon felszámolásán és a mezőgazdaság szocialista átszervezésén keresztül vezet az út. Rákosi Mátyás a téeszesítést meghirdető kecskeméti beszédében így vázolta a jövőt: „Mi nemcsak a város, hanem a falu dolgozó népének életszínvonalát is fel akarjuk emelni. A mi célunk az, hogy ne csak a városban, de a falun is a dolgozó ember részesüljön a kultúra minden áldásában: a háza legyen egészséges, emberhez méltó, legyen benne villany, vízvezeték. A gyermekei járhassanak középiskolába vagy az egyetemre. Ha beteg, kapjon jó orvost, ha a felesége szül, álljon rendelkezésére klinika vagy szülőotthon. Olvashasson könyvet, újságot, hallgathasson rádiót, legyen a falunak mozija – álljon a dolgozó paraszt rendelkezésére mindaz a gép, amely megkönnyíti a munkát és növeli a munka eredményét. *(Éljen! Taps.)* Egyszóval: tűnjön el lassanként a város

és falu közötti különbség. *(Éljen.)* Ilyen falut és ilyen dolgozó parasztságot akar a népi demokrácia. De mindenki tudja, hogy a mai termelési módszerekkel az öt-, tíz-, tizenötholdas parcellákon ezt a kultúrát, ezt az életszínvonalat megvalósítani nem lehet: ezt csak közös összefogással, szövetkezéssel, kölcsönös segítéssel lehet."[1]

A falvak kultúrájában és műveltségében, infrastruktúrájában a múlt és jelen, valamint a város-falu viszonylatában beálló változások – az ideológiai köntösbe burkolt megfogalmazás az urbanizációs folyamatok egyik irányát, a városiasodást takarja – ismertetése a politikai beszédek, újságcikkek, irodalmi riportázsok visszatérő toposzává vált a korszakban, sőt, e nézetek ismertetése, kifejtése a társadalomtudományok szakcikkeiben is rendre megjelent.[2]

A falvak és városok lakosságát egyaránt érintő nagy változás dokumentálásából és vizsgálatából a néprajztudomány sem maradhatott ki. A tudományos élet átszervezése nyomán újonnan felállított munkaközösségek és munkacsoportok közül több is (a munkásfolklór, a termelőszövetkezeti munkaközösség és a települési munkacsoport) feladatául kapta a mezőgazdaság szocialista átszervezése és az erőltetett iparosítás hatására átalakuló falu életének, valamint a munkásfolklórnak és -életmódnak a tanulmányozását.[3] A kutatás

---

[1] *Rákosi Mátyás*: A dolgozó parasztság a szövetkezés útján. (Részlet a kecskeméti új kenyér ünnepen, 1948. augusztus 20-án tartott beszédből). In: Uő: Válogatott beszédek és cikkek. Bp., 1952. 240.

[2] MNL MOL XIX-K-1-c Földművelésügyi Minisztérium TÜK-iratok. Feljegyzés a budapesti városellátó övezet termeléséhez. ikt.sz.n. 1951. december 11.

[3] *Kósa László:* A magyar néprajz tudománytörténete. Bp., 2001. 204–211. A Néprajzi Múzeum tiszaigari munkaközössége Tiszaigar történetét 1744-től, a falu törökök utáni újratelepülésétől kezdve kívánta nyomon követni az adatfelvétel jelenéig (1949–1950), megvizsgálva az 1945 után bekövetkező változások gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozásait is. Az elkészült, de végül kéziratban maradt kötetet a munkaközösség vezetője, Kardos László később – 1954-es és 1964-es kiegészítő kutatásaira alapozva – jelentősen átdolgozta. A halála miatt félbe maradt művet – kéziratainak felhasználásával – végül felesége, Pogány Mária egészítette ki (*Kar-*

célkitűzéseit a szovjet néprajzosok fordításban közölt munkái mellett magyar szerzők programcikkei fogalmazták meg.

A Magyar Tudományos Akadémia Állandó Néprajzi Bizottsága 1951 végén határozta el a termelőszövetkezeti (vagy más néven új életmódot és kultúrát kutató) munkaközösség létrehozását, mely munkáját 1952-ben öt taggal kezdte meg. A Múzeumi Központ az összes vidéki néprajzi érdeklődésű muzeológushoz körlevéllel fordult, melyben felhívta a figyelmet a munkásfolklór és a termelőszövetkezetek kutatásának fontosságára, jelentősen megemelve ezzel – papíron legalábbis – a munkaközösség létszámát.[4] Balassa Iván, a munkaközösség vezetője programadó cikkében[5] a termelőszövetkezeti falvakhoz, városokhoz kötötte az új, szocialista életmód és kultúra kialakulásának helyszíneit, s a magyar néprajztudomány elsőrendű feladatai közé sorolta a szövetkezeti parasztság kultúrájában és életmódjában beállott változások dokumentálását, értelmezését, melynek során a Szovjetunióban releváns – magyarországi viszonyok között viszont kevésbé meghatározó – mintát követve kiemelt figyelmet kívántak fordítani a nemzeti és etnikai specifikumokra.[6] A kutatás fókuszának – a dialektikus materializ-

---

dos László: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744–1944. Bp., 1997.), illetve készítette el (*Pogány Mária*: Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1944 – 1964. Bp., 2001.).

4 *Balassa Iván*: A termelőszövetkezeti munkaközösség munkája. Ethnographia 63. (1952: 3–4. sz.) 481.

5 *Balassa Iván*: A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. Ethnographia 63. (1952: 3–4. sz.) 434–446.

6 Dömötör Sándor például Bakó Ferenc Györgytarlóról, az újonnan létrehozott településről írott dolgozatának egyik legnagyobb fogyatékosságának azt tartja, hogy nem figyelt eléggé az építkezések leírásánál a szabolcsi mesterek képviselte hagyományos munkamódszerek és a volt cselédek hagyománytalan szemléletének kezdeményezéseire, melyek ötvöződése rávilágított volna néhány etnikai törvényszerűségre. Miként Bakó is megfogalmazta, a típustervektől nem volt sok lehetőség az eltérésre, az önálló elgondolások megvalósítására. A kritika ugyanakkor célt ért, ugyanis Bakó következő, Felsőtárkány lakodalmi szokásairól írott dolgozata az etni-

mus jegyében – olyan témákra kellett irányulni, „ahol a régi eltűnőben van, a régi harcol az újjal, az új élet hajtásai jelentkeznek vagy a régi formák új tartalommal megtelve, tovább élnek." A vizsgálatra javasolt témák között – a Földművelésügyi Minisztérium Termelőszövetkezeti Főosztályával is egyeztetve – szerepelt a tanyarendszer átalakulása, a megváltozott falukép (új társadalmi és gazdasági épületek, klubok, rádió, mozi, iskola, könyvtár, bölcsőde), az új falvak kialakulása, az új falusi házak építésének jellegzetességei, a háztáji gazdálkodás, a szövetkezeti gazdálkodás és hatása az életmódra (pl. munkaszervezés, a női munka térhódítása, s ennek hatása a családi szerepekre).[7] Valamint az átalakuló szokások, népköltészet, népművészet, s végül a szocializmus nagy építkezései (pl. Sztálinváros, tiszalöki vízi erőmű), s azok hatása a szomszédos településekre.

Az etnográfus feladatának tartották azt is, hogy „vegyen részt az új életmódnak a dolgozó parasztság minél szélesebb körben való megismertetésében, s erre ne csak az irodalmat, hanem elsősorban a múzeumok kiállításait használja fel."[8] Ennek egyik első példája az 1951-ben Túrkevén – a szovjet kolhozmúzeumok mintájá-

---

kai jelleg felfedését már kiemelt feladatként kezelte. *Dömötör Sándor*: A szocialista életmód és kultúra néprajzi kutatásának kérdéséhez. Ethnographia 65. (1954: 1–2. sz.) 255.

[7] A termelőszövetkezetek életének tanulmányozását segítendő az Ethnographia közölt egy kolhozkutatással kapcsolatos szovjet kérdőívet, mely három nagyobb tematikai egységre oszlott: I. A kolhozisták üzemi élete (altémák: a kolhoz üzeme, munkaszervezet, kolhozkáderek); II. Kultúra és szabadművelődés, társadalmi élet (a címben foglaltakon túl kitérve a szóbeli és ábrázoló népi alkotásokra, továbbá a társadalmi ünnepekre); III. A kolhozcsalád életmódja (a család összetétele; gazdálkodás és épületek; étel; ruházat; család; a család kulturális színvonala; részvétel a társadalmi életben), olyan tendenciózus kérdésekkel, mint melyek „azok a tárgyak, melyek a jómódú életről tanúskodnak. Pl. van-e könyvállványuk, könyvespolcuk?" *P. I. Kusnyer*: A kultúra és életmód tanulmányozásának programja a szovjet Pribaltikum kolhozaiban. Ethnographia 62. (1951: 3–4. sz.) 470–474.

[8] *Balassa I.*: A szocialista élet i. m. 436.

ra – megnyitott Vörös Csillag Termelőszövetkezeti Múzeum volt, mely a múzeumról tájékoztató beszámoló szerint amellett, hogy bemutatja a jól működő szövetkezetek eredményeit, segíti a szövetkezeti dolgozók öntudatosítását is, hiszen a múlt tárgyi emlékei mellett rögtön bemutathatók a jelen technikai, társadalmi és művelődési eredményei, így téve „világossá és ezer szónál hitelesebbé, meggyőzőbbé […] a szocializmus magasabbrendűségét". A város régészeti, történeti és néprajzi múltját ismertető tárlók mellett a tsz megalakulását és fejlődését dokumentumok (pl. belépési nyilatkozatok, versenyfelhívások, vetésterv), sajtócikkek, röpiratok, nyomtatott rigmusok, gúnyrajzok és fényképek segítségével mutatták be.[9]

A Néprajzi Múzeum és a különféle munkaközösségek munkatervei, beszámolói alapján megállapítható, hogy a tervekhez képest viszonylag kevés publikáció látott napvilágot, több szerző témája valószínűleg kéziratban maradt vagy nem készült el. Az aktuálpolitikai kihívásoknak megfelelve viszont egyre általánosabbá vált, hogy az adott témát a jelen bemutatásával zárták a kutatók.

---

[9] *Péter László*: Az ország első termelőszövetkezeti múzeuma. Ethnographia 62. (1951: 3–4. sz.) 445–449. Annak fényében, amit a múzeumalapító Dankó Imre írt visszaemlékezésében, a névválasztás inkább tűnik a korabeli hangulatot meglovagoló ügyes marketingfogásnak. Az 1950-től összegyűjtött komplex helytörténeti gyűjteményt ugyanis Ortutay Gyula, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának elnökeként, nem fogadta el közgyűjteményként. „Akkor, az első termelőszövetkezeti város idején nem volt más lehetőség a múzeum hivatalos elismertetésére, mint ha termelőszövetkezeti múzeumként szerepeltettük. Az ötlet Péter László, akkor karcagi múzeumigazgató barátomtól származott és nagyon jól bevált. Ortutay Gyula kénytelen volt a Túrkevei Termelőszövetkezeti Múzeumot a közgyűjtemények sorába iktatni. […] 1951. augusztus 20-án nyílt meg (Balassa Iván avatóbeszédével, valóságos népünnepély keretében)." *Dankó Imre*: Gimnáziumunk kezdeti évei. Túrkevére kerülésem históriája. In: Túrkevei emlékkönyv. Szerk. Örsi Julianna. Túrkeve 1991. 96–97. Egy évvel később Karcagon is megnyitották a termelőszövetkezeti kiállítást a múzeum egy termében. *Balassa Iván:* Termelőszövetkezeti kiállítás Karcagon. Ethnographia 63. (1952: 3–4. sz.) 470.

A leghangsúlyosabb témának az új tanyaközpontok és falvak megalakulása, s lakóinak, az egykori uradalmi cselédeknek az élete bizonyult,[10] így én is jelentősebb teret szentelek bemutatásuknak. A tanyakérdés addigi néprajzi vizsgálata a tanya fogalmát, megjelenési formáját állította a középpontba, az újabb kutatások figyelme pedig az elmaradott politikai, társadalmi és kulturális viszonyokkal jellemzett tanya átalakulása felé fordult. Az egykori uradalmi majorságok területén spontán módon megindult, majd kormányzati kölcsönök folyósításával támogatott építkezések mellett elkezdődött a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a tagosítások miatt felszámolt tanyai lakosság részére az új tanyaközpontok és falvak építése is. Az Erdei Ferenc vezette Tanyai Tanács mintegy 120 (később 200-ra módosított) fejlesztésre előirányzott tanyaközpont létesítését vette tervbe.

Az átalakulás ezen folyamatával foglalkozó Szolnoky Lajos meglátása szerint a néprajzkutató vizsgálódása a ház felépítése után válik igazán tanulságossá, amikor is a beköltöző lakók elkezdik a ház, porta belakását és átszabását. Néprajzkutatóként külön hangsúlyt fektettek a paraszti hagyományok vizsgálatára, a hagyomány konzerváló erejére, arra, hogy mindez hogyan jelenik meg az újhoz való alkalmazkodás során, minek révén a nagyszabású társadalomalakítás és modernizáció befogadását is árnyaltab-

[10] *Molnár Balázs*: Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai átalakulásához. Ethnographia 63. (1952: 3–4. sz.) 371–407.; *Bakó Ferenc*: Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. A györgytarlói tanyaközpont kialakulása. Ethnographia 64. (1953: 1–4. sz.) 24–86.; *Szolnoky Lajos*: Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban. (Ebes, Hajdú m.). Ethnographia 64. (1953: 1–4. sz.) 104–147.; *Kardos László*: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-puszta) Ethnographia 66. (1955: 1–4. sz.) 225–344.; *Dankó Imre*: A pusztatúrpásztói tanyaközpont élete. Ethnographia 66. (1955: 1–4. sz.) 471–481.; *Janó Ákos*: Hajdúvid (Egy szocialista falu kialakulása). Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 4. Debrecen, 1963.

ban sikerült bemutatni. A tanulmányok szerint a kötelező típusházak – és az általuk kínált életvitel – átalakítása azonnal megindult, tanúságát adva „a földhöz és házhoz juttatottak ház- és telekformáló készségé[nek]”:[11] míg a konyhából elrekesztett kamrát mindenütt megtartották, addig a fürdőszobát megszüntették és összenyitották a kis alapterületű szobával, a nyitott ereszt mellvédek építésével tették zártabbá, hogy minél inkább hasonlítson a régi tanyákhoz, a vaskályha helyett pedig kemencét építettek, mivel a tüzelőt csak a városban munkásként dolgozó családfők tudták beszerezni. Az anyag- és pénzhiány okozta szükséghelyzet olyan régi, archaikus formák ideiglenes feléledését is magával hozta például a melléképületek esetében, mint a vermes építkezés.

A falu felépítése és a lakásviszonyok vizsgálata mellett a sokfelől összesereglett népesség közösséggé formálódásának folyamata és annak jelenségei foglalkoztatták leginkább a kutatókat. „Ugyancsak szemtanúja lehet a néprajzkutató az eddig egymástól távol élők, de az új faluban immár közel lakók között kezdődő barátsági, szomszédsági kapcsolatok elmélyülése és a magukkal hozott megannyi különböző etnikus formák hasonulása útján az új szocialista gazdasági rendben megszülető új közösség kialakulásának […].”[12] A közösséggé alakulásában a rokoni, szomszédsági, korosztályi kapcsolatok és az egy helyről származás összetartó ereje mellett a párttitkár és a DISZ szervező szerepét emelték ki, másfelől rámutattak az összeszokás nehézségeire, a falu építési üteméből adódóan az összejövetelekre alkalmas közösségi helyiségek hiányára.

A szocialista kultúrával foglalkozó munkaközösség irányítását Balassa Ivántól időközben átvevő Kardos László szociográfiai igényű, a munkaközösség legnagyobb szabású projektjeként is beharangozott műve a küzdelmes cselédélet komplex bemutatására

[11] *Tálasi István*: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). Ethnographia 66. (1955: 1–4. sz.) 38.

[12] *Szolnoky L.*: Néprajzi megfigyelések i. m. 104.

törekszik, de nem hallgatja el a termelőszövetkezet megalakulásával, a tagság összeszokásával járó nehézségeket, s az 1952–53-as kilépési szándékokat sem. A buktatókkal teli út végül azonban boldog végkifejlethez vezet, melyet a lakáshelyzet, táplálkozás, viselet, valamint a művelődési szokások változásai jeleznek. A lakáshelyzettel kapcsolatos fejezetet példaként kiemelve látható, hogy a cselédség életét a néprajzi leírások pozitivista megközelítését folytatva sokkal részletesebben, tájszavakat használva, néprajzi jellegzetességekre felfigyelve ábrázolja, míg az egykori cselédség termelőszövetkezeti életének tárgykultúrájáról idealizált képet fest, írását nem egy esetben a korabeli sajtó propaganda ízű, fejlődést hangsúlyozó beszédmódja jellemzi. Bár elismeri az 1945 utáni magángazdálkodás eredményeit, s azok szerepét a lakásviszonyok javításában, a lakásbelső igazi átalakulását a tsz megalakulásával hozta összefüggésbe: ekkortól a zárszámadásokkor kapott nagyobb pénzösszeg nagyobb vásárlásokat tett lehetővé, s „megindult az iparcikkek áradata a lakásokba". Hosszas – a lakásbelsőkről készített fényképekkel is dokumentált – felsorolásában szerepelnek új konyha-, és szobagarnitúrák, a rakott sparhelteket felváltó zománctűzhelyek, üveges konyhakredencek, asztalok, hokedlik, konyhapadok, éjjeliszekrények, toalettükör, szőnyeg, függöny, asztalterítő, díszpárna, díszhorgolás, dísztárgyak, rádió stb., igazi jómódról tanúskodva. „A lakások kamrái is több és változatos holmi befogadására és tartására kényszerültek: biciklik, motorkerékpárok, új szerszámok, mezőgazdasági eszközök stb. kerültek ide s ami lényeges, több termény, több élelmiszer." Az épülő házak többsége „kétszobás, konyhás, kamrás, fürdőszobás, előszobás, verandás, ízléses építmény. Egyik-másik építtető már parkettát szerez be és a pusztai vízvezeték újból való fölszerelésében háztartásának a vízgondjait is megoldhatónak tartja." Végső konklúzióként megállapítja, hogy „ez Szentgyörgypuszta lakáskultúrájának megvalósuló perspektívája, a termelőszövetkezeti életkörülmények egyenes eredménye." A termelőszövetkezet Kardos áb-

rázolásában egyfajta urbanizációs, civilizációs csatornaként szerepel, mely elősegíti a falu és város közötti közeledést.[13]

Dankó Imre a túrkevei határban fekvő pusztatúrpásztói tanyaközpont életét vizsgálta szintén abból a szempontból, hogy milyen változásokat hozott a pusztai lakosok életmódjában (ruházatában, étkezésében, a házak berendezésében) a termelőszövetkezet, kitérve például a munkaruha (eredetileg védőruha) megjelenésére és viseleti ruhává alakulására, a textilutalványok, a ruhaanyag-ellátás zavarainak, a hagyományos ruházat beszerzési nehézségeinek sze-

[13] Ez a fajta megközelítés nem társtalan a néprajzi tematikájú munkák sorában. Bencze József szombathelyi főorvos a majorsági cselédség életét átható „káros kuruzslás és babonáskodás, a gyógyításbeli ősi szokások" kívánatos eltűnését és a helyébe lépő természettudományos szemlélet, valamint a népegészségügyi kultúra elterjedését a falu szocialista átalakításához kötötte. *Bencze József*: A szocialista mezőgazdaság és a magyar népi gyógyászat. In: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Szerk. Palla Ákos. Bp., 1961. A népi gyógyászatban rejlő tudásanyag teljes negligálásával szemben Oláh Andor orvos – később a hazai természetgyógyászat úttörő képviselője – a benne rejlő értékekre hívta fel a figyelmet. Megfigyelése szerint bár a népi orvoslás kultúrtörténetileg 17. századi fokon rekedt meg, a népi tünettant, betegségleírást, a népi orvoslás nyelvét szemléletesség és nagy képi erő jellemzi, mely megtermékenyítheti az orvosi szaknyelvet is. Követendő mintaként említi a parasztorvos és falusi beteg bizalmas viszonyát is. „Az orvosnak és a közegészségügy szakemberének tudomásul kell vennie, hogy szimbolikusan gondolkodó, XVII. századi fokon megrekedt kultúrájú, sajátságos *szaknyelven* beszélő féllel áll szemben falusi (vidéki) munkája közben, akire a gyógyszer és az egészségügyi felvilágosítás csak akkor hat, ha pszichikai állapotát és igényeit tekintetbe veszik." *Oláh Andor*: A dobozi Petőfi termelőszövetkezet tagjainak egészségügyi kultúrája és ellátottsága. Néprajzi Értesítő 38. (1956.) 216. (Bár mindkét szerző orvos, számos néprajzi tárgyú dolgozatot közöltek a népi gyógyászat, orvoslás témakörében. Oláh Andor munkáját a termelőszövetkezeti munkaközösség saját eredményeként tartotta számon, de Bencze Józseftől is őriz kéziratot a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma a falusi nép egészségügyi szokásaival kapcsolatban, 1957-ből.)

repére a viselet átalakulásában, a generációs különbségekre, a munkahelyi ebédidő bevezetésével kapcsolatos problémákra, kihatására az asszonyok munkába vonásával kapcsolatban. A néprajzi változásvizsgálat kutatásának későbbi szorgalmazójaként korai munkájában is inkább rögzítette a változás tényét, összefüggésekre mutatott rá, mintsem értékelt. Dankó azon kevesek egyike, aki a termelőszövetkezetek néprajzi kutatását a későbbiekben is folytatta,[14] hiszen az „az egész falu életének döntő tényezője" lett, általános és mélyreható változásokat okozva az életmódban, melyek közül leglényegesebbnek a szervezettség megjelenését, a munkás életforma térhódítását, a korábban csak termelő parasztság fogyasztóvá válását, s ezzel összefüggésben a civilizáció minden korábbinál nagyobb mérvű terjedését találta.[15] A változásokat történetiségükben, folyamatszerűségükben igyekezett megragadni, ellenezve a tudományos és irodalmi területen egyaránt jellemző új és régi életforma sablonos összevetését, az életmódbeli változásokat ismertető népszerű feldolgozások, propaganda anyagok, újság-

[14] Életmódbeli változások a délbihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében. (Különös tekintettel a településre, építkezésre és lakásbelsőre.) Kandidátusi értekezés. Kézirat, 1966. A két kötetes, 1251 oldalas munkát terjedelme miatt sosem adták ki, szerzője viszont több részletben publikálta, melyek közül az alábbit emelem ki. Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében. In: A Bihari Múzeum Évkönyve I. Szerk. Héthy Zoltán. Berettyóújfalu, 1976. 125–202.

[15] *Dankó Imre*: A termelőszövetkezetek néprajzának kutatása. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1967. 65.; 69–70. „A parasztság előzőekben olthatatlan földéhsége megszűnt. A szocialista mezőgazdaság keretein belül nem tud földet venni, még több házat sem s kénytelen jövedelmét élete kényelmesebbé, szebbé, egészségesebbé tételére fordítani. Ennél a változásnál közvetlenül tapasztalhatjuk az iskola, a művelődés emelkedésének hatását is. Az előzőnél lényegesen jobban iskolázott, művelődött parasztság igényesebb. Jövedelmének nagy részét házra, lakásra, ruhára, élelmiszerre, kulturális és egészségügyi célokra költi el – fogyasztóvá vált."

cikkek szemléletét: „Sajnálatos, hogy ezek tekintélyes része nem hatol a mélyre, nem keresi és tárja föl az összefüggések szövevényét, csak a felszínen marad és csak a színes, a rikító »különbség«, »fejlődés«, »változás« ragadja meg. Pedig ezek zöme éppen nem új, legkevésbé jellemző és következésképpen fontos."[16]

Az új falvakkal, tanyaközpontokkal ellentétben az új városok, nagy építkezések helyszínei kevéssé keltették fel a néprajzkutatók figyelmét, pedig az új közösségek születése, s azok ábrázolásmódja (felbolydulás, összeszokás nehézsége stb.) nyilvánvaló párhuzamokat mutat. A Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma több adatgyűjtést is őriz ebből az időszakból Sztálinvárosból, melyek azonban elsősorban az ópentelei részről származtak, s olyan hagyományos néprajzi témák álltak a középpontban, mint a halászat, ruházkodás, földművelés, állattartás, táplálkozás, bútorzat, néphit, népszokások, kendermunka és új vonulatként a munkásfolklór.[17] Kivételt Dobos Ilona folklorista munkássága képez.

Dobos 1951 májusában családjával az épülő Sztálinvárosba költözött, vagyis vizsgálódásait igen intenzív módon folytathatta. Míg író férje egy regény megírását tervezte a városépítőkről, addig Dobos az újonnan létesült múzeum várostörténészeként az épülő szocialista város történetének megírását kapta feladatául. A jelen történelmének megírása során azonban gondot okozott számára a hozzáférhető források sematikussága.[18] „Egy alkalommal megtaláltam tizenkilenc munkás felterjesztését a sztahanovista cím elnyerésére. A kádárjellemzések így szóltak: »Munkához való vi-

[16] *Dankó I.*: A termelőszövetkezetek i. m. 67.

[17] A Dégh Linda vezette munkásfolklór munkaközösség kutatási céljának a munkásosztály kialakulásának, a paraszt ipari munkássá válásának vizsgálatát, valamint a szocialista munkásság tudatosodásának folklóranyagban való megjelenését tekintették. A kutatást a csepeli Rákosi Mátyás Művekben, építőmunkásoknál és bányászoknál tervezték megindítani. *Sz. Morvay Judit*: Munkaközösségek és munkacsoportok. Ethnographia 62. (1951: 1–2. sz.) 228.

[18] *Dobos Ilona*: Egy folklórgyűjtő feljegyzései. Bp., 1984. 47–50.

szonya jó. A sajtót olvassa (nem olvassa). Közösségi magatartása jó.« Ezt tudtam meg tizenkilenc emberről." Járhatóbb útnak – néprajzkutatói vénával különösen – az első munkásoktól való szóbeli adatgyűjtés bizonyult. „Bármiről érdeklődtem, legtöbben elhárították kérdéseimet. Ugyanakkor egyre többen emlegettek jó beszédű embereket: forduljak azokhoz. Azok majd mindenről tudnak beszélni. […] Megkérdeztem, miről beszélnek ezek az emberek? »Hát az életükről. A gyerekkorukról vagy a katonaságról… ilyenekről…«".[19] Dobos Ilona a folklorista szempontjából közelített az általa „igaz történetként" meghatározott elbeszélésekhez, történetfüzérekhez, s jó érzékkel fedezte fel a faluról városba költöző egykori mesemondók, jó elbeszélők szövegrepertoárjának módosulását. A megváltozott életkörülmények, gondolkodásmód, a munkásszállások városi munkásemberekkel föllazult hallgatósága miatt a tündérmesék, hiedelemtörténetek rovására előtérbe kerültek a realisztikusabb, az élettörténet egyes szakaszaira épülő elbeszélések. Az átmenetinek vélt jelenség lélektani-társadalmi hátterének boncolgatása mellett[20] Dobos arra is figyelmet fordított elemzésében, hogy melyek a férfi és női elbeszélők jellegzetes témái, mi az, amire szívesen emlékeznek, hogyan alakítja az élmény- és emlékanyagot a világnézet és a társadalmi pozíció, milyen ezeknek a szövegeknek a valósághoz való viszonya, s azok hitelesek-e mint kortörténeti dokumentumok.[21]

---

[19] *Dobos I.*: Egy folklórgyűjtő i. m. 49.

[20] Szégyenérzet a tanult, városi emberek előtt, a babona ellen folytatott erős agitáció, az elbeszélők visszavágyódása régi környezetükbe, a régi, zártabb környezetben a hallgatók esetleg maguk is tanúi lehettek az elbeszélő életének, nehezebb volt újat, érdekeset mondaniuk életük eseményeivel, míg itt történeteik az otthoni pletyka veszélye nélkül érdekesnek és szórakoztatónak bizonyulhattak, az idegen környezet számára könnyebben feltárhatták fájdalmas vagy szégyenteljes emlékeiket is stb.

[21] *S. Dobos Ilona*: Az „igaz" történetek műfajának kérdéséről. Ethnographia 75. (1964: 2. sz.) 198–217.

Az életrajzok, visszaemlékezések másfajta felhasználását figyelhetjük meg a Nagy-budapesti Néprajzi Munkaközösség munkásszállások lakóival kapcsolatos kutatásaiban.[22] Az ELTE Néprajzi Intézete által őrzött kéziratos gyűjtés anyagában elsősorban Pogány Mária és Rádics József folytatott vizsgálatokat a falusi hátterű – jellemzően munkásszállásokon lakó (Magyar utca, Fehérvári út, Villányi út, Pillangó út), építőiparban dolgozó – nők életével kapcsolatban.[23] A város hatását a közösségi élet, a táplálkozás, a viselet-ruházkodás és a kultúra-művelődés területén mutatják be. A rövid összefoglalások után függelékként közölt életutak egységes szempontrendszert követtek, melyben kitértek az adatközlők életének falusi és pesti időszakára egyaránt.[24] Pogány a

[22] A munkaközösség 1954–59 között működött, feladatát a főváros néprajzi múltjának feltárásában, valamint Nagy-Budapest mai néprajzi vizsgálatában határozták meg, kitérve a munkások, iparosok és a peremvárosrészek parasztságára, a főváros területén fellelhető mezőgazdaságra, speciális kertkultúrára és állattartásra, a település, építkezés, táplálkozás és piacok kérdésére, továbbá Budapest népköltészetére, gyermekjátékaira, a még élő viseletekre, nemzetiségi csoportok és új telepesek leírására. *Dömötör Tekla*: Beszámoló a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség 1954. évi munkájáról. Ethnographia 66. (1955: 1–4. sz.) 605–606. A munkaközösség történetéről és eredményeiről bővebben: *Létay Miklós*: A Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség története. In: Tanulmányok Budapest múltjából. 25. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp., 1996. 315–324.

[23] A kéziratok az ELTE Néprajzi Intézetében találhatók, a Nagy-Budapest Gyűjtemény (Fővárosi Tanács Néprajzi Albizottság, 1954–1959) katalógusa alapján az alábbi tételszámokon érhetők el: 980., 981.; 997., 1082. A két szerző egy kötetet is megjelentet a témában, melynek műfaját irodalmi szociográfiaként határozták meg. *Pogány Mária–Rádics József*: Malteroslányok. Bp., 1958.

[24] Az alábbi témakörök, kérdések szinte minden szövegből rekonstruálhatók: a szülők vagyoni helyzete, foglalkozása, családi körülmények, gyerekkor, iskolázottság, első munkahely(ek), akinél releváns házasságkötés, a házasság során felmerülő konfliktusok, Pestre vándorlásuk oka, mióta tartóz-

Magyar utcai női szállás két szobájának vizsgálatakor az ott lakók azonos társadalmi-gazdasági háttere ellenére két merőben különböző világot rajzol meg. Az egyikben a munkájukat és pesti itt tartózkodásukat átmeneti jellegűnek tekintő lányok szerinte minden tekintetben őrzik otthoni életformájukat, ezt segítette elő például a heti hazautazásuk és az otthoniakkal való állandó levelezés. a pénzt pedig nem különböző, a városi létre jellemzőbb élvezeti cikk (pl. modern ruha, cipő) megvásárlására, szórakozásra fordították, hanem az otthoni életük megalapozásához, többek között a stafírunghoz gyűjtöttek. A másik szoba lakóinak ettől igen eltérő felfogását, szabadosabb erkölcsi életüket többek között arra vezeti vissza, hogy túlnyomó többségük elvált vagy külön élő asszony, akik gazdaságilag már teljesen függetlenek az otthoniaktól, s kapcsolatuk is meglazult a faluval. A szerző – egyfajta népnevelői szerepkörbe átcsúszva – mérlegeli a város lányokra és asszonyokra kifejtett hatását: pozitívan értékeli a higiéniájukban és az orvosokhoz való hozzáállásukban bekövetkezett változásokat, a technikai vívmányok megismerését és megszeretését, mellyel falun is példával szolgálhatnak majd, ugyanakkor kulturális vonalon már problémákat lát: „Egy vidéki lánynak sem volna szabad úgy visszatérni falujába, hogy egy-két kedvessé vált regényt, verses vagy novelláskötetet ne vigyen magával."[25]

---

kodnak a fővárosban, milyen munkát végeznek, szeretik-e, hogyan látják Pestet, tervezik-e, hogy itt maradnak, milyen gyakran járnak haza, van-e udvarlójuk, mik a jövőbeni terveik a férjhez menéssel kapcsolatban, milyennek látják a szállást, van-e előnye a városnak, hogyan szórakoznak, konkrétan milyen könyveket olvasnak, vásárolnak-e könyvet, mit hallgatnak a rádióban, járnak-e moziba, milyen filmeket néznek meg, mennyit keresnek, hogy jönnek ki a pénzükből, mire költenek, milyen ruhát hordanak, mire vágynak, milyen életet képzelnek el maguknak.

[25] Rádics is hasonló megállapításokra jut, igaz ő még egy harmadik csoportról is beszél, akik bár huzamosabb ideje a fővárosban élnek, férjhez menetelük dönti el, hogy mi lesz majd a sorsuk.

Szintúgy a városi életmódváltozást vette górcső alá Tóth János, aki egy XIV. kerületi „virágkertészetben dolgozó lánycsoport" körében végzett vizsgálatokat, melynek célja „a paraszti osztályból való kilépés, s a munkássá való átalakulás egy fázisának" megragadása, jól lehet a vidékről (Mende, Tura) munkahelyükre naponta bejáró lányok „munkásparasztként" is definiált szülei földművelés helyett már a MÁV-nál dolgoztak. A szerző a munkába járás és munkavégzés körülményeinek ismertetése mellett a fővárosnak az életmódra gyakorolt hatását igyekszik kimutatni, amit elsősorban a galgamenti viseletben megjelenő városias elemeken, mint a szandál, magas szárú cipő vagy a hajviselet megváltozásán, más néven a kivetkőzés folyamatán keresztül kísérelt megragadni.[26]

Az ötvenes évek „szocialista életmódot és kultúrát" vizsgáló néprajzkutatói elsősorban olyan hagyományos vizsgálati egységeken, mint az építkezés, a táplálkozás, viselet és új fejleményként a művelődés területén keresztül tervezték bemutatni a változásokat. A kommunista propagandában következetesen elmaradott és elsősorban a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakoztatása révén felemelni szándékozott falu ugyanakkor a hangsúlyos tanyakutatás fényében maga is egyfajta civilizációs csatornaként szolgált az egykori cselédek számára. Bár a városi és a tőle nem teljesen elkülöníthető munkásnéprajzi kutatásoknak ideológiai szempontból is hangsúlyos szerepet szántak, az ekkor kibontakozó szovjet és hazai munkás- és városkutatások számára problémát okozott a megfelelő vizsgálati módszer kiválasztása.[27] Néhány kivételtől eltekintve a hagyományosan falusi terepen működő néprajzkutatók ezért is választottak budapesti (vagy sztálinvárosi) kutatásuk során

[26] A Nagy-Budapest Gyűjtemény (Fővárosi Tanács Néprajzi Albizottság, 1954–1959) katalógusa alapján az alábbi tételszámokon érhetők el a kéziratok: 1003., 1004.

[27] *P. I. Kusnyer*: A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról. Ethnographia 64. (1953: 1–4. sz.) 9.

sokszor olyan témát, mely a peremtelepülések falusi világában még jól nyomon követhető volt, ezért keresték a „falut a városban”.[28] A hagyományok fennmaradásának bemutatása, a fejlődés érzékeltetése és a változások értéksemleges bemutatása párhuzamosan jellemezte a szerzők munkáit.

[28] *Kósa L.*: A magyar néprajz i. m. 207–208.

CSISZÁR IMRE

A MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐSZÖVETKEZETEK MEGERŐSÖDÉSÉNEK FOLYAMATA HAJDÚNÁNÁSON 1956 UTÁN

I. SZÖVETKEZETESÍTÉS HAJDÚNÁNÁSON

Hajdúnánáson a helyi gazdák idegenkedve fogadták a kollektivizálás, a nagyüzemi rendszerre történő áttérés ötletét. A Szovjetunióban működő közös gazdálkodásról a helyieknek főként hallomásból, katonacimboráktól volt információjuk, de elképzelhetetlennek tartották, hogy erre itthon, s az ő városukban is sor kerülhet. Félelmeik rövidesen beigazolódtak, a Rákosi-korszak diktatórikus hatalomgyakorlása és az erőszakos szövetkezetesítés fokozta a helyiek ellenszenvét, különösen a birtokos parasztok igyekeztek minden áron ellenállni a változásoknak. Ennek ellenére már 1948-ban megalakult az első közös gazdaság Hajdúnánáson az állampárt akaratának megfelelően.

A 60 tag egyesülésével, 570 katasztrális holdon létrehozott termelőszövetkezet gazdasági helyzetéről, körülményeiről gyakorlatilag nem maradt írásos forrás, viszont többek között Varga Sándor egykori hajdúnánási téeszelnök visszaemlékezéséből tudjuk, hogy feltehetőleg Bocskai nevét viselte és Gyulai András vezetésével jött alakult meg: *„Még azt megelőzte, valamilyen Bocskai néven létrehozott Gyulai András képviselt valami kis társulás. Én úgy emlékszem, hogy az volt legelébb, valahol ott a pusztán. […] Nem lett ebből semmi, vagy nem tudom, valameddig működött, de nem tudott ez létre vergődni. Csak ilyen kezdeményezésnek maradt.”*[1]

[1] Varga Sándor interjú. (Hajdúnánási Rákóczi Tsz alapító tag: 1960; téeszelnök: 1963–1984) Készítette: Csiszár Imre. Hajdúnánás, 2008.

Ez az első szövetkezet főként nincstelen szegényparasztok és önálló gazdálkodásra képtelen újgazdák egyesüléséből jött létre, s földterülete is szétszórtan, 100 tagban feküdt, ami jelentősen megnehezítette az egységes művelést.[2] További gondot okozott az is, hogy a tagok komoly eszköz- és igaerőhiánnyal kellett megküzdjenek.[3] Ezt a közös gazdaságot azonban hamarosan újabbak követték, s belőle alakult 1949. december 21-én, Sztálin születésnapján a December 21, 1950. február 25-én a Micsurin és 1950 őszén a Táncsics Tsz is. 1949-ben újabb gazdák egyesültek, és így jött létre a Dózsa, valamint a Haladás Tsz.[4] Még az első szövetkezetesítési hullám idején, az 1950-es évek első éveiben további termelőszövetkezetekkel gazdagodott a város, 1952-ben szerveződött a Petőfi és a Kossuth Tsz is. Az első szövetkezetek előszeretettel telepedtek a földjeiket elveszített nagygazdák tanyaközpontjaiba, így is kifejezésre juttatva, hogy a kollektivizálást visszafordíthatatlannak tekintik.

Miután 1955. április 18-án Nagy Imrét felmentették a miniszterelnökségből, és az új miniszterelnök Hegedüs András lett, visszatért a régi gazdaságpolitika, amely a szovjet típusú termelőszövetkezetek erőszakos szervezését támogatta, s így már 1955 őszén megindult a kollektivizálás második hulláma, a szovjet modell hazai bevezetésének újabb kísérlete.[5] Hajdúnánáson ekkor, a második szövetkezetesítési kampány során, még 1955 folyamán hozták létre a Szikra Tsz-t.[6]

---

[2] Vö: *Kajári Erzsébet:* A hajdúnánási kulák-ügy 1951-ben. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. (Szerk. Gyarmati György) Budapest, 1999. 218.

[3] Draviczky Imre megállapítása szerint: *„A belépők állatállománnyal, szerszámmal, vetőmaggal nem rendelkeztek." – Draviczky Imre:* Kulákok, kuláksorsok Hajdúnánáson 1946–1956. Hajdúnánás, 2006. 49.

[4] *Völgyesi Zoltán:* Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001. 74.

[5] *Gunst Péter:* Magyarország gazdaságtörténete. Budapest, 2006. 145.

[6] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973., 412. – XII. fejezet. *Bakó Endre:* A meggyorsult idő.

A rendszer ezúttal is életképtelen lett, mivel az elkövetett hibák ugyanazok voltak, s emiatt már 1956 nyarától bomladozni kezdtek a termelőszövetkezetek, és alig egy évvel a program meghirdetése után a kudarc nyilvánvalóvá lett.[7] Az 1956-os forradalom súlyos csapást mért a termelőszövetkezeti rendszerre, ami abban is megmutatkozott, hogy a közös gazdaságok száma a kezdeti idők szintjére esett vissza.[8] A forradalom, amely során felszínre kerültek a helyiek sérelmei, és a földjüket elveszítő parasztok indulatai, Hajdúnánáson is rendkívüli módon sújtotta a termelőszövetkezeti mozgalmat. A helyi szövetkezeti tagság jelentős része kilépett a közös gazdaságokból, és ismét az egyéni gazdálkodást választotta.[9]

A forradalom leverését követően a legitimációs problémákkal küzdő Kádár János mindent megígért a vidék társadalmának, hogy saját hatalmát bebiztosítsa. Szándékai azonban a korábbi időkhöz képest mit sem változtak, továbbra is a szovjet modell, a kollektivizált nagyüzemi gazdálkodás megteremtése lebegett a szemei előtt, amihez rövidesen hozzá is fogott. A szövetkezeti program gyors befejezése és belépések vonzóbbá tétele érdekében folyamatosan bővült a szövetkezeti tagság szociálpolitikai juttatásainak a köre is.[10] A téeszesítés eredményességéhez azonban mindemellett az agitátorok szokásos „hadjárata" és 1956 leverésének közeli emléke is kellett. Egyes kutatók álláspontja szerint az 1956 után újra-

---

[7] *Szakács Sándor:* A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 341.

[8] 1956. október közepétől 1957. január közepéig a termelőszövetkezetek száma 3954-ről 1469-re esett vissza, vagyis a közös gazdaságok 63%-a feloszlott. – Lásd: *Varga Zsuzsanna:* Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Budapest, 2001. 25.

[9] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973., 414. – *Bakó Endre,* i. m.

[10] Vö: *Varga Zsuzsanna:* „Földindulás" után. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-es évek első felében. Történelmi Szemle 2009. 2. szám, 256.

induló, immár utolsó szövetkezetesítési kampány során a beléptetések módszerei mit sem változtak a Rákosi-rendszerhez képest, sőt az erőszak még fokozódott is.[11]

A parasztság végül az igen hatásos kényszerítő eszközök, és a pártállam nyomásának hatására be kellett lássa, hogy nincs értelme az ellenállásnak, s aláírta belépési nyilatkozatot. Az MSZMP Központi Bizottságának 1961. február 17-ei közleménye már a mezőgazdaság kollektivizálásának a befejezéséről szólt, s kizárólag a parasztok „saját elhatározásának", „önkéntes döntésének" tulajdonította a sikert.[12]

Az agrárium vezetője, Dögei Imre ezúttal is a korábbi, sztálinista elveket vallva igyekezett kiépíteni a kolhozrendszert, annak minden ésszerűtlenségével és ellentmondásosságával együtt. Jó egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a Fehér Lajos nevével fémjelzett irányvonal lehetőséget kapjon gazdasági elképzelései megvalósításához, ami főként a paraszti érdekeltség fokozásával, s a nagyobb önrendelkezés biztosításával jelentősen különbözött a szovjet modelltől. A termelőszövetkezetek megerősödése, saját gépállományuk megteremtése azonban már az 1960-as évek elején megkezdődött, s a későbbi sikerekhez az agárpolitikai fordulat mellett, erre is szükség volt.

Hajdúnánáson a forradalom bukása után újból kezdődött a szövetkezetesítés, de 1956 mély nyomokat hagyott a közös gazdaságokban. A korábban létrehozott termelőszövetkezetek ugyan új életre keltek, de a December 21 Tsz nevét meg kellett változtatni, hiszen Sztálin megítélése 1949-hez képest sokat változott. A szövetkezet új neve rendkívül találóan „Új Élet" lett. 1957 folyamán kelt

---

[11] Lásd: *Ö. Kovács József:* „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most." Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. Századvég, 2008. 1. szám, 39.

[12] Vö: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. (Szerk. Vass Henrik – Ságvári Ágnes) Budapest, 1973. 497–501.

életre a Bocskai és a Jókai Tsz is.[13] A hajdúnánási gazdák azonban még ekkor is igyekeztek ellenállni a folyamatnak, és sokan közülük azzal fejezték ki tiltakozásukat, hogy vagy nem léptek be a szövetkezetekbe, vagy ha beléptek is, szabotálták a munkavégzést. A forradalom után, a kezdeti időben a szövetkezeti tagság mindössze 68%-a kezdett el dolgozni.[14]

Az agitáció azonban Hajdúnánáson is nagy erőkkel folyt, s minden eszközzel, így zaklatással is, igyekeztek meggyőzni mindenkit a belépésről. Mezőgazdasági szakemberek tartottak előadásokat a szövetkezetek előnyeiről, és a meglévő téeszeket is igyekeztek kiemelten támogatni, hogy vonzóbbá váljanak a bizalmatlan parasztság körében. Végül 1960 decemberére a hajdúnánási gazdák 80%-a aláírta a belépési nyilatkozatot és ezzel a szövetkezeti tagság 3200 főre, míg a közös gazdaságok földterülete 28 500 holdra növekedett.[15]

A következő években, évtizedekben Hajdúnánáson is megfigyelhető volt az a folyamat, hogy a kisebb, kevésbé hatékony, roszszul jövedelmező szövetkezetek beolvadtak a nagyobb termelőkapacitással rendelkező és jobban szervezett nagyüzemekbe. Először a Kossuth Tsz vált életképtelenné, és 1959. december 30-án beolvadt a Táncsics Tsz-be, majd a két szövetkezet egyesüléséből új nagyüzem született, a Lenin Tsz.[16]

Egy évvel később, 1960 utolsó napján, december 31-én utolsóként alakult meg Hajdúnánáson az a Rákóczi Tsz, amelynek alakuló gyűléséről a Hajdú-Bihari Napló is beszámolt a „Decemberben 7220 család választotta a szövetkezeti utat megyénkben" című írásában.[17] 1962-ben a Bocskai Tsz beolvadt a Micsurin Tsz-be, amely a Haladás Tsz mellett Hajdúnánás egyik legnagyobb és legjelentő-

[13] *Csiszár Imre:* Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson. Debreceni Szemle 2007. 2. szám, 220.

[14] Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973. 414. – *Bakó Endre,* i. m.

[15] Hajdúnánás története, 414. – *Bakó Endre* i. m.

[16] *Csiszár Imre,* i. m. 215.

[17] Hajdú Bihari Napló. 1961. január 1., 2.

sebb szövetkezete volt. Az utolsó jelentős változás a hajdúnánási termelőszövetkezeti rendszerben az 1970-es években következett be. A Lenin Tsz és a Rákóczi Tsz egyesüléséből, 1977. január 1-jén született meg a Béke Tsz, amely az összevont vagyonnak, és a centralizált termelőkapacitásnak köszönhetően az egyik legjelentősebb szövetkezetté vált.[18]

II. A TERMELŐSZÖVETKEZETEK FONTOSABB ADATAI

HAJDÚNÁNÁS KÖZÖS GAZDASÁGAI MEGYEI VISZONYLATBAN (1956–1962)

A következőkben arra igyekszünk válaszokat keresni, hogy ez a helyi szövetkezeti struktúra miként tudott teret hódítani a városban, s hogyan lett szerves része az itt lakók életének. Elemzésünket érdemes egy olyan összehasonlítással kezdeni, amely megyei szinten, a legjelentősebb hajdúvárosok szövetkezeteinek a fényében mutatja be a hajdúnánási közös gazdaságokat. A termelőszövetkezetekre vonatkozóan elsősorban számukra, területükre, és taglétszámukra leszünk figyelemmel, mivel ezek a mutatók jelzik a legjobban a rendszer erősödését.

Az 1956-os forradalom után a termelőszövetkezetek újjáalakulása és megerősödése Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón a megyei tendenciának megfelelően már 1957-ben megkezdődött, az itt működő közös gazdaságok mind területüket, mind taglétszámukat tekintve hamar életre keltek. 1957-ben, Hajdúböszörményben már 11 téesz működött 6915 kat. holdon, amelyből 5505 kat. hold szántó volt, taglétszámuk 865-re emelkedett, a belépett családok száma is 694-re nőtt. Hajdúszoboszlón ugyanekkor 12 szövetkezetnek 5446 kat. hold földje volt, ebből 4647 hold szántó. A taglétszám

[18] *Draviczky Imre:* Hajdúnánás tanyavilága. I. rész. Élet a pusztán. Hajdúnánás, 1991. 145–146. – H.B.m.L. XIV. 2. d., 10. k.

a megelőző év több mint kétszeresére, 463-ra nőtt, bár még ez is elmaradt a másik két hajdúváros szövetkezeti tagjainak számától, s ugyanez mondható el a 416 belépett családdal kapcsolatban is.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek fontosabb adatai megyei viszonylatban 1956 után[19]

Év	Szövet-kezetek száma	Területe	Ebből szántó	Tagok száma	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal
1956						
Hajdúnánás	7	7 097	5 245	702	512	80
Hajdúböszörmény	8	5 665	4 724	771	658	53
Hajdúszoboszló	5	3 047	2 512	202	179	4
Megye összesen	103	67 603	51 642	6 377	5 227	540
1957						
Hajdúnánás	8	5 969	4 501	648	513	81
Hajdúböszörmény	11	6 915	5 505	865	694	9
Hajdúszoboszló	12	5 446	4 647	463	416	19
Megye összesen	256	131 311	98 065	13 485	11 896	1 304
1958						
Hajdúnánás	10	7 020	5 224	648	570	87
Hajdúböszörmény	11	7 340	5 757	849	738	11
Hajdúszoboszló	9	6 246	5 347	489	419	16
Megye összesen	236	149 237	110 726	13 633	11 993	1 369
1959						
Hajdúnánás	9	9 050	7 058	736	641	125
Hajdúböszörmény	9	9 459	7 448	1 024	845	47
Hajdúszoboszló	8	9 238	7 368	721	643	81
Megye összesen	240	314 644	251 653	32 860	29 404	7 430

[19] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

Év	Szövetkezetek száma	Területe	Ebből szántó	Tagok száma	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal
1960						
Hajdúnánás	9	24 075	20 140	2 870	2689	854
Hajdúböszörmény	9	38 170	33 419	5 580	4762	1 158
Hajdúszoboszló	6	20 103	17 437	2 151	1944	477
Megye összesen	233	516 684	408 880	61 899	55 282	13 592
1961						
Hajdúnánás	9	28 944	22 955	3 462	3191	–
Hajdúböszörmény	7	40 639	35 118	5 829	5093	–
Hajdúszoboszló	6	21 457	19 060	2 233	2022	–
Megye összesen	222	637 774	502 971	76 135	69 503	–
1962						
Hajdúnánás	7	27 378	22 638	3 499	3260	–
Hajdúböszörmény	7	39 666	34 536	5 593	4897	–
Hajdúszoboszló	6	20 808	17 945	2 291	2096	–
Megye összesen	212	643 364	490 505	75 200	68 857	–

Hajdúnánás ehhez képest kivételnek tekinthető, hiszen itt a szövetkezetek megerősödése később indult meg, tehát a helyi paraszti társadalom ellenállása még a forradalmat követően is erős volt, erősebb, mint a környező hajdútelepüléseken. 1956-hoz képest Hajdúnánáson 1957 nem, hogy a szövetkezetek megerősödését nem hozta, de még a közös gazdaságok gyengülésével is járt. Területük 7097 kat. holdról 5969 holdra, szántóterületük 5245 holdról 4501 holdra, taglétszámuk, pedig 702 főről 648 főre csökkent. 1958-ban növekedés kezdődött ugyan a szövetkezetek számát és területét illetően, de ez a növekedés ekkor még csak az 1956-os szint eléréséhez volt elegendő. A taglétszám azonban ennek ellenére sem változott, tehát Hajdúnánáson a termelőszövetkezetek egyértelmű megerősödése csak 1959-ben vette kezdetét.

1959-re a három vizsgált hajdúvárosban a szövetkezeti rendszer nagyon hasonló képet mutatott, 8–9 termelőszövetkezet 9000 kat. holdat meghaladó földterülettel és 7000 hold feletti szántóterülettel volt a jellemző. Eltérés csak a taglétszám vonatkozásában jelentkezett, Hajdúböszörmény 1000 fő feletti szövetkezeti tagsága ugyanis kiemelkedett a 700 főt alig meghaladó taglétszámokból.

A belépett családok számát illetően is Hajdúböszörmény volt a legjelentősebb 845 családdal, de ha megnézzük a 7 kat. hold feletti birtokkal belépett családokat, akkor azt láthatjuk, hogy Hajdúnánás dominanciája a korábbi évekhez hasonlóan egészen elképesztő. A legtöbb birtokos parasztot tehát innen léptették be a szövetkezetekbe, már 1957-ben 81-et, míg a többi hajdúvárosban alig sikerült néhányat bekényszeríteni, ami abból is eredt, hogy ez a birtokos paraszti réteg Hajdúnánás társadalmának a derékhadát adta.

1960-ra a termelőszövetkezetek végképp egyeduralkodókká váltak a megyében, területük több mint duplájára nőtt, taglétszámuk megtöbbszöröződött, s ennek következtében a 7 kat. holdnál nagyobb birtokkal belépett családok számát illetően is átrendeződés következett be, az első helyre a legnagyobb lélekszámú Hajdúböszörmény ugrott 1158 családdal, de nem sokkal maradt el ettől Hajdúnánás sem, a szövetkezetbe kényszerített 854 birtokos családjával.

1962-re, a kollektivizálás befejeződését követően közvetlenül, Hajdúböszörményben 7 termelőszövetkezet működött közel 40 ezer kat. holdon, amelyből több mint 34 ezer hold szántó volt. A taglétszám megközelítette az 5600 főt, amelyből majdnem 4900 család volt. A második helyen Hajdúnánás állt, ugyancsak 7 termelőszövetkezettel, amelynek több mint 27 ezer kat. hold földje volt és a szántóterület összesen 22 638 holdat tett ki. A taglétszám 3500 fő volt, többségük (3260) család. A szövetkezetek Hajdúszoboszlón maradtak némileg gyengébbek, itt 6 közös gazdaság maradt 1962-re, amelynek együttesen 20 808 hold, ebből 17 945 hold szántó volt a kezelésében. A taglétszám is itt volt a legalacsonyabb, alig 2291 fő, de a családok részvétele Hajdúszoboszlón is jelentős (2096 család) maradt.

A HAJDÚNÁNÁSI TERMELŐSZÖVETKEZETEK KIBONTAKOZÁSA 1956 ÉS 1967 KÖZÖTT

Az egyes hajdúnánási termelőszövetkezetekre vonatkozó, a hivatalos kimutatásokban fellelhető adatokból további következtetések vonhatóak le. Érdemes részletesebben is megvizsgálnunk, hogy 1956 után a helyi szövetkezetek miképpen gyökeresedtek meg a városban, hogyan növekedett területük, taglétszámuk, s ezzel összefüggésben, miként emelkedett azoknak a szövetkezeti családoknak a száma, amelyek megélhetése szinte kizárólag a közös gazdaság teljesítményétől függött. Szólnunk kell azonban azokról a termelőszövetkezetekről is, melyek hosszabb távon nem bizonyultak életképesnek, meggyengültek, megszűntek vagy beolvadtak más szövetkezetekbe.

Tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló, szövetkezetekre bontott adatsorok hiányosak, s az 1961-es és 1962-es évekre vonatkozóan nem készült pontos kimutatás, az ekkor lezajlott folyamatokra korábbi ismereteink alapján következtethetünk. Adataink azonban kiválóan alkalmasak arra, hogy összevessük az 1956–1960, és az 1963–1967 közötti időszak szövetkezeti fejlődésének alakulását az egyes szövetkezetek vonatkozásában. Elemzésünket a Dózsa Tsz-el kezdjük, a szövetkezetre vonatkozó fontosabb adatok az alábbi táblázatban szerepelnek.

Az alábbi adatsor alapján látható, hogy a Dózsa Tsz területe és taglétszáma 1956 és 1960 között folyamatos növekedésben volt, tehát már a forradalmat követően megkezdődött a szövetkezet megerősödése. A közös gazdaság területe 881 kat. holdról 2194 kat. holdra nőtt 1956 és 1960 között, úgy, hogy különösen az 1959 és 1960 közötti növekedés volt különösen jelentős, hiszen ekkor a használt terület megduplázódott.

A hajdúnánási Dózsa Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[20]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	881	565	78	60	4	7,2
1957	952	699	89	69	4	7,9
1958	971	691	77	68	6	9,0
1959	1014	722	81	71	8	8,9
1960	2194	1597	268	257	50	6,0
1963	3016	2267	301	294	–	7,5
1964	3031	2225	285	265	–	7,8
1965	3018	2208	208	265	–	7,9
1966	3050	2194	262	247	–	8,4
1967	3061	2202	268	254	–	8,2

A szántóterület növekedése is folyamatos volt, 1956 és 1960 között 565 kat. holdról 1597 holdra nőtt, s ezzel a szántó az összes földterülethez viszonyított aránya is 64,1%-ról 72,8%-ra emelkedett. 1963-tól már a Dózsa Tsz földterülete 3 ezer kat. hold felett alakult, s a szántóterület nagysága is bőven meghaladta a 2 ezer holdat, míg átmeneti és nem túl jelentős csökkenésre csak az 1965-ös évben (3018 és 2208 kat. hold) került sor. Ezután a földterület 1966-tól, míg a szántóterület 1967-től kezdett ismét növekedni. A földterület és a szántóterület egymáshoz viszonyított aránya 1963-ban 75,2%-ot, míg 1967-ben 71,9%-ot tett ki, tehát a föld nagy része továbbra is a szántóföldi növénytermesztés céljait szolgálta.

[20] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

A taglétszámot tekintve jóval nagyobb ingadozások voltak a szövetkezet életében. 1956-ban alig 78 tagja volt a szövetkezetnek, majd egy évvel később már 89, utána ismét csak 77. Az áttörés végül 1960-ban következett be, amikor az 1959-es, 81 fős taglétszám 268 főre emelkedett. 1963-ban már rekordot jelentő, 301 taggal működött a Dózsa Tsz, azután viszont lassú, de egyértelmű csökkenés következett, 1966-ban már csak 262-en tartoztak a közös gazdasághoz.

A tagok között jelentős volt a családosok aránya, 1956-ban például a 78 tag közül 60, vagyis 76,9% családosnak tekinthető. A belépett családok közül viszont alig volt olyan, amelyik 7 kat. holdon felüli birtokkal lépett volna be, 1956-ben mindössze 4 ilyen család volt, tehát alig 6,7%. A belépett családok száma is 1960-ban nőtt meg, ekkor 257 volt, a teljes tagság 95,9%-a A szövetkezetesítés harmadik hullámának a sikerét jelzi azonban, hogy 1960-ra a 7 hold feletti birtokkal belépett családok száma is 50-re emelkedett, s arányuk ezzel már 19,4%-ra nőtt. 1963-tól a belépett családok száma is csökkenni kezdett, 1966-hoz képest 294-ről 247-re, s ezzel arányuk is 97,7%-ról 94,3%-ra esett vissza.

Az egy szövetkezeti tagra eső szántóterület tekintetében 1956 után kezdetben növekedés volt, s 1958–1959 folyamán ez a birtokméret 9 hold körül mozgott. 1960-ban a területnövekedéssel együtt járó taglétszám emelkedés miatt az egy tagra jutó szántó 6 holdra csökkent, 1963-tól azonban a tagság csökkenésével ez a terület fokozatosan emelkedett, 1966-ban már a 8,4 kat. holdat is elérte. A következőkben a Haladás Tsz fejlődését mutatjuk be az alábbi adatok alapján.

A hajdúnánási Haladás Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[21]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1 278	899	118	79	5	7,6
1957	962	709	105	89	5	6,8
1958	1 071	788	78	78	5	10,1
1959	1 126	833	99	89	10	8,4
1960	3 402	2 528	452	412	117	5,6
1963	5 438	4 623	647	610	–	7,1
1964	5 537	4 571	602	571	–	7,6
1965	5 593	4 670	594	581	–	7,9
1966	5 791	4 646	530	485	–	8,8
1967	5 799	4 581	487	483	–	9,4

A Haladás Tsz területnövekedése 1958-tól indult meg egyértelműen, hiszen 1956-ról 1957-re a földterülete 1278-ról 962 kat. holdra, míg a szántóterülete 899-ről 709 kat. holdra csökkent, s ezzel a szántónak az összes földterülethez viszonyított aránya 70,3%-ról 73,7%-ra nőtt. A Haladás Tsz területeinek növekedése ezután 1960-ig töretlen volt, különösen 1959 és 1960 között ugrott meg 1126-ról 3402 kat. holdra, s ez a háromszoros emelkedés a szántóterület tekintetében is megvalósult (833-ról 2528 kat. holdra). 1960-ban tehát az összes földterület 74,3%-át szántónak használták. 1963-ra a szövetkezet földterülete meghaladta az 5400 holdat (5438 kat. hold), s 1967-re közel 5800 holdra nőtt. A szántóterület esetében a többnyire 4600 hold feletti terület 1964-ben (4571 kat. hold) és 1967-ben (4581 kat. hold) ez alá csökkent, de ezzel is 1967-ben az összterület 79%-a szántónak számított.

[21] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

A taglétszámot tekintve a szövetkezetből a forradalmat követően inkább kiléptek az emberek, s a szövetkezeti tagság 1956 és 1958 között 118 főről 78 főre csökkent. Jelentős emelkedés a Haladás Tsz esetében is 1960-ban következett be, ekkor 99-ről 452-re nőtt a belépett (bekényszerített) tagok száma.

A belépett családok tekintetében is az 1960-ba év hozta meg az áttörést, hiszen számuk 1958-hoz képest 78-ról 412-re nőtt, a teljes tagsághoz viszonyított arányuk ezzel 66,9%-ról 91,1%-ra emelkedett. A Haladás Tsz-ben lévő, 7 holdnál nagyobb birtokkal belépett családok száma 1956 és 1958 között mindössze 5 volt, 1959-ben már 10, 1960-ra viszont 117-re, vagyis a szövetkezeti családok 28,4%-ára nőtt, ami egyértelműen mutatja, hogy ekkor már a birtokos parasztság közös gazdaságokba kényszerítése is eredményes volt.

Az 1963-as évtől mind a tagság, mind a belépett családok száma csökkenni kezdett. Az 1963 és 1967 közötti időszak vonatkozásában ez a csökkenés mind az előbbi (647-ről 487 főre), mind az utóbbi (610-ről 483 családra) esetben jól érzékelhető volt. 1967-re tehát a Haladás Tsz-ben már jóformán csak családok voltak (a tagság 99,2%-a).

Az egy főre jutó szántóterületet illetően még úgy is magasabb értékekkel találkozunk a Haladás Tsz esetében, mint a Dózsa Tsz-nél, hogy a tagság létszáma az 1960-as évek első felében kétszerese volt a Dózsáénak. Az 1958-ban még 10,1 kat. hold átlagos terület 1960-ra 5,6 holdra csökkent, ám 1963 és 1967 között folyamatosan nőtt, 7,1 kat. holdról 9,4 holdra.

Az 1960-ig működő, azután a Táncsics Tsz-el egyesülve a Lenin Tsz alapját képező Kossuth Tsz 1956 utáni történetéről elmondható, hogy a szövetkezet területe mind az összes terület, mind az összes terület, mind a szántóterület vonatkozásában jelentősen csökkent 1957-re. Ettől kezdve viszont nagymértékű növekedés kezdődött, az újabb szövetkezetesítés következtében, és 1959-re a földterület 647 kat. holdról 737 holdra, míg a szántóterület 365 kat. holdról 666 holdra emelkedett. 1959-ben tehát az összes földterület 90,4%-a szántó volt.

A hajdúnánási Kossuth Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[22]

Szövet-kezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	647	594	91	75	11	6,5
1957	435	365	52	49	20	7,0
1958	605	543	51	48	20	10,6
1959	737	666	64	56	11	10,4

A földterület mellett a taglétszámból is jól látható, hogy a Kossuth Tsz nem tartozott a legnagyobb szövetkezetek közé Hajdúnánáson. Az 1956-ban még 91 tagot tömörítő közös gazdaság 1957-re és 1958-ra 52, illetve 51 tagúvá zsugorodott, s majd 1959-re bővült 13 taggal.

A belépett családok számát illetően is hasonló folyamat zajlott le, s 1959-ben 56 család tartozott a Kossuth Tsz-hez, akik a tagság 87,5%-át tették ki, s közülük 11 (19,6%) volt olyan, amelyik jelentősebb, 7 holdon felüli birtokkal rendelkezett a belépéskor. Utóbbi családok száma 1957-ben és 1958-ban 20 volt, ami az akkori szövetkezeti családok számát tekintve 40% feletti képviseletnek felelt meg. 1959-re tehát a birtokos paraszti családok egy részét (9-et) elvesztette a Kossuth Tsz, s ez már előre vetítette megszűnését.

Az egy tagra jutó szántó nagyságát illetően 1958-ban és 1959-ben volt meglehetősen nagy, 10 hold feletti az átlagos terület, a növekvő földterületen tehát relatívan kevesebb családnak kellett volna hatékony nagyüzemi gazdálkodást megvalósítania.

A Micsurin Tsz Hajdúnánás egyik legjelentősebb közös gazdasága volt, amelyik az 1960-as évek derekán 4700 hold feletti földterületen gazdálkodott. 1956 után területe némileg csökkent, de még

[22] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1959-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

1957-ben és 1958-ban is meghaladta az 1100 kat. holdat, majd 1959-re közel 1300 holdra, 1960-ra, pedig majdnem 3700 holdra emelkedett a szövetkezet kezelésében lévő összes földterület. A szántóterület alakulása is ennek megfelelően változott, 1957-ben és 1958-ban átmenetileg 1000 hold alá csökkent, majd 1960-ra 3390 kat. holdra nőtt, s ezzel az összes földterület 91,6%-ával lett egyenértékű, szemben az 1956-os 77,2%-os aránnyal.

A hajdúnánási Micsurin Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[23]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1 319	1 019	94	74	12	10,8
1957	1 164	955	130	97	18	7,3
1958	1 139	934	129	98	16	7,2
1959	1 295	1 087	137	122	21	7,9
1960	3 699	3 390	573	558	191	5,9
1963	4 266	3 639	769	736	–	4,7
1964	4 647	3 989	753	739	–	5,3
1965	4 714	4 029	697	684	–	5,8
1966	4 702	4 018	654	648	–	6,1
1967	4 761	4 064	613	599	–	6,6

1963-tól további növekedés következett, az amúgy is jelentős földterület méretét illetően. 1963 és 1967 között a földterület 4266 kat. holdról 4761 holdra, a szántóterület, pedig 3639 kat. holdról

[23] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

4064 holdra nőtt, úgy hogy a szántóterület aránya végig 85% körül mozgott.

A Micsurin Tsz taglétszámát illetően a kezdeti folyamat éppen fordított volt, hiszen a növekedés mind a tagok, mind a belépett családok számában már 1957-ben megindult. 1956 és 1960 között a taglétszám 94-ről 573-ra, míg a szövetkezeti családok száma 74-ről 558-ra emelkedett, utóbbiak aránya tehát 78,7%-ról 97,4%-ra nőtt. Ahogy minden más tekintetben is, a 7 kat. holdon felüli birtokkal belépett családok számát illetően is az 1960-as év hozta meg a nagyarányú felfutást, 1959-hez képest 21-ről 191-re emelkedett a birtokos parasztcsaládok száma a Micsurin Tsz-ben, arányuk, pedig 17,2%-ról 34,2%-ra növekedett.

A rendelkezésre álló adatok szerint 1963 és 1964 kiemelkedő évnek számítottak a szövetkezet életében a taglétszám tekintetében, hiszen ekkor 769, illetve 753 tagja volt a szövetkezetnek, míg a szövetkezeti családok száma 736, illetve 739 volt. A tagság csökkenése 1965-től indult meg, s 1967-re 613 főre, míg a belépett családok száma 599-re esett vissza, utóbbiak aránya viszont 97,7%-os volt.

Az egy szövetkezeti tagra jutó szántót illetően az 1956-ban még igen nagy, 10,8 kat. hold terület 1960-ra, a tagság bővülésével 5,9 kat. holdra csökkent, 1963-tól viszont az átlagos szántóterület növekedni kezdett, s a területnövekedés és a létszámcsökkenés együttes hatásának betudhatóan 1967-re 6,6 kat. holdat tett ki.

A Szikra Tsz-re vonatkozó adatokból látható, hogy a szövetkezet története nagyon ellentmondásosan alakult az 1950-es évek második felének, valamint az 1960-as évek első felének relációjában. A Szikra Tsz 1956-ban épphogy életképes volt, mind területe, mind taglétszáma elenyészőnek tekinthető, majd fokozatosan erősödött, s 1963-ra már jelentősnek is nevezhető Hajdúnánás közös gazdaságainak a sorában.

A hajdúnánási Szikra Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[24]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	160	120	14	12	3	8,6
1957	229	163	21	21	2	7,8
1958	320	200	30	28	2	6,7
1959	720	520	38	33	6	13,7
1960	2 446	1 848	180	154	91	10,3
1963	2 162	1 300	206	195	–	6,3
1964	2 153	1 454	201	200	–	7,2
1965	2 128	1 431	191	178	–	7,5
1966	2 186	1 462	179	177	–	8,2
1967	2 187	1 461	152	150	–	9,6

1956 és 1960 között területe alig 160 kat. holdról 2446 holdra nőtt, aminek a hatására a szántóterület is 120 kat. holdról 1848 holdra emelkedett, vagyis a szántó aránya ekkor 75% körüli volt a Szikra Tsz esetében. 1963-ra a szövetkezet területe 2162 kat. holdra nőtt, s 1967-ig folyamatosan meghaladta a 2100 holdat, míg a szántóterület először 1964-ben lépte át az 1400 holdas határt, s ez alá már nem is csökkent. 1967-ben tehát a szövetkezet szántóterületének az összterülethez viszonyított aránya 66,8%-ot tett ki.

A taglétszám az 1956-os 14 főről 1960-ra 180 főre emelkedett, 1963-ban és 1964-ben viszont átmenetileg a 200 főt is meghaladta. A csökkenés 1965-től indult meg, s 1967-ben már csak 152 tagja volt a közös gazdaságnak. A Szikra Tsz-be lépett családok száma

[24] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

1956-ban még csak 12 volt, 1960-ra azonban már 154-re nőtt, a tagsághoz viszonyított arányuk azonban 85% körül maradt. 1963-ban már 195 család tartozott a szövetkezethez, s számuk 1964-ben a 200-at is elérte, majd csökkenni kezdett, s 1967-ben már csak 150-et tett ki, arányuk azonban végig igen magas, jóval 90% feletti volt.

A 7 holdon felüli birtokkal belépett családok tekintetében egyetlen említésre méltó év van, az 1960-as (91 család), amikor a szövetkezeti családokhoz viszonyított arányuk 59,1%-os volt. Az 1960-as évekre vonatkozó kimutatásokban a szövetkezetekbe bevitt földek nagyságát már egyáltalán nem vették figyelembe, az egykori földtulajdon jelentőségét vesztette.

Az egy tagra eső szántóterületet illetően a Szikra Tsz-ben, kezdetben csökkenő tendencia érvényesült, majd 1959-re és 1960-ra hirtelen 13,7, illetve 10,3 kat. holdra ugrott az átlagos szántó nagysága. Az 1960-as évek a tagság csökkenését és így az egy főre jutó szántó növekedését hozták, amely 1963 és 1967 között 6,3 kat. holdról 9,6 kat. holdra emelkedett.

A hajdúnánási Táncsics Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[25]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1956	1604	1102	117	102	25	9,4
1957	1258	801	124	105	18	6,5
1958	1290	833	113	104	17	7,4
1959	1324	865	118	107	21	7,3

[25] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1959-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

A végül a Kossuth Tsz-el egyesülő Táncsics Tsz működése során nem tartozott a legkisebb szövetkezetek közé, földterülete 1956-ban még 1604 kat. hold volt, egy évvel később viszont csak 1258 hold, ezután viszont növekedett, 1959-re 1324 holdra. A szántóterület változása igazodott a földterület alakulásához, bár aránya elmaradt a többi szövetkezethez képest, 1956-ban (1102 kat. hold) például 68,7%-ot, míg 1959-ben (865 kat. hold) 65,3%-ot tett ki.

A taglétszám viszont ezzel ellentétesen alakult, 1957-re 117-ről 124-re nőtt a tagok száma, majd 1958-ra 113-ra csökkent, s 1959-re is csak 118 fős volt a létszám. Hasonlóan ingadozott a belépett családok száma is, 1959-ben 107 család tartozott a szövetkezethez, a tagság 90,1%-a, s közülük 21-nek (19,6%) volt a belépéskor jelentősebb, 7 holdon felüli birtoka.

Az egy főre eső szántóterületet illetően az értékek 6,5 és 9,4 kat. hold között mozogtak a terület és a taglétszám függvényében, az 1959-ben 7,3 kat. holdat kitevő átlagos terület tehát középértéket jelentett.

Az Új Élet Tsz, mely a korábbi December 21 Tsz-nek felelt meg, 1956 után jelentősen meggyengült, s mind területét, mind taglétszámát tekintve veszített jelentőségéből. Területe 1956-ról 1957-re 1208 kat. holdról 889 kat. holdra csökkent, miközben a szántóterület nagysága is 946 kat. holdról 737 holdra esett vissza. A területnövekedés 1958-ban kezdődött, s 1960-ra a földterület közel 2900 (2898) kat. holdra, a szántóterület pedig 2555 kat. holdra nőtt. A szántó aránya tehát az 1956-os 78,3%-ról 88,2%-ra emelkedett.

Az 1960-as évekre az Új Élet Tsz már jóval nagyobb területen gazdálkodott. A kezelésében lévő összes földterület 1963-ban 3121 kat. hold volt, majd ez 1965-re 2772 kat. holdra csökkent, hogy azután ismét 2800 hold fölé nőjön. A szántóterület ehhez képest végig 2500 és 2600 hold körül mozgott, és aránya az 1963-as 81,7%-ról 1967-re 90,4%-ra ugrott.

A hajdúnánási Új Élet Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[26]

Szövet-kezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szán-tóterület
1956	1 208	946	190	110	20	5,0
1957	889	737	117	73	13	6,3
1958	947	768	125	103	17	6,1
1959	1 046	868	121	102	20	7,2
1960	2 898	2 555	429	386	69	6,0
1963	3 121	2 550	478	441	–	5,3
1964	2 821	2 614	445	439	–	5,9
1965	2 772	2 565	419	397	–	6,1
1966	2 875	2 597	413	397	–	6,3
1967	2 873	2 597	393	385	–	6,6

A taglétszám az 1956-os 190 főről a következő évre 117 főre csökkent, majd növekedni kezdett, s 1960-ra már 429 tagja volt a közös gazdaságnak. A belépett családok száma is ennek megfelelően alakult, 1956-ban (110 család) a tagság 57,9%-át adták, 1960-ban viszont már a 90%-át is elérték. A 7 holdon felüli birtokkal belépett családok száma is 1960-ban nőtt meg, az 1959-es 20 családról 69 családra, s ez a szövetkezet családjainak a 17,9%-ával volt egyenlő.

Az 1960-as években a taglétszám csökkenésének lehetünk tanúi az Új Élet Tsz esetében is. Az 1963-ban még 478 tagot számláló szövetkezethez 1967-ben már csak 393-an tartoztak, miközben a

[26] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1964-ig., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

családok száma is 441-ről 385-re csökkent, arányuk azonban végig jóval 90% feletti volt.

Az egy főre eső szántóterületet illetően megállapítható, hogy az eddig látottakhoz képest meglehetősen kiegyensúlyozottnak tekinthető, az egész vizsgált időszak vonatkozásában a két szélső érték az 5, illetve a 7,2 kat. hold volt. 1963-tól azonban a taglétszám esésével lassú növekedés kezdődött, s 1967-re 5,3 ról 6,6 kat. holdra nőtt a tagokra jutó átlagos szántó mérete. Most pedig két rövid életű közös gazdaság következik, melyek működéséről egyaránt 1958-tól vannak adatok.

A hajdúnánási Jókai Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[27]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1958	417	257	21	21	–	142
1959	747	525	39	27	10	13,5
1960	1036	814	51	37	13	16,0

A Jókai Tsz nem tartozott a legnagyobb és a legnépesebb szövetkezetek közé a városban, bár mindkét tekintetben növekedésnek indult, mielőtt megszűnt volna. Területe 1958 és 1960 között 417 kat. holdról 1036 holdra nőtt, ami a szántóterület jelentős növekedésével is együtt jár (257-ről 814 kat. holdra). A szántóterület aránya is megemelkedett 61,6%-ról 78,6%-ra.

A taglétszám tekintetében is folyamatos volt az emelkedés, 1958-ról 1960-ra 30 fővel (21-ről 51-re) nőtt a szövetkezeti tagok száma, míg a belépett családok száma ugyanekkor 21-ről 37-re ugrott, utóbbiak aránya tehát 1960-ban a tagság 72,5%-ának felelt

[27] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1960-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

meg. A 7 holdon felüli földbirtokkal belépett családok száma is 1960-ban volt a legtöbb, 13, s így a szövetkezet családjainak 35,1%-a tehát birtokos paraszt volt korábban.

Az egy főre eső szántóterület a Jókai Tsz-ben viszont mindvégig rendkívül magas volt, s folyamatosan emelkedett 1958 és 1960 között 12,2 kat. holdról 16 holdra, s feltehetőleg ez vezetett a szövetkezet megszűnéséhez is. Ennyi emberrel, ekkora területet ugyanis nem lehetett megfelelően megművelni.

A hajdúnánási Petőfi Tsz területének és összetételének alakulása 1956 után[28]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1958	170	127	11	11	3	11,5
1959	459	390	39	34	18	10,0
1960	722	546	42	39	15	13,0

Hasonló gondokkal küzdött a Petőfi Tsz is. Földterülete és taglétszáma ugyanúgy növekedett, mint azt a Jókai Tsz esetében láttuk. A közös gazdaság területe 1958 és 1960 között 170 kat. holdról 722 kat. holdra nőtt, miközben a szántóterület 127 kat. holdról 546 holdra bővült, aránya pedig 74,7%-ról 75,6%-ra, vagyis kis mértékben emelkedett.

A tagság létszáma 11 főről 42 főre nőtt, amelynek a túlnyomó többsége, csaknem egésze család volt. A 7 holdon felüli földbirtokkal belépett családok száma 1959-ben 18-at és 1960-ban 15-öt tett ki, tehát a szövetkezeti családok 52,9%-a, illetve 38,5%-a tekinthető szövetkezetbe kényszerített birtokos parasztcsaládnak.

[28] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1958-tól 1960-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

Az egy tagra számított szántóterület a Petőfi Tsz esetében feltűnően magasan alakult, 1958, 1959 és 1960 tekintetében 11,5, 10, illetve13 kat. holdat tett ki, ami jelentősen nehezítette a hatékony termelést és az optimális munkaszervezés kialakítását.

A hajdúnánási Lenin Tsz területének és összetételének alakulása 1959-es létrehozása után[29]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1960	4 631	3 985	644	618	135	6,2
1963	4 266	3 639	782	757	–	4,9
1964	4 336	3 930	710	669	–	5,5
1965	4 289	3 882	691	662	–	5,6
1966	4 414	3 878	649	626	–	6,0
1967	4 346	3 805	626	609	–	6,1

A Kossuth Tsz és a Táncsics Tsz egyesüléséből megszülető Lenin Tsz, akárcsak az elemzésünkben utolsóként szereplő Rákóczi Tsz, Hajdúnánás fiatalabb szövetkezetei közé tartozott, s már működésének első évében igen jelentősnek számított. 1960-ban 4631 kat. holdon gazdálkodott, mely földterület az 1960-as évek folyamán néhány száz holddal csökkent, de a kisebb ingadozások ellenére alapvetően egyben maradt. A szántóterület nagyság is kiegyensúlyozottnak tekinthető, 1963 (3639 kat. hold) kivételével 3800 és 4000 kat. hold között mozgott, és az aránya az 1960-as 86%-ról 1967-re kis mértékben, 87,5%-ra emelkedett.

[29] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1960., 1963., 1964., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

A taglétszámot illetően is jól érzékelhető, hogy a Lenin Tsz megalakulása után jelentősebb megrázkódtatások nem érték a szövetkezetet. Az 1960-ban 644 tagot számláló közös gazdaság 1963-ra 782 tagúvá bővült, majd lassú csökkenés kezdődött, s 1967-re 626-ra esett vissza a szövetkezeti tagok száma, tehát a Lenin Tsz a vizsgált időszakban végig több mint 600 tagot tömörített.

A belépett családok száma is a taglétszámmal párhuzamosan változott, aránya jóval 90% feletti volt. Az 1960-as adatok arra is rávilágítanak, hogy a Lenin Tsz-hez mennyi birtokos (7 holdon felüli birtokkal belépett) parasztcsalád tartozott. A kimutatásban szereplő 135 család a belépett családok 21,8%-ának felelt meg, s ez az alig több mint 1/5-ös részvétel a többi szövetkezethez képest nem számított különösebben magasnak.

Az egy főre jutó szántó nagyságát tekintve meglehetősen alacsony értékeket láthatunk, az 1960-ban még 6,2 kat. holdas átlagos terület 1963-ra 4,6 holdra csökkent, majd a taglétszám lassú csökkenésének köszönhetően folyamatosan nőtt 1967-re 6,1 kat. holdra.

A hajdúnánási Rákóczi Tsz területének és összetételének alakulása 1960-as létrehozása után[30]

Szövetkezet	Terület	Ebből szántó	Tagok	Belépett családok	Ebből 7 kat. holdon felüli birtokkal	Egy tagra jutó szántóterület
1960	1 882	1 777	231	228	173	7,7
1963	2 197	1 814	299	282	–	6,1
1964	2 172	1 772	290	277	–	6,1
1965	2 198	1 807	283	265	–	6,4
1966	2 166	1 776	296	280	–	6,0
1967	2 137	1 744	286	276	–	6,1

[30] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1960., 1963., 1964., valamint: Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1965-től 1967-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

Hajdúnánás másik újonnan alapított, többnyire birtokos parasztgazdákat tömörítő szövetkezete a Rákóczi Tsz volt. A közös gazdaság földterülete 1960-ban még csak 1882 kat. hold volt, 1963-tól viszont végig 2100 hold felett alakult. Szántóterületét tekintve a közös gazdaság 1700 kat. holdat meghaladó földjével jelentősen elmaradt a Lenin Tsz-től, de az 1960-as évek derekát tekintve az Új Élet Tsz, a Micsurin Tsz, a Haladás Tsz és Dózsa Tsz is nagyobb területen folytatott szántóföldi növénytermesztést. A Rákóczi Tsz szántóterülete csak 1963-ban és 1965-ben haladta meg az 1800 holdat, ami az összes földterület alig több mint 82%-ának felelt meg.

A taglétszámot tekintve a Rákóczi Tsz ugyanúgy a kisebb szövetkezetek közé sorolható, mint a földterület esetében láttuk. A közös gazdaság 1960-ban alig 231 taggal jött létre, akik közül 228 (98,7%) családos volt. A belépett családok közül 173 család 7 holdon felüli birtokot is magával vitt a szövetkezetbe, vagyis a Rákóczi Tsz családjainak 75,9%-a birtokos parasztcsalád volt, ami alátámasztja a „bőrkabátos" téeszről korábban elmondottakat.

A taglétszám az 1960-as évekre tovább növekedett, s ebben a tekintetben ingadozás igen, egyértelmű csökkenés azonban nem következett be. 1963-ban 299-re, míg 1966-ban 296-ra nőtt a tagság létszáma, miközben a belépett családok aránya 94,3%-os (282 család), illetve 94,6%-os (280 család) volt.

Az egy főre jutó szántó nagyságát illetően a legmagasabb értéket 1960-ban mutathatjuk ki, 7,7 kat. holdat. Az 1960-as évek derekán azonban az átlagos szántóterület nagyon kiegyensúlyozottnak tekinthető, mindvégig 6 hold feletti volt.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek életében tehát a vizsgált évek a nyugodt fejlődést és a megerősödést hozták el. Ezalatt az idő alatt fejeződött be a kollektivizálás, s lett visszafordíthatatlanná a nagyüzemi, szövetkezetekre épülő mezőgazdaságra való áttérés hosszúra nyúlt folyamata.

III. A TERMELŐSZÖVETKEZETEK GÉPESÍTETTSÉGÉNEK ALAKULÁSA

A mezőgazdaság gépesítése fontos mérföldkőnek tekinthető a hazai és nemzetközi agrárfejlődés szempontjából. A mezőgazdasági gépek és a vegyipar fejlődésével megnyíló kemizálási lehetőségek már a XX. század elején megjelentek az agráriumban, azonban valódi térnyerésük és uralkodóvá válásuk csak a század második felében következett be, főként a hagyományos, állati igaerőre támaszkodó és szerves trágyázásra épülő művelési kultúrák rovására.[31]

Az új típusú fejlődés előtt különösen a második világháború után nyílt lehetőség, Berend T. Iván az 1950-et követő időszakot európai nézőpontból egyenesen aranykornak nevezi:

„Az igazi áttörésre a második világháború után került sor. Az 1950 és 1973 közötti „aranykorban" az európai kontinens történelmének leggyorsabb fejlődési szakaszába érkezett. Annak a jelenségnek lehettünk tanúi, amit Alexander Gerschenkron az „elmaradottság előnyének" nevezett, hogy ugyanis a fejlett technika gyors átvétele nyomán az Egyesült Államokhoz képest kevésbé fejlett nyugat európai országok felzárkózási folyamatot bontakoztathattak ki."[32]

A század közepén, 1950-ben, Angliában 325 ezer, Franciaországban 144 ezer, míg Németországban 139 ezer traktort használtak a me-

---

[31] Berend T. Iván ezzel a folyamattal kapcsolatban egyenesen technikai forradalomról, illetve a mezőgazdaság iparrá válásáról, forradalmasodásáról beszél: *„A második nagy agrárforradalom, ami iparrá változtatta a földművelést és állattartást a 20. század, különösképpen a század második felének korszakos teljesítménye volt. […] A századfordulón lejátszódó újabb technikai forradalom, elsősorban a villamosság és a robbanómotor széleskörű elterjedése, valamint a vegyipar új vezető iparágként történt felemelkedése megindította a mezőgazdaság újabb forradalmasodását. Ezt a folyamatot a traktor és a műtrágya használat jellemezte leginkább." – Berend T. Iván:* Az eltűnő parasztság nyomában. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 342.

[32] *Berend T. Iván,* i. m. 344.

zőgazdasági termelés során. A Szovjetunióban a kollektivizálással párhuzamosan került sor rendkívül gyors gépesítésre, hiszen már ekkor 27 ezerről 531 ezerre emelkedett a traktorok száma, míg a használatban lévő teherautóké ugyanekkor 700-ról 228 ezerre nőtt.[33]

A hatékony nagyüzemi gazdálkodás alapvető feltételeit, így a megfelelő gépesítettséget csak az 1960-es évek második felére, 1970-es évek elejére sikerült Magyarországon is megteremteni, ami a terméseredményekben is azonnal éreztette a hatását. A mezőgazdaság eszközállománya 1951 és 1960 között körülbelül évi 4%-kal, 1961 és 1965 között évi 5,2%-kal, 1966 és 1970 között éves átlagban 7,6%-kal, míg 1971-ben már 8,5%-kal bővült.[34]

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gépesítettségének a fokozódása jelentősen javította a termelés hatékonyságát és hozzájárult az egyre nagyobb holdankénti terméseredmény eléréséhez, ami különösen a szántóföldi növénytermesztésben vált igazán fontossá. A gépek használata emellett az igás állatok munkába állítását is felváltotta, ezáltal csökkent a növénytermesztés függése az állattenyésztéstől.

A géppark fenntartása, működtetése, bővítése és idővel karbantartása azonban megfelelő szakembergárdát igényelt, amelynek a biztosítása a legtöbb szövetkezet esetében komoly gondot okozott a kezdeti időkben. Az önálló géppark kialakítása azonban a miatt is szükségessé vált, mivel a gépállomások nem voltak képesek kellő számú géppel kiszolgálni a közös gazdaságokat, különösen a gazdaságon belüli szállításhoz is használható, ún. univerzális traktorokból volt hiány.[35]

---

[33] *Berend T. Iván,* i. m. 342.

[34] Lásd: *Szakács Sándor:* Agrárpolitika és reform. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 467.

[35] A lóállomány csökkentése valójában csak akkor vált lehetségessé, amikor a belső szállítás más módon is biztosítható lett. Ebben jutott nagy szerep a tehergépkocsik mellett az univerzális traktoroknak is. – Ehhez lásd Keserű Já-

A termelőszövetkezetek mezőgazdasági gépbeszerzését, annak állami támogatását különösen a Falusi Osztály haladó szellemű agrárszakemberei szorgalmazták, akik ebben látták a közös gazdaságok sikerének a kulcsát. Fehér Lajos, a Falusi Osztály vezetője 1957. május 20-ai előadásában hangsúlyozta:

„Meglevő szövetkezeti gazdaságainkat, de állami gazdaságainkat is minél előbb példamutató, korszerű, belterjes gazdaságokká kell tenni. Termelési színvonaluk és holdankénti árutermelésük haladja meg az egyénieket, termelési költségeik legyenek alacsonyabbak, alkalmazzák a korszerű termelési eljárásokat, termelésüket nagymértékben gépesítsék. S mindezek gyümölcseként tagjaik jövedelme, életkörülményei legyenek jobbak az egyénileg dolgozó parasztokénál."[36]

A hajdúnánási termelőszövetkezetek esetében pontosan kimutatható az a folyamat, hogy a közös gazdaságok 1956 után egyre nagyobb mértékben törekedtek arra, hogy bővítsék gépparkjaikat, s ezzel csökkentség a gépállomásoktól való függésüket. A saját gépek használata megyei és városi szinten is már a forradalmat követően terjedt, valódi felfutására, a szövetkezeti gépparkok igazán jelentős bővülésére azonban csak 1962 után, a kollektivizálás befejeződését követően került sor. Az alábbi táblázatban Hajdú-Bihar Megye és a fontosabb hajdúvárosok szövetkezeti gépállományának alakulását mutatjuk be 1956 és 1962 között, majd rátérünk az 1968 utáni állapotok ismertetésére.

---

nosnak, a Falusi Osztályban Fehér Lajos helyettesének a Földművelésügyi Minisztérium miniszteri kollégiumi ülésén, 1957. április 6-án, a szövetkezeti törvény tervezetének vitáján elhangzott hozzászólását. – Hivatkozza: Sipos Levente: Kolhozosítás vagy szövetkezetesítés? Dögei Imre és Fehér Lajos vitái 1957-ben. In: Agrártörténet – Agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. (Szerk. Buza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna) Budapest, 2006. 452.

[36] *Fehér Lajos:* A szocialista mezőgazdaságért. Budapest, 1963. 25.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek erőgépállományának alakulása megyei viszonylatban 1956 után[37]

Év	Traktor		Teher-gépkocsi	Motor		
	szántó	universal		MIA/MIB	villany	egyéb robbanó
1956						
Hajdúnánás	–	–	1	6	10	1
Hajdúböszörmény	–	–	4	6	13	2
Hajdúszoboszló	–	–	–	11	8	1
Megye összesen	–	–	46	89	105	28
1957						
Hajdúnánás	–	3	1	6	17	1
Hajdúböszörmény	3	11	4	6	11	3
Hajdúszoboszló	5	5	–	7	8	3
Megye összesen	18	63	54	103	178	44
1958						
Hajdúnánás	2	4	1	5	22	1
Hajdúböszörmény	2	14	4	13	22	3
Hajdúszoboszló	1	5	–	8	15	2
Megye összesen	28	78	58	148	240	38
1959						
Hajdúnánás	2	8	1	6	26	7
Hajdúböszörmény	4	10	3	10	34	10
Hajdúszoboszló	1	9	8	7	8	2
Megye összesen	41	181	68	175	318	72
1960						
Hajdúnánás	3	19	2	6	29	1
Hajdúböszörmény	9	30	4	13	32	7
Hajdúszoboszló	–	20	7	8	23	–
Megye összesen	93	516	82	214	370	74

[37] Hajdú-Bihar Megye Fontosabb Statisztikai Adatai 1956-tól 1962-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

Év	Traktor		Teher-gépkocsi	Motor		
	szántó	univerzal		Traktoreke	Vetőgép	Műtrágyaszóró
1961						
Hajdúnánás	6	33	2	8	6	4
Hajdúböszörmény	8	41	6	15	15	12
Hajdúszoboszló	10	29	9	18	8	14
Megye összesen	185	723	88	397	261	186
1962						
Hajdúnánás	14	52	4	33	24	29
Hajdúböszörmény	16	53	7	31	25	22
Hajdúszoboszló	18	34	8	40	30	12
Megye összesen	395	1046	110	951	593	438

A fenti adatsor 1956-tól követi nyomon az erőgépállomány bővülését megyei szinten és a főbb hajdúvárosok, így Hajdúnánás tekintetében is. A saját tulajdonban lévő géppark növekedése már 1957-ben megindult. A traktorállomány például, amely 1956-ban még nem volt kimutatható, 1957-re megyei szinten 18 hagyományos szántó és 63, a gazdaságon belüli szállítási feladatok ellátására is alkalmas, univerzális traktorból állt. Ettől kezdve a traktorok számának növekedése a termelőszövetkezetekben megállíthatatlan lett, 1960-ban már 93 szántó és 516 univerzális traktor volt Hajdú-Bihar Megyében, 1962-re a hagyományos traktorok száma 395-re, az univerzális traktoroké 1046-ra nőtt, ami óriási terjedésről tanúskodik.

A traktorállomány növekedése helyi szinten is megfigyelhető, Hajdúnánáson például 1957-ben még összesen 3 univerzális traktorja volt a szövetkezeteknek, 1960-ban viszont már 3 szántó és 19 univerzális erőgép volt a városban. 1961-ben folytatódott a gyarapodás, s így 1962-re már 14 szántó és 52 univerzális traktorból állt az állomány. Kijelenthetjük, hogy a traktorpark tekintetében Hajdúnánás ekkor érte utol Hajdúböszörményt, ahol addig minden évben jóval több gépet birtokoltak, a szövetkezetek.

Ott már 1960-ban 9 hagyományos és 30 univerzális traktor volt, s ez a szám a későbbiekben tovább emelkedett. A legkevesebb traktor 1962-ben Hajdúszoboszlón volt, itt mindössze 34 univerzális traktor állt a szövetkezetek rendelkezésére, viszont a szántó traktorok száma 18-at tett ki, s ez több volt, mint más városok esetében. Hajdúszoboszlón a traktorállomány mind nagyságrendjét, mind alakulását tekintve megfelelt a Hajdúnánásinak, attól csak az 1960-as évek legelején maradt el, vagyis termelőszövetkezetei nem fejlődtek olyan ütemben, mint a hajdúnánási közös gazdaságok.

A tehergépkocsik száma megyei szinten egyenletesen szaporodott, 1956 és 1962 között 46-ról 110 darabra növekedett. Helyi szinten a szállítási feladatok ellátásához elengedhetetlen tehergépkocsik mennyisége 1956 után évekig változatlan maradt. 1959-ben Hajdúböszörményben még csökkent is a számuk 4-ről 3-ra, míg Hajdúszoboszlón nulláról 8-ra növekedett. Hajdúnánáson ekkor még csupán egyetlen egy teherautó volt a termelőszövetkezetek birtokában, és csak 1960-ban lett még egy, s egészen 1962-ig kellett várni, hogy számuk 4-re emelkedjen. Hajdúböszörményben is 1962-re nőtt a tehergépkocsik száma 7-re, miközben Hajdúszoboszlón 1-el több jármű állt rendelkezésre.

A motorok mennyisége is nagyon jelentős emelkedést mutat. A MIA/MIB motorok száma megyei szinten 1956 és 1960 viszonylatában 89-ről 214-re nőtt, helyi szinten azonban Hajdúnánáson lényegében nem változott (6 darab), Hajdúböszörményben 6-ról 13-ra nőtt, míg Hajdúszoboszlón még csökkent is a számuk (11-ről 8 darabra).

A villanymotorok terjedése volt a legjelentősebb, 1956-tól 1960-ig 105-ről 370-re nőtt a számuk Hajdú-Bihar Megyében. Városi szinten is egyértelmű növekedés mutatható ki, Hajdúnánáson ugyanebben az időintervallumban 10-ről 29-re, míg Hajdúszoboszlón 8-ról 23-ra nőtt a számuk. Hajdúböszörményben, 1956-ban 13 villanymotor volt a helyi szövetkezetek tulajdonában, s már 1959-re 34-re emelkedett az állomány.

Az egyéb robbanó motorokra vonatkozó adatok megyei szinten 1956 és 1960 között nagyon markáns növekedést mutatnak (28-ról

74 darabra), helyi szinten viszont az 1960-ban, Hajdúböszörményben lévő 7 darab és a Hajdúnánáson lévő egyetlen robbanó motor nem tekinthető jelentős mennyiségnek.

Az 1960-as évek elején megjelentek a termelőszövetkezetekben a traktorekék, a vetőgépek és a mezőgazdaság technológiai fejlődésével együtt járó műtrágya-szórók is. Terjedésük ütemét jelzi, hogy egyetlen év alatt, 1961-ről 1962-re számuk megduplázódott, illetőleg megtöbbszöröződött megyei és helyi szinten egyaránt.

A traktorekék gyors megjelenésére jellemző, hogy 1962-re 397-ről 951-re nőtt a számuk Hajdú-Bihar Megyében. Hajdúnánáson 8-ról 33-ra, Hajdúböszörményben 15-ről 31-re, míg Hajdúszoboszló 18-ról 40-re emelkedett a termelőszövetkezetek tulajdonában lévő traktorekék mennyisége.

A vetőgépek tekintetében is páratlan felfutásnak lehetünk tanúi, megyei szinten 261-ről 593-ra növekedett a számuk, s 1962-ben Hajdúnánáson és Hajdúböszörményben 24, illetve 25, míg Hajdúszoboszlón 30 volt belőlük a közös gazdaságokban.

A műtrágya-szórók elterjedése azonban még ennél is jelentősebb volt, 1961-ről 1962-re 186-ról 438-ra növekedett a mennyiségük a megyében. Különösen Hajdúnánáson volt rendkívül gyors ütemű a megjelenésük, hiszen 1962-ben már 29 műtrágya-szóró volt a városban, szemben az előző évi 4 darabbal. Hajdúböszörményben, az 1961-ben még 12 darabos állomány 1962-re 10 darabbal gyarapodott, Hajdúszoboszlón viszont meglepő módon csökkenés (14-ről 12 darabra) történt.

A megye termelőszövetkezetei tehát 1956 után elindultak egy olyan fejlődési úton, amely csökkentette kiszolgáltatottságukat, elősegítette saját lábra állásukat, s nagyobb önállóságot biztosított a számukra, hiszen a közös tulajdonban lévő géppark tudatos bővítése éppen ezt a célt szolgálta. Az 1960-as évek végére kialakult az a gépállomány, amely rendelkezett olyan potenciállal, ami – egyéb tényezők mellett – lehetővé tette a termelés 1970-es években jelentkező felfutását. 1968 után a megye szövetkezeti tulajdonban lévő gépállománya az 1970-es évek derekáig alig változott, ezt támasztják alá az alábbi táblázatban szereplő adatok is.

A hajdúnánási termelőszövetkezetek erőgépállományának alakulása megyei viszonylatban az 1960-as évek végétől[38]

Év	Traktor	Traktor-eke	Vetőgép	Arató- és cséplőgép	Műtrá-gyaszóró
1968					
Hajdúnánás	196	92	60	15	15
Hajdúböszörmény	234	128	101	41	36
Hajdúszoboszló	132	69	53	20	16
Megye összesen	3 610	2 285	1 536	456	487
1969					
Hajdúnánás	157	88	61	24	15
Hajdúböszörmény	245	123	123	55	36
Hajdúszoboszló	133	73	78	22	20
Megye összesen	3 595	2 299	1 902	589	466
1970					
Hajdúnánás	157	76	60	25	–
Hajdúböszörmény	238	141	136	45	–
Hajdúszoboszló	134	62	77	22	–
Megye összesen	3 626	2 221	1 929	635	–
1971					
Hajdúnánás	172	83	62	29	20
Hajdúböszörmény	234	146	101	52	38
Hajdúszoboszló	129	67	72	24	17
Megye összesen	3 538	2 191	1 634	764	484
1972					
Hajdúnánás	157	75	153	33	19
Hajdúböszörmény	234	128	273	61	36
Hajdúszoboszló	131	71	144	27	15

[38] Hajdú-Bihar Megye Statisztikai Évkönyve 1968-tól 1974-ig. – A vonatkozó kimutatásokból kigyűjtött adatok.

Év	Traktor	Traktor-eke	Vetőgép	Arató- és cséplőgép	Műtrá-gyaszóró
Megye összesen	3 420	2 003	3 415	788	495
1973					
Hajdúnánás	145	74	161	34	21
Hajdúböszörmény	226	128	256	54	34
Hajdúszoboszló	128	73	134	25	15
Megye összesen	3 379	1 985	3 338	793	475
1974					
Hajdúnánás	127	76	118	39	12
Hajdúböszörmény	220	119	230	59	34
Hajdúszoboszló	135	72	138	30	17
Megye összesen	3 385	1 917	3 191	894	467

Egyértelműen látható a fenti adatokból is, hogy 1968-ra milyen hatalmas mértékben növekedett meg a termelőszövetkezetek birtokában lévő gépek száma. 1962-höz képest 1968-ban 1441 traktor helyett 3610 traktor, 951 traktoreke helyett 2285 traktoreke, míg 593 vetőgép helyett már 1536 vetőgép volt Hajdú-Bihar Megye közös gazdaságaiban. Egyedül a műtrágya-szórók tekintetében volt kisebb mértékű növekedés (438-ról 487 darabra), de az 1960-as évek legelején történt rendkívül gyors elterjedés fényében ezen nem is lehet csodálkozni.

A hajdúvárosok tekintetében is nagyon jelentős állománynövekedés következett be. A traktorok számát tekintve 1962-ben város szinten még csak néhány tucat volt belőlük, 1968-ban viszont már Hajdúszoboszlón 132, Hajdúnánáson 196, míg Hajdúböszörményben 234 traktor dolgozott a szövetkezetekben. A traktorekék és a vetőgépek száma is komoly emelkedést mutat, Hajdúnánáson 33-ról 92-re, illetve 24-ről 60-ra nőtt a mennyiségük. 1962 és 1968 között Hajdúszoboszlón a traktorekék száma 40-ről 69-re, a vetőgépeké 30-ról 53-ra, míg Hajdúböszörményben előbbiek száma 31-ről 128-ra, utóbbiaké 25-ről 101-re növekedett. A műtrágya-szórók mennyi-

sége jóval kisebb mértékben nőtt, Hajdúböszörményben 22-ről 36-ra, míg Hajdúszoboszlón 12-ről mindössze 4 darabbal, 16-ra emelkedett. Hajdúnánáson viszont nem várt módon jelentős csökkenés történt, 29-ről 15-re esett vissza a műtrágya-szórók száma, ami a város közös gazdaságaiban a műtrágyázás átmeneti háttérbe szorulására enged következtetni.

1968 után viszont az addig meglévő gépállomány lényegében alig változott, csak egyes géptípusoknál történt jól érzékelhető emelkedés. A traktorállomány megyei szinten 1970-től kezdett lassan csökkenni, s 1974-re 3626-ról 3385-re esett a traktorok száma, ami tekintettel arra, hogy egy egész megyéről van szó, nem túl jelentős csökkenés. Hajdúböszörményben 1968 és 1974 között 234-ről 220-ra esett a traktorok száma, míg Hajdúszoboszlón lényegében változatlan maradt (132, illetve 135 darab). Egyedül Hajdúnánáson történt komolyabb csökkenés, itt 1968-ban még 196 traktor volt, 1974-ben viszont már csak 127.

A traktorekéket illetően Hajdú-Bihar Megyében a vizsgált időszakban szintén kis mértékű visszaesés tapasztalható, a termelőszövetkezetek tulajdonában lévő gépek száma 2285-ről 1917-re csökkent. Hajdúböszörményben, 1968-ban 128 traktoreke volt, 1971-ben viszont 146, ám ebből az állományból 1974-re már csak 119 maradt. Hajdúszoboszlón a vizsgált években a traktorekék száma meglehetősen kiegyensúlyozottan alakult, 62 és 73 között mozgott, Hajdúnánáson viszont fokozatos csökkenés után az 1968-ban még 92 gépből álló állomány 1970-re 76-ra csökkent, s 1974-ben is ennyi traktoreke volt a helyi közös gazdaságok birtokában.

A vetőgépek ellenben azok közé a géptípusok közé tartoztak, amelyek mennyisége nagyon figyelemre méltó emelkedést mutatott az 1970-es évek elején. Hajdú-Bihar Megyében 1968-ban még 1536 darab volt belőlük, 1969-re és 1970-re viszont az 1900-at is meghaladta a számuk. 1971-re még 1634-re csökkent a megye termelőszövetkezeteiben használt vetőgépek száma, 1972-re viszont 3415-re ugrott, tehát megduplázódott. Ezután lassú csökkenés volt tapasztalható, de ennek ellenére 1974-ben is 3191 vetőgép volt a téeszekben.

A vetőgépek elterjedése helyi szinten is megfigyelhető és hasonló tendenciákat mutat, mint a megyében. A legtöbb vetőgép Hajdúböszörményben volt, 1968-ban 101 darab, de 1972-re számuk 273-ra emelkedett, s még 1974-ben is 230 volt belőlük a városban. Hajdúszoboszlón az 1970-es évek első felében több vetőgép volt, mint Hajdúnánáson, az 1968-ban még 53 gépből álló géppark 1972-ben 144 gépből, 1974-ben pedig 138 gépből állt. Hajdúnánáson ellenben a kezdetben 60 darabos vetőgépállomány 1973-ra 161 darabosra bővült, ami a következő évre 118-ra csökkent, tehát a vizsgált hajdúvárosok tekintetében itt volt a legkevesebb vetőgép a szövetkezetek tulajdonában.

Az aratógépek száma ugyancsak jelentősen megemelkedett, Hajdú-Bihar Megyében 1968 és 1974 között 456-ról 894-re nőtt, de ez a növekedés a vetőgépek terjedésével ellentétben egyenletesnek tekinthető. A legtöbb géppel ez esetben is a hajdúböszörményi termelőszövetkezetek rendelkeztek, itt az említett időszakban 41-ről 59-re nőtt az aratógépek mennyisége. Hajdúszoboszlón és Hajdúnánáson ugyanekkor a gépállomány 20-ról 30, illetve 15-ről 39 darabra emelkedett.

A műtrágya-szórók számában lényegi elmozdulás nem következett be. Hajdú-Bihar Megyében, 1968-ban 487 ilyen gép volt szövetkezeti tulajdonban, 1972-ben viszont átmenetileg már 495, viszont 1974-re ez a szám 467-re csökkent. Városi szinten is érezhetőek ezek az apróbb kilengések a gépállomány alakulásában, de az 1968-as állapotok a műtrágya-szórók számát illetően a hajdúvárosok termelőszövetkezeteiben 1974-re alig változtak.

IV. UTÓSZÓ

Mindezekből a fent vázolt jelenségekből kibontakozhatott előttünk mindaz, ami a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödésének a folyamataként írható le. Bemutattuk a hajdúnánási szövetkezeti rendszer kibontakozását, kezdeti kudarcait és a későbbi, sikeres alakításokat. Különös súlyt helyeztünk az 1956-os forradalmat kö-

vető időszakra, igyekeztünk bemutatni, hogy az egyes termelőszövetkezetek hogyan, milyen ütemben tudták bővíteni területüket és gyarapítani taglétszámukat Hajdúnánáson. A hivatkozott adatokból egyértelműen kiderült, hogy melyek voltak a legjelentősebb közös gazdaságok a városban, s melyek sorsa lett elkerülhetetlenül a más szövetkezetekbe történő beolvadás vagy egyesülés, illetve egyes esetekben a végleges megszűnés.

Történetünk azonban nem a megszűnésekről, vagy a felbomlásokról szólt, sokkal inkább a térnyerésről, hiszen az az időszak, melyet vizsgálatunk fókuszába helyeztünk, s melyre vonatkozóan pontos adatokkal is rendelkezünk, éppen a szövetkezeti rendszer kiépülésének és meggyökeresedésének az időszaka volt Magyarországon. Ezt igazolják a gépesítettségre vonatkozó vizsgálatok is, amelyek döntő bizonyítékai a termelőszövetkezetek növekvő önállóságának, termelési potenciáljuk növekedésének, ami az 1970-es évek növénytermesztésében kimutatható elképesztő eredményekhez is hozzájárult. A dolgozat középpontjában ugyanis azok a termelőszövetkezetek álltak, amelyek a később oly sikeressé váló magyar mezőgazdaság valódi motorjai lettek.

Vizsgálataink során egyértelmű tényekkel, adatokkal dolgoztunk, s ott ahol lehetőség nyílt rá a megyei folyamatokat is ismertettük, illetve Hajdúnánást a másik két legjelentősebbnek tekinthető hajdúváros, Hajdúböszörmény és Hajdúszoboszló viszonylatában mutattuk be. Összehasonlításaink helyenként aprólékosnak tűnhetnek, de általuk pontos képet alkothattunk a történtekről, és megalapozott következtetéseket vonhattunk le a hajdúnánási és a megyei szövetkezeti rendszernek a kollektivizálás befejeződését követő megerősödésével kapcsolatban.

KALÁSZ PÉTER

A VÁROSI DIVAT TERJEDÉSE VIDÉKEN

Ahogy változtak a korok, a társadalmi rendszerek úgy változtak az emberek öltözködési szokásai is. A folyamat összefüggött a civilizációs változásokkal és a bővülő igényekkel. A házilag előállított anyagok helyett ipari tevékenységgé vált a ruhák előállítása. Készítői és viselői számára a célszerűség, a hasznosság és a tartósság vált fontossá. A természetes formák kerültek előtérbe.[1]

A 20. század első felében Magyarországon is nagy eltérés mutatkozott a városokban és a falvakban élők öltözködési szokásai között. Míg a városban élő jobb módú rétegek öltözködési szokásaiban beszűrődött az európai divat hatása, addig a parasztságot a hagyományos öltözet jellemezte továbbra is. [2] A ruha tisztasága, ízléses volta elengedhetetlennek bizonyult. Újítottak is, és ezt a viseletükbe is beépítették.

A népviselet elhagyásának, az ún. kivetkőzésnek a folyamata az 1945 utáni két évtized során gyorsult fel. Közismert, hogy a kommunista ideológia szerint a parasztság az elmaradottság, a maradiság megtestesítője volt, s felemelésére csak a munkásosztály

---

[1] *Valuch Tibor*: A lódentől a miniszoknyáig. Corvina Kiadó/1956-os Intézet Bp., 2004. 11.

[2] *Valuch Tibor*: A városi öltözködés változásai Magyarországon. 1948–2000. In: Szerk. Simonovics Ildikó és Valuch Tibor. Öltöztessük fel az országot! Argumentum Kiadó, Bp., 2009. Történeti Múzeum 1956-os Intézet 100.; 105.; 108.

segítségével kerülhetett sor. A valóságban a kollektivizálás nem annyira a modernizációt, sokkal inkább a jövedelem-elvonást és a magántulajdonra épülő paraszti életforma felszámolását szolgálta. A kommunista párt erőszakos agrárpolitikája százezreket készített életformaváltásra. Nemcsak a városokban munkát vállaló falusiak, hanem az otthon maradók életvitele is gyökeresen átalakult az 50-es, 60-as évek során. [3]

A jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan áttekintsem: a vidéki, elsősorban falusi társadalomban végbemenő radikális életformaváltás hogyan hatott az öltözködési szokásokra a 20. század második felében. E sokrétű folyamaton belül elsősorban arra koncentrálok, hogy a korabeli média – részint a rádióműsorok, részint az újságcikkek révén – hogyan befolyásolta a városi divat terjedését vidéken.[4]

A témával foglalkozó szakirodalom alapján öt korszakra oszthatjuk az 1945 utáni magyar öltözködéstörténetet.

A második világháborút követő esztendők jelentik az első korszakot, amelynek öltözködési szokásaira nagyban kihatott az a rendszerváltás, ami 1945-ben végbement. Ezt a rövid időszakot aztán egy újabb rendszerváltás, a kommunista párt egyeduralmának kiépülése zárta le. A korábbi évek normáit és szokásait felváltotta a „kényszerpuritánság". Az új rendszer vezetői hibának tartották, ha valaki vállalta a személyiségét, az egyéniségét, még az öltözködésben is.[5] „A dolgozó nő és férfi elvont ideálját a múlt kemény életfeltételei által meghatározott puritán munkáserkölcs alakította ki."[6]

---

[3] *Szenti Tibor:* Divatváltozás-életformaváltás. Tekintet, 1992. 8. 123.

[4] Ezúton szeretnék köszönetet mondani a Magyar Rádió Archívuma munkatársainak, különösen Sávoly Tamásnak a kutatásomhoz nyújtott áldozatos segítségéért.

[5] *Valuch Tibor:* A városi i. m. 99.

[6] *F. Dózsa Katalin:* Magyar divattörténet. I. rész. Historia, 1991. 4. sz. 24.

Újabb változás 1956 után kezdődött. Ez a harmadik korszak, amely 1956–57 fordulójától a hatvanas évek végéig tartott. Lényege a normalitáshoz való visszatérés.[7] „A divat már nem politikai kérdés, a puritán ideál háttérbe szorult, illetve egyéni választási lehetőséggé vált. A nőiesség vállalása, az elegancia nem rendszerellenes többé."[8] A divat sokszínűvé vált, jelezte a depolitizálódást. Mindezt jelezte, hogy az emberek követték a divatot, a ruházati ellátás javult. A beat és a rock megjelenésével és térhódításával egyértelműen és határozottan kifejezte a generációs átrendeződést, az életfelfogásbeli különbséget. Ez az öltözködésben is megjelent.[9]

A negyedik szakasz a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartott. Jellemzője az öltözködés leegyszerűsödése, differenciálódása. Kialakult a kínálati piac. A ruházat mindinkább kifejezte a társadalmi pozíciót, a divatirányzatokat. Bár a hetvenes évek közepén az emberek nagy része azt vallotta, hogy nem akar kitűnni a környezetéből.

Az ötödik korszak a nyolcvanas évek közepétől tart. A piackonformmá válás, a divatstílusok gyors követése, keveredése jellemzi ezt az időszakot. Az emberek közötti jövedelmi különbségek egyre inkább láthatóvá váltak a ruházkodás terén is. A gazdagabbak a luxuscikkeket is meg tudják venni, míg a szegényebbek vagy a szegények kénytelenek az olcsó áruval megelégedni. „Az egyes foglalkozásokhoz kötődő öltözködési előírások szigorúbbá váltak."[10] Az öltözködés változásai a rádió műsoraiban és a sajtóban is megjelentek.

*

[7] *Valuch Tibor:* A városi i. m. 99.
[8] *F. Dózsa Katalin:* Magyar divattörténet. II. rész. Historia, 1991. 5–6. sz. 51.
[9] *Valuch Tibor*: Magánélet Kádár János korában. Corvina Kiadó, Bp., 2011. 45.
[10] *Valuch Tibor:* A városi i. m. 100.

A negyvenes évek végén többek között Nádor Vera híres divattervező rendszeresen tájékoztatta a hallgatókat a rádióban az öltözködésről. Ez a műsor nemcsak a városi, de a vidéken élőkhöz is eljuthatott. Az évszaknak megfelelően nyújtotta tanácsait az öltözködésben, az aktuális divattrendhez. Beszámolt divatbemutatókról, amiben vázolta a divatszíneket, fazonokat nőknek, férfiaknak egyaránt. A rádiós műsorban különböző ruhadarabok elkészítését is lediktálta például kendő, kesztyű vagy ruhák felfrissítésére adott tanácsot. A ruha-átalakítás jó példája, hogy akik „amerikai szeretetcsomagból" akartak maguknak ruhát átszabni, segítséget kaptak ehhez. Példa rá a két fekete ruha összepárosítása, amikor a kettőből lett egy. Erre azért volt szükség, mert az amerikai nők mérete nem állt összhangban a magyar nők méreteivel.[11] Nemcsak rádiós műsorban beszélt Nádor Vera, hanem a Magyar Rádió című hetilap divatrovatán keresztül is válaszolt írásban és rajzban a hozzá fordulókhoz. Kezdetben volt a szóbeli válasz, később az írásbeli és a rajzos. A korábbi névre szóló üzenetek helyett csak jeligés üzenetekre válaszolt. Ismertette többek között a kesztyű, a kendő vagy a csíkos gyermek pulóver kötését, és azt, hogy hogyan lehet kendőből sapkát készíteni.[12] Elmondta például az 1947-es aktuális trendet. A női ruha térd alatt öt-hat centiméterre legyen. A cipő saruhoz hasonló vagy magas sarkú. A fiúknak nadrágtartót, a lányoknak kantárt javasolt. A férfiaknál a kötött nyakkendő a divat, le is diktálta a kötés menetét.

Az utcai emberek öltözködéséhez a kirakatok babáit jó „divatbemutatónak" tartotta Nádor Vera.[13] A sajtótermékek cikkei segítették nemcsak a városi, de a vidéki embert is abban, hogy megismerje a divat változásait, ötleteket kapjon az öltözködéshez. Természetesen a falusi embereknél ez nehezebben ment, hiszen a

[11] Magyar Rádió Archívuma (a továbbiakban: MRA) Nádor Vera: Öltözködés. 1947. 01. 08. Kossuth Adó, 8.00–8.15
[12] MRA Nádor Vera: Öltözködés. 1947. 02. 05. Kossuth Adó, 8.00–8.15
[13] MRA Nádor Vera: Öltözködés. 1946. 04. 16. Kossuth Adó, 8.00–8.15

konvenciók még élesen éltek. A megszólás, kibeszélés mindennapos volt a falvakban, ha változtatni akart az öltözetén vagy divatosan akart járni az ember. Az anyagi háttér és a társadalmi hovatartozás is fontos szerepet játszott ebben. De az érdeklődés a divat változásában már megjelent. Az uniformizált öltözködést (lóden, overall, micisapka) erőltették, ami a praktikussággal és a célszerűséggel szemben állt. Ez a kommunista rendszer elvárásának az eredménye. Bár falun nem igazán hatott a divat terén.

A konfekcióipar az egyedi készítésű ruhákat próbálta kiszorítani a divatszalonokéi helyett az ötvenes évektől, mivel az ő termékeit is el kellett adni. Vidéken jellemző volt az áruhiány, a konfekcióipar termékei nehezen jutottak el a falvakba. Így a szükséges ruházatot a városba járó dolgozók hozták haza, vagy ha vásározni ment a falusi ember, akkor vette meg. Ez a városi divat faluban vagy vidéken való elterjedését nehezítette, de az is igaz, hogy a fogadókészség sem volt meg.

A Kádár-rendszer elejétől az ideológiai kötöttségek már a divatban is enyhültek. Fokozatosan elvesztette jelentőségét a puritánság. A sajtóban párizsi, londoni (Christian Dior kollekcióiról, Rotschild Klára tanulmányútjáról írtak.). A divatbemutatók helye megváltozott. Az üzemek, gyárak helyett nívós épületekbe kerültek át. Így volt ez Sztálinvárosban is. Az Arany Csillag Szállodában rendezett divatbemutató nagy sikert aratott. A divatbemutatókról a helyi sajtó is beszámolt.

A vidéki női öltözködésében a hatvanas években megfigyelhető, hogy a falusi nő éppúgy megveheti a legdivatosabb ruhát, mint a városi. A meglévő öltözetet divatos táskával, cipővel frissítették fel. Ebben az időszakban a férfiak öltözködésében a 20-as 30-as évek divatja hódított, de természetesen más anyagból készültek a ruhák.[14]

A Kádár-korszak első évtizede a falusi öltözködésben, az öltözködési szokásokban alapvető változást hozott. Ennek egyik oka az volt, hogy sok falusi ember a városba járt dolgozni, mivel a

[14] *Valuch Tibor:* A lódentől. i. m. 64–68.

termelőszövetkezetben nem találta meg a számítását, „kétlaki" lett. Ennek következtében a jövedelem nőtt, hiszen a gyárban vagy az építőiparban, esetleg a közlekedésben szerzett munkabér mellé a család a termelőszövetkezetben maradt tagja után, és a háztájiban végzett munka után kapott pénzből is gyarapíthatta a családi költségvetést. Több jutott öltözködésre. A férfiak mellett a nők közül is egyre többen vállalták az ingázást, a városbeli munkát. Így hamarabb találkoztak az aktuális divattal. Az életmódváltás összefüggött a kollektivizálással.[15] A hétköznapi ruhatárukban a praktikusságot tették első helyre. Ezzel hozzájárultak a kivetkőzés meggyorsításához. A nők a sokszoknyából álló viselet helyett a divatos, városi ruhát választották. A járásuk is megváltozott, hiszen a sok, nehéz ruha helyett a könnyűt viselték. A mozgásuk így sokkal harmonikusabb, szebb lett. Öltözködésükkel a megváltozott élet- és munkakörülményeikhez alkalmazkodtak. Mindez a kivetkőzés lezárulásának időszaka.[16]

A hatvanas évektől hangsúlyozták az otthoni és az utcai viselet kiválasztásának fontosságát. Legyen kényelmes, tiszta, ízléses, divatos, alkalomhoz illő. – vallották. Hogy ez valóra váljon, pénzre volt szükség. De az ízlés is fontos volt. Az ízlés abban nyilvánult meg, hogy a meglévő ruhatárhoz úgy vásároljanak újat, hogy a régebbivel társítva is hordani lehetett. Így kevesebb pénz kellett, mégis csinosabban öltözötté vált annál a nőnél, aki, – mert divat – megvette, amit meglátott, ám az otthoni ruhatárával nem tudta párosítani. Ahhoz, hogy egy nő divatosan öltözzön, maximálisan ismernie kell önmagát, előnyeit, hátrányait. A ruha nagyon sok mindent eltakar, de elő is hozza azt, amit nem szeretnek a nők

[15] *Varga Zsuzsanna:* Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? (A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban) Korall, 2012. 49. sz. 37.

[16] *Valuch Tibor:* A magyar művelődés 1948 után. In. Szerk. Kósa László. Magyar művelődéstörténet. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 487.

megmutatni magukból. Az egyéniség szerepe nagyon fontos. Olvashatjuk az ajánlásokat egy nőknek szóló tanácsadó könyvben.[17]

Egy 1970-ben közzétett felmérés eredményei szerint a vételre vonatkozóan a nők vásárlási rangsorán első a divatosság. Az ár közepes legyen, az egyéniséghez való igazodás harmadrendű szempont. A racionális tényezők kevésbé döntőek, mint az emocionálisak.[18]

Nemcsak ruházkodásra, de utazásra is tellett már. Akik a városban éltek, meglátogatták a falun élő rokonokat egy-egy ünnep alkalmával. Számukra adott divattanácsot a sajtóban megjelenő cikk. Utazási kollekciót mutatott be gyerekeknek, nőknek, férfiaknak.[19]

A falvakban a hétköznapok, a munkaalkalmak és az ünnepek öltözködési rendje erősen eltért egymástól. Értékőrző funkciójuk is volt. A nők sokkal összetettebben öltöztek, mint a férfiak. A kivetkőzés már korábban megkezdődött, de akkor vált általánossá, amikor az egész falu társadalmi helyzete megváltozott. Különböző ütemben ment végbe. Gyakran kétféle öltözködési mód volt: 1. hétköznap városiasan, 2. ünnepen népviseletben jártak.[20]

A nők varrtak, varrattak a korszak kiadványai alapján. Kirakatokból, tv-bemondók ruháiról, könyvből, újságokból is megtanulhattak varrni, ha a szabásmintát ismerték. A megjelent szabásmintát a saját alakjukra nagyították, és így készítették el a hőn áhított ruhát. Egyszerű öltéseket is meg lehetett tanulni könyv alapján.[21]

A háziasszonyokra is gondoltak. Az otthoni teendőkhöz különböző ötletekkel szolgáltak az újságok, a könyvek. Elv volt, hogy a házi ruha kényelmes legyen. Évszakokra adott javaslatot. Jó idő esetén kivágott, végig gombolt, könnyen levethető legyen a ruha. Hideg időben szövet vagy kötényruha javasolt. Köténnyel védhető

---

[17] *Simon Blanka*: A dolgozó nő otthon. Táncsics Könyvkiadó, Bp., 1961. 64.
[18] *Antal Anikó:* Tetten értek tízezer vásárló nőt. Magyar Hírlap, 1970. 12. 07.
[19] *Soltész Nagy Anna:* Tavaszi utazáshoz csomagolunk. Népszabadság, 1965. 04. 03
[20] *Valuch Tibor:* A lódentől. i. m. 82–84.
[21] *Simon Blanka:* A dolgozó nő i. m. 193.

az öltözék. Ősztől tavaszig nadrág ajánlott. A fejkendő védi a portól, a gőztől a hajat. Ezek a ruhadarabok mind a városi, mind a falusi nőknél kivitelezhetők voltak.[22] A lábukra csizma helyett cipőt húztak. Az egyéniségnek nagy szerepe volt a viselet mellett vagy ellen. Ahhoz, hogy a városi viseletet elfogadják, szükség volt dönteni tudásra. Vagy vállalják a változást vagy nem. A falvakban meghatározóvá vált a városi mintakövetés, de nem minden áron. Igyekeztek divatosan öltözni, ugyanakkor nem felejtették el a helyi normákat, szokásokat.

Ezt a folyamatot kiválóan dokumentálja Gergely Katalin varsányi esettanulmánya. A 70-es évek elején e Nógrád megyei kis faluban végzett kutatásai alapján megállapította: „Tehát hiába tudnak, látnak, hallanak a sajtóból, TV-ből általában a divatról, öltözködésükre, vagyis a konkrét megvalósításra mégis erősen hatnak a közösség által kialakított öltözködési és ízlésbeli normák, amelyek nehezebben fogadják el az újat, inkább ragaszkodnak a hagyományoshoz, a megszokotthoz."[23]

„Az öltözködés, az öltözködés módja vagy egyáltalán a divat az egyik legközvetlenebb formája az ízlés formálásának, a szépérzék fejlesztésének."[24] „A divatban felfedezhetjük a kultúrák versengését, az egyik kultúra becsempészését a másikba."[25] A konfekcióipar fontos szerepet játszott a divat terén, de nem minden esetben felelt meg az elvárásoknak. Több kifogás merült fel ellene. Például: nem képes követni a divatot, tömegízlést hoz, egyéni ízlés kellene a konfekció áruban. Hiszen a nők nem szeretik, ha a rajtuk

---

[22] *Simon Blanka:* A dolgozó nő i. m. 185.

[23] *Gergely Katalin*: Változások Varsány népviseletében. In. Szerk. Bodrogi Tibor. Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 263.

[24] MRA Kovács Júlia: Egy divatlap margójára. 1969. 02. 02 Petőfi Adó, 9.20–9.35

[25] *Zsolt Péter:* A divat és jelentősége az elmúlt ötven év magyar társadalmában. Elméleti Szociológia, 1995. 1. sz. 43.

lévő ruha szembeköszön velük.[26] Egy divatbemutató kapcsán szövőlányokat is kérdeztek a konfekció áruról. Ők így vélekedtek:

– nem elég változatos,
– kisebb széria kellene,
– a színek változatosabbak lehetnének,
– hiányzik a kisméretű darab,
– sokan inkább csomagból öltözködnek,
– nem öltözködési tanács kell, hanem olyan ruha, ami divatos és megfizethető.[27]

A konfekcióáru előnnyel is jár. Lehet variálni egyéni ízlés szerint. Például: egy kabátot szőrmegallérral, gombok cseréjével, és már is nem tűnik tucatárunak.[28]

A bürokrácia nehézkessé tette a kereskedelemnek, hogy a szükségleteit akár mennyiség, akár divat szempontjából a gyáraktól megkapja. A divatos cikkek elkészítését, megjelenését külföldi divatlapok segítették. Az iparvállalatok feladata lett volna a kollekciók bemutatása, hogy a kereskedelem ki tudja elégíteni az igényeket.

Vidéken is voltak gyárak, amelyek a konfekcióipar ellátását segítették. Például Pápán, Győrben. Pápán pamutfonó volt, Győrben pamutszövő és műbőrgyár. Akkoriban azért kedvelték a műbőrt, mert tartós volt, könnyen lehetett tisztítani. Szép, olcsó, divatos táskát, cipőt, kabátot készítettek belőle. Áruikat Budapesten, a Nemzetközi Vásáron mutatták be, a Rákóczi úti üzletben is árultak.[29] A hatvanas–hetvenes évek fordulóján az öltözködésben a miniszoknya és a farmernadrág korszakjelző ruhadarabként jelent meg. A miniszoknyát a tinédzserektől a középosztályon át szíve-

[26] MRA Fogadóóra a IV-es Stúdióban. Vitavezető: Bánkúti Gábor. 1966. 04. 06. Kossuth Adó, 17.00–17.20

[27] MRA Divatbemutató szövőlányokkal. Vitavezető: Bánkúti Gábor. Rádióműsor, 1969. 06. 25. Petőfi Adó, 20.35–2.55

[28] MRA Szépet, olcsót, korszerűt. Szerk. ifj. Gerencsér Ferenc. 1969. 03. 17. Petőfi Adó, 11.50–12.00

[29] Uo.

sen viselték a nők. Kevés anyag kellett hozzá, így olcsóbba is került. Kezdetben hevesen tiltakozott ellene az idősebb generáció, majd mégis viszonylag hamar elfogadták. Jól példázza ezt az ellenállást Csonka Mihály kiskunhalasi idős parasztember véleménye a női divatról. Szerinte is a nagyobb városokból indul ki a divat, s ezután jut vidékre. Nehezményezi a nőkön a nadrágot és a rövid szoknyát. Nem tetszik neki ez a viselet, ő a bokáig érő ruhában látja a nőt szépnek. Ezáltal az erkölcsöt is bírálja. A hagyományos viselet mellett teszi le a voksát, pedig írástudó, az életét leíró ember. Úgy látja, a nők a Párizsból jövő divatot utánozzák, ha szép, ha nem, – akkor is. Ez is mutatja, hogy vidéken nehezebben ment a divatkövetés.[30]

A farmer, ami napjainknak is kedvelt ruhadarabja, hosszú utat tett meg a mindennapi viseletig. Kezdetben csak zugpiacon lehetett vásárolni nagyon drágán. Az Ecseri piacon pult alól jutottak hozzá a kedvelői, akik bármilyen összeget megadtak érte. Nyugatról, például Brazíliából hozták be a különböző márkájú farmereket. Lassacskán a hazai ipar is próbálkozott, de ez kezdetben csak halvány utánzata volt a nyugati márkáknak, még akkor is, ha ránézésre nem tűnt fel a nagy különbség. A márkajelzés nagyon fontos volt, amit bőr alapon varrtak a hátsó zsebre. Jól bizonyítja ezt egy testvérpárról olvasott cikk, ahol a fiú nadrágja az Ecseri piacról származott, a húgáé pedig magyar termék volt.[31] A két farmer közötti fő különbségként hozta fel a fiú a kopást. Míg a nyugati farmernadrág egyenletesen kopik a használat során, nem vékonyodik el, addig a magyar gyártmányúra ezt nem lehet elmondani. A hazai farmer hátránya az is, hogy hamar tönkremegy. Debrecenben kezdték el gyártani a magyar farmert. Pamutalapon, többféle változatos divatszínben. Helyben a Debrecen Áruházban kezdődött meg az árusítás. Innen szállították az ország többi részére, a vidéki

[30] Csonka Mihály élete és világképe. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009. 306.

[31] *Gál Zsuzsa:* Igazi farmert csak az Ecseriről? Népszava, 1973. 08. 09.

fiatalok nagy örömére, hiszen az ára kedvező volt. Az idősebb korosztály ezt a változást sem nézte jó szemmel. A farmer tömegigénnyé nőtte ki magát. Divathullámok jöttek, mentek, de a farmer maradt.[32] Nem így a miniszoknya, amit felváltott a midi és a maxi.

Erre az időszakra a divatban a leegyszerűsödés, a társadalmi pozíció kifejezése az öltözködésben, a nemzetközi divattrendek követése és a kínálati piac lassú kialakulása volt a jellemző.

A városi öltözködés divathullámai némi fáziskéséssel jutottak el vidékre. A hagyományos népviselet mindennapi használata lényegében megszűnt. A házilag készített ruhát felváltotta a konfekció. Ennek oka: az élet és munkakörülmények megváltozása. A vidékiek Budapesten, a Rákóczi úton vásároltak, főleg a Corvinban. A hetvenes években a megyeszékhelyeken Centrum Áruházak nyíltak, amelyek a vidéki emberek vásárlását segítették. Debrecenben Hajdúsági Áruház, Veszprémben Bástya Áruház, Szombathelyen Állami Áruház néven.[33]

Otthon ruha átalakítást is végeztek fáradt pulóverből, kinyúlt kardigánból. Ennek lényege: átszabták, idegen anyaggal kombinálták, paszpolozták. Így lett belőle mellény, lemberdzsek, sapka, turbán.[34]

A stranddivat is változott. Általánossá vált az egyrészes és a kétrészes fürdőruha. Az akkor használatos fürdőruhák anyaga teljesen testhez simuló, könnyű benne mozogni, hamar megszárad.[35] A frottírruhák megjelenése a strandokon újdonságnak számított. A fürdőköpenyt pótolta. Ez a köpeny csinos és nőies. Az idősebbek ellenállása a stranddivatban is meglelhető. Előfordult, hogy idős

[32] K. D. P. A márkás magyar farmercsalád születése. Hajdú-bihari Napló, 1977. 07. 25.

[33] *Valuch Tibor:* A városi i. m. 115.

[34] *Soltész Nagy Anna*: Fáradt pulóverből, kinyúlt kardigánból. Népszabadság, 1975. 01. 26.

[35] *Fodor Eta*: A fürdőruha történetéről – röviden. Petőfi Népe, 1977. 08. 11.

vidéki asszony nem volt hajlandó fürdőruhára vetkőzni a strandon, ha elkísérte a családot.[36]

A nyolcvanas évektől a női öltözködésben több irányzat jelentkezett. A tiszta vonalak, az összehangolt színek és a finom anyagok jellemezték ezt az időszakot. A variálhatóság volt az egyik legfontosabb követelmény. Ekkoriban a sportruházat hódított tért. A „mackóruhákat" felváltotta az igényesebb kivitelű szabadidőruha. Hazánkban a Váci Kötöttárugyár készítette ezeket az öltözeteket Senior márkanéven. A férfiak öltözködésében kevésbé fontosak a divatirányzatok. Öltöny, ing, nyakkendő alkotja az alkalmi viselet.[37]

A korszak elején találkozhatunk először butikokkal. A divattrendek naprakészen jelentkeztek ezekben az üzletekben, többszörös árért mind az állami boltokban.[38] A butikruhák sem egyformák. A későbbiekben előfordult, hogy az anyaguk rossz minőségű volt. A butiktulajdonok a legolcsóbb anyagot keresték. Előfordult az anyag megfestése, így más lett a hatása, az ára viszont nőtt. A kritika nélküli válogatás, vásárlás, a legújabb divat követése ekkor is előfordul. Nem törődve azzal, hogy illik-e az alkatra vagy sem. Még mindig hiányzik a tudatos öltözködés, az önismeret.[39]

A nyolcvanas évek közepétől a nők vásárlás alapján három csoportra oszthatók. Voltak, akik a naprakész divatot követték, ennek megfelelően vásároltak. Voltak olyanok, akiket nem kimondottan a divat érdekelt – mert nem volt rá pénzük – inkább a tisztaságra, praktikusságra törekedtek, és a fiatalok egy része, akik a feltűnést választották öltözékükkel.

---

[36] *Soltész Nagy Anna*: Ruha frottírból. Népszabadság, 1975. 07. 17.
[37] *Valuch Tibor:* A városi i. m. 120.
[38] *Valuch Tibor*: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 317.
[39] *Földes Anna*: Ha fontos lenne a színház. Nők Lapja, 1989. 01. 14.

A férfiak öltözködésében a divatirányzatok kevésbé játszottak fontos szerepet. Az igényes, a sportos, az „aranyláncos", a deviáns, a divattal szemben közömbös csoportok voltak megfigyelhetők.[40]

Az évtized végétől a ruházkodás társadalmi jelentősége változáson ment át. Az emberek olcsóbban akartak öltözködni, mivel a megélhetőségükre is egyre több pénz kellett. Hazánkban is megjelentek a „bálás ruhák". Kezdetben a boltokban nagy halmokban álltak a külföldről behozott ruhák, válogatás nélkül lerakva, és az emberek turkáltak, keresgéltek bennük. Ekkor még kilóra adták. Eleinte a szegények jutottak így olcsón „új" ruhához, a későbbiekben a társadalom módosabb rétegei is bemerészkedtek egy-egy bálás boltba, hogy valami „unikumot" túrjanak. A fogyasztói érdeklődés csökkenésének eredménye lett a ruha-butik hálózat létrejötte. A tisztítóüzemek kapacitását növelték ezzel, hiszen a külföldről behozott ruhákat tisztítani kellett eladás előtt. Ezekben a boltokban nemcsak szezonális ruhák voltak. Önkiszolgáló rendszerben működtek.[41]

Megfigyelhető a konfekcionálódás uralkodása is, amiben az egyéniség szerepe eltűnik. A státuszszimbólum bizonyos körökben érvényesült. Még mindig sok bírálat érte a konfekcióipart. Többek között azért, mert nem lehet alacsony méretre megfelelő ruhát kapni. A mérettáblázat felülbírálásával kellene segíteni az alacsony embereken és a kisebb méretű konfekciók gyártása is figyelmet érdemelne.[42]

A rendszerváltozás után az öltözködésben az egyenlőtlenségek növekedése láthatóvá vált.

---

[40] *Valuch Tibor*: A városi… 120–129.
[41] P. M.: Ruti-butik. Népszabadság, 1987. 08. 15.
[42] Ügyek-bajok rovat, Dobos Anikó hozzászólása. Nők Lapja, 1989. 01. 21.

Összességében elmondhatjuk, hogy a 20. század második felében Magyarországon a városi divat fáziskéséssel ugyan, de eljutott a falvakban élőkhöz is. A vidéki embernek sem kellett lemondania a divatos ruháról. Az idők folyamán a falun élők életében is megjelentek az áruházak, a butikok. Ha nem is olyan gyors tempóban, mint a városban, de a vidék közeledése divatban, öltözködésben igazodott a városiakéhoz. A divatok és szokások gyors átvétele és keveredése az életforma uniformizálódását is jelentette.[43]

[43] *Szenti Tibor:* Divatváltozás i. m. 127.

SCHLETT ANDRÁS

AGRÁRIUSOK A KORFORDULÓN

JÖVŐKÉPEK – PROGRAMOK – POLITIKA A RENDSZERVÁLTÁS IDŐSZAKÁBAN[1]

A rendszerváltással eldőlni látszott az „örök magyar határpör": a magyar parasztság a mezei szorgalom útján történő gyarapodás lehetőségének kapujába érkezett. Azt, amit mindig is ígértek nekik, hogy övék lehet a magyar termőföld, ez most végre valóra válhat. A szocializmusban elszenvedett sérelmek orvoslásának igénye 1989 után robbanásszerűen felerősödött. Természetesen minden versengő pártnak voltak tervei, elképzelései, bár sokszor ezek csak víziónak tűnhettek a külső realista szemlélő számára.[2]

A megvalósítás lehetséges változatai – reprivatizáció, teljes, vagy részleges kárpótlás stb. – rendkívül éles vitákat és véleménykülönbségeket eredményeztek a frissen létrejött politikai pártok között, de a társadalom szélesebb körében is. A rendszerváltás idején minden párt és ellenzéki erő egyetértett abban, hogy az agráriumban a magántulajdonon alapuló gazdálkodás és a szövetkezés alapján az emberek akarata és a verseny dönti majd el, hogy milyen agrárberendezkedés alakul ki az országban.[3] Abban azon-

---

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

[2] Vö. *Varga Zsuzsanna*: A föld szerepének változása a paraszti értékrendben a 20. század második felében. In: Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történetéből 1780–1948. Szerk. Dobszay Tamás – Erdődy Gábor – Manhercz Orsolya. Bp., 2012. 243–251.

[3] 1990-ben Magyarország összes földterületének 31%-a állami, 55%-a szövetkezeti, 14%-a magántermelői, a szántóterület 14%-a állami, 73%-a szövetkezeti, 13%-a magántermelői használatban volt.

ban jelentős különbség alakult ki, hogy milyen intézményekkel segítsék, korlátozzák és tereljék ezt a versenyt. A vita a körül élesedett ki, hogy milyen jogi elvek szerint történjen a szövetkezeti (és részben az állami gazdasági) földek privatizálása.[4]

VÍZIÓK AZ ÍGÉRETEK FÖLDJÉN

A rendszerváltáskor éppen válságban fuldokló MSZMP hamvaiból kikelt Magyar Szocialista Párt, azt hangsúlyozta, hogy hazánkban a sztálini kolhozmodell lényeges revíziójával sajátos magyar agrármodell alakult ki, amelyben ötvöződött a nagyüzemi termelés és a kistermelés, az alap- és a kiegészítő tevékenység, a mezőgazdaság és a település kapcsolata. Felhívták a figyelmet arra is, hogy Magyarországon az 1940-es évek második felében egy igen elaprózódott agrárbirtok struktúra alakult ki, ezért azt nem lenne célszerű visszaállítani. Az 1947. évi állapotok visszaállítása nem csak régi sebeket tépne fel, de új sebeket is ejtene. Arra is felhívják a figyelmet, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozásúak tömeges földhöz juttatása jelentős tőkét vonna ki a mezőgazdaságból.[5] Ráadásul ez azért sem lehetséges, mert szerintük nincs hiteles telekkönyvi nyilvántartás sem, amely hűen tükrözné a kollektivizálás előtti tulajdonviszonyokat. A rendezés során tekintettel kell lenni a meglévő nagyüzemekre is, hisz az adott viszonyok között ezek nem nélkülözhetők, és a nagyüzemekre támaszkodik a kistermelők jelentős része is. A szocialisták szerint a mezőgazdaság sokszektorúsága kívánatos, de ennek szerves fejlődéssel, az igényeknek megfelelően – a magántulajdonú föld szövetkezeti közösből való

[4] A földtulajdon és a mezőgazdasági struktúra átalakítása I–III. Szerk. Tanka Endre et al. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet, Bp. 1990. II. kötet 299–301. 305.

[5] Uo. 8.

kivételével, és bérlettel – kell létrejönnie.[6] Valódi tulajdonosok kellenek tehát: egyének, társaságok, szövetkezetek, s egyéb szervezetek, akik érdekeltek a vagyon gyarapításában. Erősíteni indokolt mind a közösségi, mind a magángazdálkodási formákat. Az MSZP mindenesetre azt hangsúlyozta, hogy ámbár káros volt az erőszakos téeszesítés, de a paraszti félelem a szövetkezetektől később, ragaszkodásba csapott át: a falu emberei megszerették a téeszeket.

Az akkor emelkedő csillagzatú Magyar Demokrata Fórum természetesen vitatta ezt, mert szerintük az erőszakos kollektivizálás amellett, hogy történelmi bűn volt, akkor erőltette a bérmunkán alapuló nagyüzemi formát, amikor már a fejlett világban a családi vállalkozói forma kezdett dominanciára jutni. Emiatt nálunk hiányzik a vállalkozói típusú középparaszti réteg és „mindenütt a valóságos tulajdonlás hiányából következő érdektelenség jelei tapasztalhatók". Az MDF a kormányzás esélyeseként érezte –, hogy a realitások talaján kell maradni. Programja szerint a mezőgazdasági földtulajdon-viszonyok megújításában a következő alapelveket kell érvényesíteni:

- a föld magántulajdonát az ott élők sérelme nélkül kell helyreállítani;
- fontos, hogy az ellátás még átmenetileg se romoljon, mert ez veszélyeztetné a békés átmenetet;
- a sérelmek orvoslására mindenképpen erkölcsi elégtétel jár, az anyagi elégtétel azonban az ország lehetőségeitől függ;
- a mezőgazdasági tulajdonreform az általános reform része kell, legyen.[7]

Az MDF szerint a 47-es állapotot, – tehát a téeszesítési hullámok előtti helyzetet – elsősorban gyakorlati okok miatt nem lehet hely-

[6] Földtulajdon – agrárstruktúrák. Az 1990. jan. 22–24-én tartott háromnapos nemzetközi szakmai tanácskozás kivonata. AKI, Bp., 88–90.

[7] Földtulajdon – agrárstruktúrák. i. m. 79.

reállítani. Ennek oka, hogy a mezőgazdasági terület egy részét azóta más célokra hasznosították, továbbá az egykori tulajdonosok már sem falun nem lakó, sem mezőgazdasággal nem foglalkozó örököseinek történő tömeges tulajdon visszaadással járó kiterjedt bérleti rendszer jelentős pénzeket vonna el a mezőgazdaságtól és általában a falusi térségekből .[8]

A Kereszténydemokrata Néppárt azt hangsúlyozta, hogy a parasztság erkölcsi és anyagi rehabilitálásában más rétegek érdekeire, és az ország teherbíró képességére is tekintettel kell lenni. Annál is inkább, mert nem csak a parasztság rehabilitálása indokolt, más rétegeket is értek sérelmek. Szerintük, mivel a föld sajátos tőke, a földdel való gazdálkodás az egész társadalmat érinti. Így a földtulajdon nem lehet korlátlan: a földtulajdonban és földhasználatban közösségi érdekeknek is érvényesülniük kell. Ehhez a KDNP sugallatos ihletésű ötlettel állt elő. Először föl kell mérni a háztáji gazdaságok földigényét, ami ezen fölül marad azt a Szent Korona felségének hatálya alá kell helyezni. Bár akkor minden a TSZ-szellem szétzúzásáról szólt, addigra a melléküzemágakkal, betagozódott háztáji gazdaságokkal együtt nem volt hamvába holt ötlet a KDNP részéről, hogy maradjon meg a szövetkezeti gazdálkodási forma egyéni gazdák egyesüléseként.

Míg a többi párt a meglévő tulajdonviszonyból indult ki a korábbi tulajdonosok kártalanításával, az FKgP egy markáns programot dolgozott ki a korábbi igazságtalanságok orvoslására. Ennek lényege, hogy adják vissza mindenkinek a kistulajdonát úgy, ahogyan és amilyen állapotban a tulajdonostól elvették. Ez az agrárviszonyok 1947-es állapotának a teljes visszaállítását jelentette volna.[9]

---

[8] *Tanka Endre et al.* Szerk. i. m. 6.

[9] *Győriványi Sándor*: A Kisgazdapárt regénye a kezdetektől napjainkig. (Változó Világ Könyvtár 5.) Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1995. 77–78.

Az 1990-es választási kampányban azzal vádolták a Kisgazdapártot, hogy egypontos programja van csupán: a reprivatizáció.[10]

Az úgynevezett 47-es elv 1989 nyarán, mint radikális ellenzéki programjavaslat terjedt el, és nem csupán a kisgazdák között, de a többi párt kisvárosi szervezeteiben is népszerűvé vált. A téeszeket elhagyó egykori gazdák gyermekei ezekben tömörültek úgy, hogy fennmaradtak társadalmi kapcsolataik.[11] Valószínűleg ugyanennek a következménye, hogy az MDF őszi országos gyűlésén a mezőgazdasági programvita veszekedéssé fajult az eredeti program képviselői és az igazságtételt követelők között. De hasonló történt az SZDSZ berkeiben is, mivel az SZDSZ küldöttgyűlésén is többen támogatták ezt a reprivatizációs elvet, amely akadályozta volna a régi elit hatalom átmentési kísérleteit.

Ugyanakkor ez az elv a legtöbb helyen ellenkezést és bizalmatlanságot váltott ki a szövetkezetek tagságában. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy az aktív tagok kétharmada az „örökösödési elv" alapján nem jutott volna földhöz. A többiek túlnyomó része pedig a 47-es elv nélkül is tulajdonos vagy tulajdonos gyermeke, mert a téeszben maradottak nevén megmaradt a föld. Akiknek nevéről a telek-könyvben lekerült a föld, általában nem csupán a téeszt hagyták el, hanem azt a falut is, ahol a földjük volt. Idősebb téesztagok azt nehezményezték, hogy most jönnének a földért, akik a 60-as években, amikor nem fizetett a téesz, elmenekültek, míg a fiatalabbaknak az nem tetszett, hogy már megint nem az

[10] A „reprivatizáció" kifejezéssel a használói azt akarták kinyilvánítani, hogy az elvett vagyont az eredeti tulajdonosának kell visszaadni, és ha ez nem lehetséges, kártalanítást kell fizetni. A reprivatizáció valójában nem ezt jelenti, hanem, hogy állami vagyontárgyat magánosítani kell. Nem mondja, kinek és hogyan. Amire a reprivatizáció hívei akkoriban gondoltak, arra a restitúció szó illik, ami visszahelyezést jelent. E szerint az eredeti állapotot kell visszaállítani, klasszikusan, latinul szólva in integrum restitutiót kell végrehajtani.

[11] *Juhász Pál:* Az agrárkérdés 1989-ben. (Magyarország Politikai Évkönyve) Aula-OMIKK, Bp. 1990. 127–128.

övék lesz a vagyon, hanem az idegeneké. („Lehetnek majd ők is cselédek, mint a nagyszüleik.")[12] Bár a kisgazdák arra hivatkoztak, hogy a pár éve belépett agronómus, lakatos vagy forgácsoló mi jogon tartana igényt a föld tulajdonára, mégis a szövetkezetekhez kötött társadalmi csoportok féltették a munkahelyüket.[13] Azzal is támadták a kisgazdákat, hogy a távol lévő tulajdonosok, illetve örököseik a következő években földbérleti díj és vételár formájában évi 25–30 milliárd forintot vonnak majd ki a mezőgazdaságból, valamint, hogy a földet használó egyének és közösségek nem tudják gazdaságukat tervezni, mert nem tudhatják, hogy bérlői helyzetüket mikor támadja meg a földtulajdonos. Az FKgP folytonos magyarázkodásra és védekezésre kényszerült, a Kis Újság hasábjain folyamatosan foglalkoztak a témával.[14]

Az első pillanattól nyilvánvaló volt tehát, hogy a tulajdonreform egyik koncepciója sem szolgáltathatja a teljes és általános igazságot, mindegyik program sérti valakinek az érdekeit. Látható, hogy a reformokat illetően mindenki szükségesnek tartotta a magántulajdon szerepének a lényeges növelését. A pártok azonban eltérő szerepet szántak a magántulajdonnak és a szövetkezeti tulajdon kérdésében is nagyon különböztek vélemények fogalmazódtak meg. Attól kezdve, hogy a szövetkezeti földtulajdon egyesek szerint továbbra is maradjon fenn, mások szerint a szövetkezeti földtulajdonnak át kell alakulnia, pl. közösségi tulajdonná, vagy szövetkezeti tagok magánföldtulajdonává. Hasonlóképpen különbözőek voltak a nézetek a tekintetben is, hogy a szövetkezetek, valamint általában a nagyüzemek a jövőben milyen szerepet kapja-

[12] Uo. 127–128.

[13] *Juhász Pál*: Agrárkérdés a gazdasági és a politikai válság nyomása alatt. (Magyarország Politikai Évkönyve) Ökonómia Alapítvány–Economix Rt., Bp. 1991. 333–334.

[14] Vö. *Nagy Ferenc*: Földhöz juttatjuk a föld nélküli TSZ tagokat is. Kis Újság, 1990. február 15. 4., Nem cselédeket, hanem tulajdonosokat akar a kisgazdapárt. Kis Újság, 1990. március 8. 1–7.

nak. De különböznek a nézetek abban is, hogy a rehabilitáció milyen formában történjen, milyen mértékű legyen.[15]

A szerkezetváltozással kapcsolatban – társadalmi és üzemi struktúrát értve itt ezen elsősorban – nagyon markáns különbségek tűnnek ki. De a nézetek megegyeztek abban, hogy a magyar mezőgazdaság üzemi struktúrájának a racionális alakításához nem lehet figyelmen kívül hagyni a meglévő eszközparkot, amely nem eshet ki a hasznosításból. Ennek az eszközparknak a leváltása csak egy hosszabb folyamat lehet, de nyilvánvaló, hogy az üzemi struktúra alakulására ez is hatást fog gyakorolni. A korábban a földtulajdonukból kifosztottak kártalanításával, tehát magával a rehabilitációval mindenki egyetértett, ugyanakkor a rehabilitáció konkrét formái tekintetében a nézetek nagyon különbözőek voltak.[16]

PÁRTPROGRAMOK A FÖLDTULAJDON TÜKRÉBEN

A rendszerváltás sorsfordító pillanataiban a versengő pártok elsőként paradigmatikus elveket fogalmaztak meg:

- A változatlanság hívei arra hivatkoztak, hogy a magyar szövetkezeti mozgalom és a magyar agrárium olyan nagyszabású eredményeket produkált, főleg a reform kibontakozásának eredményeként, amelyek ámulatba ejtették a világot.
- A mindent átalakítani akarók szerint elérkezett a pillanat a magyar parasztság, a gazdálkodók elleni bűnök jóvátételére és ezért semmit sem szabad meghagyni a régi formájában.

---

[15] *Csendes Béla*: Azonosságok és különbségek a földtulajdon és az agrárstruktúrák felfogásában (összefoglaló előadás) In: „Földtulajdon – agrárstruktúrák" Az 1990. jan. 22–24-én tartott háromnapos nemzetközi szakmai tanácskozás kivonata. AKI, Bp., 1990. 94–95.

[16] Uo. 97–99.

– A realisták szerint csak koherens és korszerű elvek alapján szabad változtatni. Nem szabad mindent lerombolni, hanem mindent az ésszerűség jegyében átformálni vagy megőrizni

A Magyar Demokrata Fórum földpolitikájának az alapelve, hogy a föld magántulajdonát a helyben élők sérelme nélkül állítsák helyre, két lépcsőben. Első lépcsőben a földosztás a régi aranykorona értéken alapulna. A Tsz földeket egészében, az állami gazdaságokét 30%-ban osztanák föl a dolgozók között, a munkában eltöltött évek alapján. Ezekből vagyonközösségeket formálnának, aminek az ügyeit bankok intéznék (itt már fölmerül egy azóta is csak álomkép agrárbank terve). A földosztás után megmaradó részt a Parlament hatáskörébe utalnák. A második lépcsőben a mehetne végbe a földkoncentráció. Az első lépcső tehát a második feltételeit teremti csak meg. S a program szerint élesen elkülönülne a tulajdon és a használat. Az MDF szerint az 1947-es állapotok visszaállítási szándéka anakronizmus és jelentős veszélyeket hordozna.

A KDNP hangsúlyozta, hogy mivel nem osztálypárt, minden társadalmi réteg, szocio-kulturális csoport érdekét szem előtt kell tartania, mert csak így szolgálhatja a kereszténydemokrata eszmeiség alapját jelentő közjót. Pontosan ezért fogalmaznak úgy, hogy a piaci viszonyok között érvényesíteni akarják a közösségi érdeket. A föld a nemzet életének tere, jelentős szerep vár reá, hogy fölélessze a falvak közéletét, és ezért tilos külföldi tulajdonba adni. A posztkommunista elit helyett a gazdálkodó népet kell földvagyonhoz juttatni, ezért a privatizációs törvény megalkotásáig minden piaci mozgást, földügyben be kell tiltani. A rendezés alapelveként el kell választani a földtulajdont és a hasznosítási formát. Kerüljön önkormányzati tulajdonba minden olyan földterület, amelynek nem természetes személy a tulajdonosa. Az önkormányzati földek esetében egy önkormányzati vagyonkezelő gyakorolja a tulajdonjogokat. A KDNP a családi gazdasági üzemformát támogatja és vallja. A programjukban felvetik, hogy minden falun élő magyar állampolgár kaphasson 3 hektár belterjes gazdálkodásra fogható

földet, és ezen felül mindenki 40–50 hektárt vehessen örökbérletbe, ami viszont nem eladható és nem is lehet elárverezni. A KDNP a bérleti rendszernek is fontos szerepet szán: az elnéptelenedő falvakba gazdálkodókat telepítene a kedvezményes bérleti lehetőség segítségével.

A Magyar Szocialista Párt programja szerint a szövetkezet nálunk nem a sztálini kolhoz modell mintájára alakult ki, hanem ötvözte a nagyüzemi gazdálkodást a háztájival és a melléküzemággal. A régi kisgazdaságok visszaállítása egy elaprózott birtokstruktúrát támasztana fel annak minden gondjával együtt. A tsz-ek létbiztonságot, és a gyarapodás lehetőségét jelentették a falusi emberek számára, ezért fontos, hogy a kárpótlás ne jelentse a régi sebek feltépését, a továbblépéshez viszont új szövetkezeti törvényre van szükség. Fontos, hogy minden döntés a tagok érdekét szolgálja. Ennek ellenére, aki akarja, kiviheti a magáét. Az állami gazdaságok földjéből 30%-ot vehessenek meg a dolgozók a többit tegyék egy állami vagyonalapba. A téeszeknél a földreform lebonyolításakor a régi tulajdonos dönthetne: méltányos járadékért bent hagyja a földjét, vagy kiveszi, hogy azt művelje vagy eladja.

A Szabad Demokraták Szövetsége szerint a föld azé legyen, aki megműveli. A reprivatizáció a termőföld nagyobb részét azok tulajdonába adná, akik nem dolgoznak a mezőgazdaságban és többnyire nem is falvakban élnek. A programjukban azt hangsúlyozzák, hogy a legfontosabb megtörni a TSZ- szellemet és a föld monopóliumot. A visszaadható földeken túl a többi vagyonközösségben maradna és a tagok vagyoni betétjévé alakulna. Ezt pedig ki lehetne vinni a piacra, ahol a földigénylő bizottságokon keresztül lehetne tulajdonhoz jutni. Az SZDSZ szerint veszélyes, hogy földhöz juthatnának olyanok is, akik nem gazdálkodnak és nem is laknak helyben, ezért ők előírnák a művelési kötelezettséget is.

A Fiatal Demokraták Szövetségének (FIDESZ) az volt a véleménye, hogy a jelenlegi helyzetből kiindulva, „a formális tulajdonjogukat a mai napig megőrző tulajdonosok, valamint azok, akiknek földje szövetkezeti használatban van, saját belátásuk sze-

rint, szabad alkuban dönthessenek földtulajdonukról". De van olyan javaslatuk is, hogy „a csoporttulajdonban lévő földet részjegyek formájában kell kiosztani az állami tulajdonú földek pedig kerüljenek a községek tulajdonába."[17]

A fentiekből kitűnik, hogy mindenki egyetértett abban, hogy szükség van a földreformra. Ennek eredményeként a magántulajdonnak kell főszerepet játszania, bár a pártonként eltérő mértékben. Fontos szerepe lehet a helyi-közösségi /pl: önkormányzat/ földtulajdonnak. A legnagyobb eltérés a szövetkezeti tulajdon kérdésében volt. A részvénytársasági tulajdont a legtöbben kizárták, miként a külföldiek tulajdonhoz jutását is. Az erkölcsi és anyagi kárpótlás törvényszerű kötelesség, de a kisgazdák kivételével abban mindenki egyet értett, hogy ez nem lehet a régi irányban történő hátrálás útja.

A viták tehát három paradigma körül körvonalazódtak:

- Mindenképpen fenn kell tartani a termelés és ellátás folyamatosságát. Ezt mindenki elismeri!
- Az erkölcsi jóvátétel és a gazdasági célszerűség közötti összhang kérdése. Itt már jelentős nézetkülönbségek vannak.
- S végül fontos kérdés: a szubszidiaritás elve érvényesüljön, vagy a „felülről jövő" irányelvek?

A NAGY ÁTALAKULÁS

Az állami gazdaságok átalakítása és privatizációja már az 1980-as évek végén elkezdődött. A gazdasági társaságokról szóló (1988. VI.) és az átalakulási (1989. XIII.) törvény jogilag is rendezetté tette a gyakorlatban már évtizedekkel ezelőtt megindult folyama-

[17] Osztóképző. Pártprogramok: földtulajdon. Heti Világgazdaság, 1990/ 6. 72–73.

tokat.[18] A Németh-kormány 1989-ben azzal a feladattal jött létre, hogy elkezdje a gazdaság intézményi és szervezeti rendjének átalakítását, így legelső törvénycsomagja magában foglalta a szövetkezeti rendszer és a mezőgazdasági vállalati és földbirtoklási rendszer átalakulásának utat nyitó törvényeket. A Németh-kormány még 1990 januárjában fölszabadította a földpiacot, kinyitotta az utat a privatizáció előtt és megszüntette a telekkönyv szerinti magántulajdonosok (zömében nyugdíjas téesztagok) tulajdonosi jogainak korlátozását. Ez azt jelentette, hogy a földet lehetett kivenni, eladni és korlátozás nélkül örökíteni.

A földforgalom részleges liberalizálása felszínre hozott néhány problémát is, pl. amikor a főleg település közeli földeket piaci, – és általában – magas árakon értékesítettek a szövetkezetek, akkor tulajdonképpen hasznot húztak azokból az ingatlanokból, amelyek ingyen vagy meglehetősen csekély megváltási árakon kerültek a tulajdonukba. Az is előfordult, hogy azok voltak kénytelenek a piaci árakon megvásárolni, vagy bérelni a földet, akiktől azt korábban elvették.[19] A földprivatizáció miatt a nagyüzemi elithez tartozó, de onnan kiválni szándékozó vállalkozóknak lehetőségük nyílt földet szerezni. Így a május végén összeülő új Parlament – szabad demokraták kezdeményezésére — még az új kormány megalakulása előtt hozzáfogott a Földtörvény újabb módosításához. A szabad demokraták és néhány, a faluval kapcsolatban álló kisgazda és MDF-es képviselő arra törekedett, hogy az 1989. júniusi és 1990. januári törvények módosításával megkönnyítse a téeszek átalakulását azáltal, hogy egyszerűsítik a csoportos kiválás jogát és a ki-

[18] *Balogh Ádám – Memhölczerné Kapitány Gabriella – Szajkó Pál*: A tulajdonváltással kialakuló új birtokstruktúrát meghatározó fontosabb tényezők. Gazdálkodás XXXVII. évfolyam, 9. sz. 3.

[19] *Benkő Péter*: A Független Kisgazdapárt (1988–2000). (Villányi úti könyvek) Bp. 2000. 28.

lépéssel járó földkivétel eljárását. A Kisgazdapárt hangadóin kívül azonban sok MDF-vezető is szembefordult ezzel a programmal.[20]

A Kisgazda Párt ugyanis minden földforgalmat meg akart tiltani, mert egyre aggasztóbbnak látta a termelőszövetkezeti földterületek országszerte megkezdett eladását. Ezért a párt Politikai Bizottsága nyilatkozatban követelte a téeszföldek elidegenítésének jogi úton történő azonnali felfüggesztését. Ugyanis ugyanebben az időben megkezdődött a szövetkezeti tulajdonú közös föld szétmérése a tagok között, és a kisgazdák attól féltek, hogy amennyiben a téesztagok megszerzik a közös földek tulajdonát, az egykor volt (de a téeszből, sőt, általában a faluból is eltávozott) tulajdonosok és leszármazottaik már nem fogják tudni visszaszerezni a földjüket. 1990 áprilisában a kisgazdapárt részéről Vörös Vince és Prepeliczay István a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztériumhoz írt levelében rablógazdálkodásnak nevezte a tsz földek kiárusítását, és föltette a kérdést, meddig folyik még a parasztság és polgárság vagyonának elidegenítése.[21] A párt szerint a földeladások célja a földtulajdonjogi viszonyok összezavarása, a 47-es állapotokhoz való visszatérés megakadályozása.[22] A Kis Újság is folyamatosan foglalkozott a témával, a kisgazdák pedig országos aláírásgyűjtő kampányba kezdtek. 1990. február 10-ére tiltakozó felvonulást és tüntetést hirdettek az Országgyűlés elé, így a Hősök terétől a Kossuth térig kb. 20 ezer paraszt és polgár menetelt.

A reprivatizáció az 1990-es választások során végül egyetlen párt, az FKgP programjába került be központi kérdésként. A választások előtt a kisgazdák földigénylő lapokat osztogattak, amit a többi párt választási trükknek minősített. A választásokon az FKgP-

[20] Vö. *Varga Zsuzsanna*: Földtulajdon és földhasználat Magyarországon a rendszerváltás után. In: 20. századi magyar gazdaság és társadalom. Szerk. Honvári János. Győr 2007. 224–241.

[21] Kis Újság 1989. augusztus 10. 3., Kis Újság 1990. február 1. 1., Kis Újság 1990. április 26. 16.

[22] Kis Újság 1990. február 1. 1.

nek 44 képviselője jutott be az Országgyűlésbe. A győztes MDF a KDNP-vel, valamint az FKgP-vel alakított koalíciós kormányt. Az FKgP kapta a földművelésügyi és a honvédelmi tárcát. Az országgyűlési frakció vezetője Torgyán József lett, míg a pártelnök 1990–91-ben Nagy Ferenc József földművelésügyi miniszter volt. Ez komoly lehetőséget jelentett a párt számára, hogy programját megvalósítsa, ugyanakkor támadások kereszttűzébe is került, ami a pártegység szétzilálódásának veszélyét is magában hordozta.

A Kis Újság 1990. április 26-i számában jelent meg az FKGP és az MDF közös nyilatkozata az előzetes koalíciós tárgyalások elvi alapjairól. Ez egy gyorsan megvalósítható földtulajdoni rehabilitációt szolgáló törvénnyel számolt, amely a 47-es állapotokat alapul véve orvosolja a tulajdonjogi viszonyokat.[23] Nagy Ferenc József – földművelésügyi miniszterként –úgy vélte, hogy a parlament előreláthatólag már júniusban napirendjére tűzi a földtörvény tervezetét. Ennek első lépéseként a parlament június 3-án, 79 százalékos többséggel, mindössze 27 ellenszavazattal elfogadta dr. Zsíros Géza javaslatát, és felfüggesztette, illetve engedélyhez kötötte a termelőszövetkezeti földek eladását.

REPRIVATIZÁCIÓ VERSUS KÁRPÓTLÁS

A reprivatizáció–kárpótlás vitában először a kormánykoalíció pártjainak kellett megegyezniük, ami sok feszültséggel járt, és repedéseket eredményezett az együttműködésben. Antall József miniszterelnök első beszédében a Magyar Köztársaság kormányának a programjáról a következőket mondta: „Az új mezőgazdaság alapvetően magántulajdonos termelők családi együttműködésén, valamint a tulajdonosok valódi szövetkezetein, meghatározott, szűkebb körben állami gazdaságokon alapul. A mezőgazdasági tulajdonreform alapelve, hogy a föld annak a tulajdonába kerüljön,

[23] Kis Újság, 1990. április 26. 16.

aki azt várhatóan megműveli. Célunk igazságot szolgáltatni a parasztságnak az elszenvedett sérelmekért. E tekintetben az 1947-es esztendő meghatározó kiindulópont lehet (taps), amikor kialakultak az 1945-ös földreformot követő tulajdonviszonyok, és még nem kezdődött el az erőszakos kollektivizálás." Ugyanakkor hozzátette: „ez nem veszélyeztetheti sem a termelést, sem pedig az ország tulajdonrendezésének modern kialakítását, és nem veszélyeztetheti egész agrárpolitikánkat. A kormány agrárprogramja éppen ezért nem egy párt, hanem a koalíció pártjainak egységes programja kell legyen."[24]

A koalíciós kormányon belül a földkérdés tekintetében a fő probléma tehát az volt, hogy míg a Független Kisgazdapárt a reprivatizációt és az 1947-es birtokállapot visszaállítását tűzte ki célul, ezzel szemben a koalíciós partnerek csak az 1947-es tulajdoni viszonyok „figyelembevételét" tartották szükségesnek.[25] Tulajdonképpen az MDF már választási programjában bírálta a kisgazda terveket, és a piaci privatizációt támogatta, ugyanis a falvak vállalkozó kedvű lakosainak akarta biztosítani a földeket (és így kizárta volna a rehabilitációból az eltávozottakat). Antall József miniszterelnök a tulajdonviszonyokat illetően kijelentette, hogy lehetetlen az országban egységet teremteni, mivel különböző, gyakran ellentétes érdekek munkálnak a lakosság körében. Szerinte több mint négy évtized tulajdonváltozásai következtében nincs mód arra, hogy egységes elvek alapján állítsák helyre a tulajdoni rendszert. Félő, hogy az ilyen próbálkozások megingatnák a vagyonbiztonságot, ez pedig elriasztaná a lehetséges hazai és külföldi tőkebefektetőket. E nélkül nem számíthatunk gazdasági felemelkedésre, csak szegénységre, nyomorra – hangoztatta a minisz-

[24] Országgyűlési Napló, 1990. május 22-i ülésnap, 204., *Lovászy Csaba*: Termőföld-tulajdonváltás Magyarországon 1988–1998. Ápv. Rt., Bp., 1999. 28., valamint Antall József országgyűlési beszédei 1990–1993. Athenaeum Nyomda Rt., Bp. 1994. 30.

[25] HVG, 1990. június 2. 69–70. o.

terelnök, majd hozzátette: „Lehetetlen próbálkozás egy korábbi tulajdoni állapot visszaállítása, miután a vagyonok többszörösen gazdát cseréltek, így ez bírósági lag megtámadható. A kártérítés vagy kárpótlás ügyében is eldöntetlen kérdések adódnak: hol legyen a határ, kit és milyen mértékben kárpótoljanak? Teljes körű és igazságos tulajdon-visszaállítás nincs, nem lehetséges. (…) A kormány és a koalíciós pártok kizárólag a földtulajdon részleges helyreállítására törekszenek, benne keresik az ésszerű kompromisszum lehetőségét. De itt is csak a mezőgazdasági alaptevékenységet folytatók jöhetnek számításba." – szögezte le Antall József. [26]

A koalíció gondjai miatt azonban az MDF mégsem vállalta, hogy nyíltan szembehelyezkedjen a kisgazdák által inspirált földtörvénytervezetekkel. Inkább időhúzásra rendezkedett be, és az ellenzéktől várta, hogy fölvegye a harcot a kisgazdák érveivel. A parlamentben a szabad demokraták, a falvakban a radikális reformerek által kezdeményezett, de később a téesz-elit gyűjtőpártjává vált Agrárszövetség szervezte az ellenagitációt.[27] A parlamenti ellenzék egy másfajta agrárreform elveit, az Agrárszövetség a kisgazdaprogram veszélyeit állította előtérbe.

Egyes kisgazdavezetők maguk is érezték, hogy a földprogramjuk nem állja ki a kritikát. Így már a választások két fordulója között elküldték gazdasági programjukat véleményezésre a Gazdasági Kamarának. A Kamara képviselői arra hívták fel a figyelmet, hogy az 1940-es évek második felében mindössze néhány évig fennállt birtokszerkezet tulajdonként való visszaállítása nem lenne célszerű az 1990-es körülmények között. Ők ehelyett inkább azt javasolták, hogy a párt térjen vissza eredeti 1988–89-es évek fordulóján vallott programjához, vagyis propagálja azt, hogy a mező-

[26] *Antall József*: A földtulajdon részleges helyreállítására törekszünk. A Parasztszövetség nagygyűlése Kölcsén. Magyar Hírlap, 1990. augusztus 21.

[27] *Juhász Pál:* Agrárkérdés a gazdasági és a politikai válság nyomása alatt. *Magyarország Politikai Évkönyve.* Ökonómia Alapítvány–Economix Rt., Bp. 1991. 336–337.

gazdaságból „jelenleg élő rétegek a földtulajdonhoz kedvezményesen juthassanak hozzá."[28] Mivel azonban ez lehetetlenné tette a reprivatizációt, így a kisgazda vezetők a választások lezajlásával, kormányra kerülésük után visszautasították.

1990 nyarán egymás után kerültek forgalomba a kisgazda ihletésű földtörvénytervezetek. Ezek elsősorban nem a földhasználati viszonyokat, a haszonbérletet és a tagosítást tárgyalták, hanem azzal foglalkoztak, hogy hogyan lehet visszaállítani az egykori tulajdonosok örököseinek tulajdonát. A földtörvény beterjesztésére igazából heteken keresztül nem került sor. Az FKgP mezőgazdasági szaktitkársága július elején közzétette földtörvény-tervezetét, de számos más variáció is készült. Az FKgP-ben és az FM-ben is egyszerre 4-5 elképzelés, tervezet is forgalomban volt, amelyek többé-kevésbé egymásnak is ellentmondtak.[29] Közös jellegzetességük, hogy egyik sem kerül hivatalosan az országgyűlés elé. A koalíciós megállapodás szellemét tükröző földtörvény benyújtásához a kormány a kisgazdák türelmét kérte. Oláh Sándor a kisgazda képviselőcsoport július 10-i ülésén végül azt javasolta, hogy a frakció szabja meg határidőként 1990. augusztus 20-át, majd hozzátette: ha addig sem kerül a parlament elé a földtörvény, további lépéseket lát megfontolandónak.

A türelmetlenség meghozta gyümölcsét, a három koalíciós párt tárgyalóküldöttségei megbeszéléseket kezdtek, melynek eredményeként július 22-én a Normafánál, a Hotel Agróban közös elvi nyilatkozatot fogalmaztak meg. Antall József miniszterelnök utasította az érintett tárcákat, fejezzék be a törvénytervezet előkészítését, legkésőbbi határidőnek az augusztus 15-ét jelölte meg.[30] A három koalíciós párt egyezségének szellemét tükrözte az 1990. augusztus 13-ára elkészült a földtörvénytervezet, amely 100 hektárig

[28] *Benkő Péter*: i. m. 88.
[29] HVG, 1990. június 23. 69.
[30] Kisgazdadíszletek mögött. 2. rész. Heti Kis Újság, 1991. dec. 6. 4. és Kis Újság, 1990. július 26. 4.

lehetőség szerint az elvett eredeti földterületnek illeték- és költségmentes visszaadását rögzítette. [31] Ezután többhetes huzavona kezdődött, az elkészült földtörvénytervezet egyre élesebb támadások össztüzébe került. Már a parlament elé kerülést megelőzően támadták a téeszelnököket tömörítő érdekvédelmi szervezetek mellett az ellenzéki pártok is. A földtulajdon visszaadását sokan „agyrémnek" minősítették. Több szervezet, így a termelőszövetkezetek vezetőit tömörítő Mezőgazdasági Szövetkezetek Országos Szövetsége, illetve az Agrárszövetség nagy hírveréssel ellenkampányba kezdett. „Élelmiszerhiány várható, a kisgazdák szétverik a jól működő szövetkezeteket"[32] stb. Az egyre élesebb támadásokat a Földművelésügyi Minisztérium visszautasította, Nagy Ferenc József miniszter külön nyilatkozatban hangsúlyozta, hogy az új földtörvény célja a parasztokon esett sérelmek orvoslása.[33]

Az 1990 őszén kiadott Nemzeti Megújhodási Programot is hosszas koalíciós viták előzték meg. Végül a kormányprogram kimondta, hogy: „A kormány a korábbi tulajdonok természetbeni visszaadását általában nem támogatja. A termőföld esetében az alkotmányjogi vizsgálódások alapján lehet dönteni az eredeti (1947-es) tulajdoni állapotokat is figyelembe vevő tulajdon jogi rendezéséről. Cél a polgárok földmagántulajdonára épülő gazdálkodás, valamint a magángazdák szövetkezésére épülő agrárgazdaság megteremtése. A földreform során mindenekelőtt a mezőgazdasági tevékenységgel és földműveléssel foglalkozó falusi rétegeket kell földhöz juttatni. A kormány a tulajdonok (gyárak, üzemek, boltok, műhelyek) természetbeni visszaadása (reprivatizálása) helyett kártalanítást ajánl. A kártalanítás csak részleges lehet a felhalmozott nemzeti közterhek (külföldi adósság, belső adósság, torz gazdasági szerkezet) miatt. Olyan értékpapír formájában kifejezett kártalaní-

[31] Az FM földtörvénytervezetét közli: Kis Újság, 1990. augusztus 23. 10.
[32] Hasonlóan fölveti ezt a kérdést: *Csete László – Barcza Gabriella*: Kié lesz a föld? Agricola Kiadói és Kereskedelmi Kft., Bp. 1990. 13.
[33] Kis Újság 1990. augusztus 16. 10.

tást javasol a program, amely új tulajdon vásárlására fordítható. A privatizáció a megtakarítások mozgósításával, a hazai befektetések ösztönzésével a belső túlkeresletet is mérsékli, így a kormány inflációellenes politikájának is fontos eleme." A program szerint a kormány célja az volt, hogy „mind tulajdonformában, mind gazdaságméreteiben vegyes összetételű, leginkább farmgazdaság jellegű magángazdálkodás létrehozását" segítse elő.[34]

Mindeközben a parlament elfogadta az előprivatizációs törvényt, amelynek lényege, hogy a boltokat, vendéglőket a régi tulajdonosok teljes figyelmen kívül hagyásával árverezik el, bérleti jogukat adva el, a későbbi tulajdonjogra vonatkozó elővásárlási jog biztosításával. Vagyis az elkobzott tulajdon egy jelentős részénél lehetetlenné válik a természetbeni visszaadás. E szemlélet, és maga a tervezet a kormány gazdaságpolitikai titkárságának vezetőjéhez, Matolcsy Györgyhöz kapcsolódik. Bár a kisgazda politikusok többsége ezt akkor még nem látta, képzett jogászok számára már akkor is nyilvánvaló volt, hogy a boltok, vendéglők és más szolgáltató egységek privatizációja után, vagy azzal egy időben alkotmányjogi képtelenség lenne ugyanezen boltok, vendéglők reprivatizációjáról törvényt alkotni.[35]

Az előprivatizációs program ellen Oláh Sándor és Zsíros Géza emelték föl a szavukat, akiket a másik oldal koalícióellenességgel vádolt meg később. Torgyán József frakcióvezető valósággal presszionálta a képviselőcsoportot annak érdekében, hogy szavazza meg ezt a törvényt, hiszen szerinte az előprivatizációs törvény elfogadása a koalíciós hűség próbaköve, és aki ellene szavaz, az a koalícióval helyezkedik szembe.[36] Végül néhány tartózkodás mellett csak négyen: Oláh Sándor, Zsíros Géza, dr. Szabó Lajos és dr. Ómolnár Miklós szavaztak nemmel a FKgP tulajdoni programját

[34] *Lovászy Csaba*: i. m. 29..
[35] *Mihályi Péter*: A kárpótlás. ÁPV. Rt. é. n. 10.
[36] Kisgazdadíszletek mögött. 3. rész A kisgazda földprogram elárulása. Heti Kis Újság, 1991. dec. 13. 9.

jogilag lehetetlenné tevő törvényre.[37] Az eseményekre Torgyán később így emlékezett vissza: „Antall József megjelent a frakcióülésen, és bejelentette, hogy a törvény elutasítása esetén megbukna a földek reprivatizációjára (visszaadására) kötött szövetségünk, és megbukna a rendszerváltó kormány is. Ezt a frakció többsége Antall megbuktatási kísérleteként kommunista kollaborációnak minősítette. Végül az döntött, hogy Antall megígérte, ha megszavazzuk a kisprivatizációs törvényt, akkor lesz földreprivatizáció. Persze ezt az ígéretét később megszegte, és ehelyett mélységesen igazságtalan kárpótlási folyamatra került sor, a magyar parasztságtól teljesen idegen értékpapír-technikával, a kárpótlási jegyekkel. A kárpótlásból ténylegesen a valódi áldozatok, a kisgazda tömegek maradtak ki, és a spekulánsok gazdagodtak meg."[38]

Az 1990 őszén a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (a MOSZ jogelődje) által szervezett, a normafai Mezőgazdasági Szövetkezők Házában tartott széleskörű vita eredményeképpen megkötötték az ún. „normafai megállapodást".[39] Ennek értelmében nemcsak a falun élők jutottak volna termőföldtulajdonhoz (fejenként 1,5 hektár mértékig kedvezményesen), hanem azok is, akiknek a földtulajdonát 1947-et követően erőszakkal vették el. Végül a kormány látszólag elfogadta a földtörvény tervezetét, de úgy bújt ki a döntési kényszerből, hogy a parlament elé terjesztés helyett maga a kormányzat kért előzetes normakontrollt az Alkotmánybíróságtól.[40] Ekkor még kevesen látták, hogy a kezdeményezés mekkora jogi huzavona első felvonását jelenti. A kérdések lényege,

[37] A témáról bővebben*: Cseszka Éva–Schlett András:* A reprivatizációtól a kárpótlásig. A Független Kisgazdapárt és a földprivatizáció. Múltunk, 2009./4. szám. 92–122.

[38] Politikus jogászok (VIII.) Aki a semmiből kormányzó pártot csinált: Torgyán József. (Interjú Torgyán Józseffel. *ifj. Korsós Antal*) Mozgó Világ, 2004. május.

[39] *Pogány Sára*: A földkérdés a rendszerváltozás tükrében. Magyar Hírlap, 1997 szept. 26. Melléklet. 2.

[40] Kis Újság 1990. szeptember 13. 1–3.

hogy alaposak-e az ellenzéki vádak, miszerint a javaslat alkotmánysértő? Alkotmányossági szempontból a kormányfő első kérdése az volt, hogy elfogadható-e a kárpótlás, illetve a reprivatizáció tekintetében különbségtétel állampolgár és állampolgár között aszerint, hogy mit vettek el tőle. Kaphat-e másféle vagy más mértékű kárpótlást az, akitől a földjét vették el, mint az, akinek gyára, üzlete vagy háza veszett oda? Antall József második kérdése pedig úgy szólt, hogy jogszerű-e a tsz-ek földjét kisajátítás és kárpótlás nélkül felhasználni a korábbi sérelmek orvoslására. [41]

Az alkotmánybíróság a feltett két kérdésre 1990. október 4-i határozatával „nem"-mel felelt.[42] Arra hivatkozott, hogy a tulajdon tárgya szerint nem lehet különbséget tenni azáltal, hogy az egyiket ellenérték fejében privatizálják, a másikat természetben visszaadják (reprivatizálják). Ennek az alkotmánybírósági álláspontnak az alapját az ún. előprivatizációs törvény adta, amely üzletek esetében kizárta a reprivatizáció lehetőségét.[43] Az Alkotmánybíróság a tulajdonviszonyok rendezése során a tulajdon tárgya tekintetében csak egységes eljárást tekintett alkotmányosnak, ami azt jelentette, hogy ha a törvényhozók a reprivatizációról a műhelyek, gyárak, üzemek, házak stb. esetében lemondanak és ezek tulajdonosait csak részlegesen pénzben (kárpótlási jeggyel) kárpótolják, nem járhatnak el másként a volt földtulajdonosokkal szemben sem, hiszen a földek visszaadása diszkriminációt jelent, a boltok régi tulajdonosainak a kárára. Márpedig az alkotmány tiltja a diszkriminációt. Ez csak akkor lehetséges, ha alkotmányos indokai vannak a megkülönböztetésnek, márpedig a földtulajdonosok esetében az Alkotmánybíróság ilyen indokot nem talált. Az elválasztás reális alapja az lehetett volna, hogy a föld az egyetlen olyan vagyon-

[41] *Romány Pál –Varga Zsuzsanna*: Mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon a rendszerváltás után. MOSZ, Bp. 2004. 40–46.

[42] AB 21/1990. (X. 4.) sz. határozat. In: Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998. Napvilág Kiadó, Bp. 1998. 354–359.

[43] Kis Újság 1991. április 5. I. évf. 13. sz.

tárgy, amely a használat következtében nem veszít az értékéből, és nem is semmisül meg, ráadásul csak korlátozott mértékben áll rendelkezésre.[44]

Az alkotmánybíróság határozata aztán megteremtette a lehetséges jövendő agrárpolitika tulajdonjogi alapjai kialakításának lehetőségét. Egyrészt világosan leszögezte, hogy a volt földtulajdonosok kártalanítása csak akkor és olyan mértékben lehet alkotmányos, ha a többi (már nem a mezőgazdasági szövetkezetekkel, hanem az állammal szemben követelő) tulajdonos is ugyanúgy kártalanítva lesz, másrészt rögzítették, hogy a szövetkezeti közös tulajdon a szövetkezeti tagok közös tulajdona, és így alkotmányos védelmet élvez.[45] Szerintük hiába volt alkotmányellenes például a földmegváltásról szóló '67. évi 3-as törvény, amíg érvényben volt, törvényes tulajdonváltásokat hozott létre. Épp a tulajdon biztonsága nem engedi meg, hogy a létrejött tulajdonviszonyokat visszamenőleges hatályú törvénnyel módosítsák. A kereken egy éven át tartó többpárti politikai huzakodás, valamint az alkotmánybíróság határozatai tulajdonképpen olyan korlátokat írtak elő, amelyek egy szakszerű és ésszerű – a földtulajdon nevesítését szolgáló – törvény megalkotását lehetetlenné tették.

Az alkotmánybíróság határozata után világossá vált, hogy új kárpótlási konstrukció kidolgozása válik szükségessé. Még 1990 őszén Kiskunmajsán sor került egy széles körű szakmai és politikai egyeztetésre, amelyen a földtörvény-vita számos kormánypárti és ellenzéki képviselője részt vett. Az 1990. november 17–18-án rendezett kiskunmajsai tanácskozás kinyilvánított célja a földtulajdon-rendezés körüli különböző nézetek ütköztetése annak érdekében, hogy a földtörvény tervezet mielőbb a parlament elé kerülhessen. A magyar mezőgazdaság helyzetét és várható kilátásait

[44] A földtulajdon i. m. I. kötet 219.

[45] *Juhász Pál:* Agrárkérdés a gazdasági és a politikai válság nyomása alatt. *Magyarország Politikai Évkönyve.* Ökonómia Alapítvány–Economix Rt., Bp. 1991. 336–337.

elemző bevezető előadásokat követően a földtörvénnyel kapcsolatos nézeteiket fejtették ki a parlamenti pártok agrárszakértői, a FIDESZ kivételével, amelynek a képviselője nem érkezett meg.[46] A vitában felszólalók egyetértettek a tekintetben, hogy a földtörvényre haladéktalanul szükség van, a földeket magántulajdonba kell adni, ez utóbbiról azonban megoszlottak a nézetek. A szövetkezeti tagságot képviselő felszólalók ahhoz ragaszkodtak, hogy eredeti földjeiket kapják vissza. Szinte valamennyien rámutattak arra is, hogy a földdel együtt rendezni kell a kereskedelem és a mezőgazdaság támogatásának pénzügyi feltételeit. A nézetek ütköztetése után végül is több kulcsfontosságú kérdésben egyetértésre jutottak. Másnap a pártok képviselői szándéknyilatkozatot írtak alá.[47] A szándéknyilatkozatban valamennyi párt jelen lévő képviselője egyet értett abban: a földtulajdon kérdésében az elmúlt 40 év során számtalan igazságtalanság történt, tehát a jogszerű kártalanítást, illetve kárpótlást szükségesnek tartják. Erre két alapvető módszert láttak:

„1. Az 1956 előtti földtulajdon és egyéb vagyontárgyak elvonása, az „önkéntes" földfelajánlások esetében méltányossági kárpótlást javasolnak, amely elvileg nem zárja ki a teljes körűséget.

2. Az 1967. IV. törvény értelmében kényszermegváltott, nem tagi földek tulajdonosainak alanyi jogú kárpótlást javasolnak. Ennek módja a megváltott földek – beleértve az erdőt is – értékével azonos értékű, jegybanki alapkamatlábbal kamatozó kárpótlási kötvények kibocsátása, amelyet a költségvetés garantál. A jelenlévők elfogadhatónak tartják, hogy a kárpótlási kötvény fedezetének megteremtéséhez a tsz-ek, illetve a vagyonnevesítés során a közös földtulajdonból egyéni tulajdonhoz jutó új tulajdonosok is hozzá-

[46] Mi történt Kiskunmajsán? Magyar Hírlap, 1997 szept. 26. Melléklet. 3.

[47] A nyilatkozat aláírói: Zsiros Géza, Benke Attila (Független Kisgazdapárt), Krudy Géza, Szakál Ferenc (Kereszténydemokrata Néppárt), Medgyasszai László, Halász Péter (MDF), Lakos László (MSZP), Juhász Pál (SZDSZ). MTI jelentés

járuljanak. [...]A kárpótlási jegyet birtokosa az állami tulajdon privatizálásakor fizetési eszközként használhatja. [...]

A jelenlévők elismerik a 600/1945 miniszterelnöki rendelet eredményeként kialakult földviszonyokat. A kárpótlásra jogosultak indokolt földigényének kielégítése állami kisajátítási eljárás keretében történik."[48]

A parlamenti pártok agrárszakértői megegyeztek abban, hogy az agrár-kárpótlás alapvető eszköze a kárpótlási kötvény, pontosabban az egy nappal később megszületett törvényjavaslat megfogalmazásával – a kárpótlási jegy (KPJ) lesz. Az itt kötött megállapodás egyik kulcsponti eleme volt a földtulajdon-szerzésnél a helyben lakás követelménye.[49]

Zsiros Géza országgyűlési képviselő, a Független Kisgazdapárt szakértője közvetlenül a szándéknyilatkozat aláírását követően értékelte a megállapodást az MTI munkatársának. Véleménye szerint az 1945-ös földosztás óta nem történt az országban ehhez hasonló, több millió embert érintő sarkalatos megállapodás. Az egyezség jelentőségét abban jelölte meg, hogy mindenki számára világos, hogy a földtulajdon körül kialakult politikai feszültség tovább már nem tartható. Ezzel meglátása szerint a legjelentősebb akadály, az eddigi éles nézetkülönbség már elhárult, bár a szándéknyilatkozat még nem azonos a törvénnyel. Zsiros Géza két kulcsfontosságú témakört emelt ki a nyilatkozatból, mint az előrelépés legjelentősebb elemeit. Egyfelől azt, hogy immár mind az öt jelentős politikai erő elismeri, hogy jogsérelem történt, amikor a tulajdonuktól megfosztották az embereket, s ami a legfőbb, valamennyi párt megbízottja elismeri azt is, hogy az igazságtalanságot orvosolni kell.[50]

---

[48] A Magyar Hírlap dokumentum összeállítása, 1997. szept. 26.

[49] *Pogány Sára*: A földkérdés a rendszerváltozás tükrében. Magyar Hírlap, 1997 szept. 26. Melléklet. 2.

[50] Mi történt Kiskunmajsán? Magyar Hírlap, 1997 szept. 26. Melléklet. 3.

A kormány a kiskunmajsai megállapodásban foglaltaknak megfelelő tartalmú törvényszöveget nem egészen egy napon belül 1990. december 1-jén letette az asztalra. Az Országgyűlés 1990. december 10-én kezdte meg a kárpótlási törvény vitáját. Az 1020-as törvényjavaslatot a kártalanításról Balsai István adta elő 1991. január 14-én. A törvény elvetette a reprivatizációt, ennek indoklását Balsai 1991. február 5-ei miniszteri expozéjában ismertette: „Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Ki kell mondanom a nehéz és súlyos mondatot, az elvett vagyont nem lehet eredeti formájában visszaadni. Nem lehet, mert annak nagy része már nincs meg, vagy annak időközben jóhiszemű tulajdonosai alapvető változásokat hajtottak végre rajta, nem lehet, mert sok egykori tulajdonos nem él már, illetve nem tudna élni vagyonához fűződő jogaival és kötelezettségeivel, továbbá nem lehet, mert a nemzet teherbíró képessége ezt nem teszi lehetővé. (Zaj.)"[51] Balsai utalt a termőföld különleges voltára, azaz hogy korlátozott formában és terjedelemben áll rendelkezésre, és más tulajdoni tárggyal nem helyettesíthető. Balsai szerint éppen az okozza a problémát, hogy a termőföld nem áll az állam rendelkezésére kellő mértékben, ugyanis az Alkotmánybíróság állásfoglalása szerint a termelőszövetkezetek vagyona más jogalany tulajdonával egyezően alkotmányos védelemben részesül.

A fentiek figyelembevételével került kialakításra a kárpótlás kárpótlási jegyben való kifizetése és a kár mértékének meghatározott szabályok szerint kialakított átalányösszegben való megállapítása. A törvény ötmillió forint címletértékű kárpótlási jegyben maximálta a kárpótlás mértékét személyenként és volt tulajdonosonként, és a törvénytervezet szerinti kárpótlás mintegy négymillió hektár termőföldet érintett. A kárpótlási törvény az állampolgárok tulajdonában „igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásaként" lehetővé kívánta tenni, hogy a volt földtulajdonosok a szövetkezeti földtulajdonból földhöz jussanak. Ugyanakkor a téeszek

[51] *Mihályi Péter*: A kárpótlás. ÁPV. Rt. é. n. 65.

nem pénzben kárpótolnák a károsultakat, hanem a törvény előkészítése során olyan kompromisszumot kerestek, amely a természetbeni részleges kárpótlásra épít – földet kínál az arra jogosultaknak – anélkül, hogy a téeszre bármilyen anyagi terhet hárítana, tulajdonosi rendelkezését csorbítaná, földalapját számottevően csökkentené. Erre volt megoldás a kárpótlási jegy és a vételi jog: az, hogy az állam által kibocsátott, bemutatóra szóló értékpapír termőföldvásárlásra is fordítható. A kárpótlási törvény a földadásvételt a részleges kárpótlás államigazgatási feltételrendszerébe ágyazta, és annak alárendelve szabályozta, a vételi jog érvényesíthetőségét rövid, 30 napos jogvesztő határidőhöz kötötte. A vételi jogot a kárpótlási törvény alapján csak az gyakorolhatja, akinek állandó lakása 1991. január 1-jén az érdekelt téesz mezőgazdasági tevékenysége által közvetlenül érintett települési önkormányzat közigazgatási területén volt, továbbá a föld hasznosítására kötelezettséget vállal. A földhivatali adatszolgáltatás, a termőföld kijelölése, kimérése, valamint az ingatlan-nyilvántartás költségei az igénylőt, illetve a jogosultat terhelik. Az eljárás során a jogosultak és a szövetkezet képviselőiből, valamint egy általuk választott harmadik személyből alakul meg a földosztó bizottság, az ő dolguk, hogy kijelöljék: mely földeket lehet kiosztani a gazdaságon belül. A kárpótlási törvény a földkiadás rendezésére csak néhány általános szempontot adott, és az erről való döntést teljes egészében az érdekeltekre bízza.

Az FKgP Országos Vezetősége és parlamenti képviselőcsoportja 1991. január 26-án tartott ülésén kinyilvánította, hogy a kormány 1020-as számon benyújtott kárpótlási törvényjavaslatát, módosított tartalmában is elfogadhatatlannak tartja. Ugyanakkor az országos vezetőség és a képviselőcsoport felkészült arra az eshetőségre is, hogy a parlament az eddigi tervek szerint a javaslatot február 4-én napirendjére tűzi. Elhatározta, hogy ebben az esetben módosító indítványaival kívánja a programjának leginkább megfelelő törvényt kiharcolni, illetve a javaslatot az utolsó részletes három-párti koalíciós megállapodás (1990. július 21–22., Budapest

Normafa: A földtörvény ügyében megkötött három-párti egyezség) alapelveivel összhangba hozni.

1991 kora tavaszán a politikai vita a koalíciós pártok között tovább folytatódott a kárpótlási törvény ügyében, és a kibontakozni látszó állóháború már-már előrevetítette egy kormányválság lehetőségét. Úgy tűnt, hogy az MDF-nek nem volt határozott véleménye a mezőgazdasági rendszerváltásról, de a kisgazdapárt törekvéseit sem hagyta érvényesülni. Nagy Ferenc József az FKgP elnöke egy nyilatkozatban kijelentette, hogy pártja csak a degresszió és a helyhez kötöttség nélkül tartja elfogadhatónak a kárpótlási törvénytervezetet. Hozzátette, hogy ha a koalícióban az FKgP nem tudja megvalósítani elképzeléseit, levonják a konzekvenciákat, és még az sincs kizárva, hogy konstruktív ellenzékbe vonulnak. [52] A kormány által letett szöveg felett a megállapodás csak 1991. március 12-én született meg kisgazdapárti engedményével, hiszen a törvénytervezet nem az 1947-es, hanem az 1949-es állapotokból indult ki. A törvénytervezet 1000 aranykorona értékig kívánja teljes egészében visszaadni a földet. Ez a megállapodás azonban már nem tartalmazta azt a kitételt, miszerint a földtulajdon szerzésnél a helyben lakás előfeltétel lenne, csak a mezőgazdasági hasznosítási kötelezettség vállalása szerepelt benne.[53]

Az agrárprivatizációt rögzítő kárpótlási törvény ellentmondásosra sikerült. 1991. április 24-én az Országgyűlés megszavazta a kárpótlási törvényt, miután a kisgazdák módosító indítványaikat vagy visszavonták, vagy leszavazták, többek között Torgyán reprivatizációs javaslatát is.[54] A megismételt alkotmánybírósági vizs-

[52] Tizenkét hónap krónikája. In: Magyarország Politikai Évkönyve. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Bp. 1992. 425–430.

[53] *Lejrinszky Péter*: Párt – parlamenti frakció. Elképzelések a politikai pártok parlamenti megjelenéséről a jogi szabályozás tükrében – a kisgazdapárt ügye kapcsán. In: Magyarország Politikai Évkönyve. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Bp. 1992. 75–77.

[54] *Benkő Péter* i. m. 95–96.

gálaton végül azonban ez a törvényjavaslat is fennakadt. Az újabb szövegváltozat ismételt változtatáson ment keresztül, és az újabb átdolgozást követően az Országgyűlés végül elfogadta a XXV., ún. kárpótlási törvényt, amelyet július 11-én hirdették ki és a Magyar Közlöny 1991-es 77. számában jelent meg.[55] A törvény az állampolgárok tulajdonában az állam által 1948. június 8-át követően igazságtalanul okozott károk kárpótlásáról gondoskodott. Ezt követte az ugyanilyen elvekre épülő 1992. évi XXIV. tv. az 1939. május 1. és 1948. június 8. között okozott károkról, valamint az 1992. évi XXXII. tv. az életüktől vagy szabadságuktól politikai okokból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról[56]. Ezt a sorrendet sokan kifogásolták arra utalva, hogy a politikai kárpótlás lett volna a demokratikus Magyarország legsürgetőbb feladata.

A kárpótlási folyamat kárpótlási jegyek kibocsátásával valósult meg. A kárpótlási jegy speciális értékpapír, az állammal szembeni követelést testesít meg, és birtokosát állami vagyon vásárlására jogosítja fel. A kárpótlási jegy valóságos, piaci vásárlóértéke a fentiekből következően attól függött és függ ma is, hogy milyen mértékű és minőségű az állami vagyon kínálata, illetve a hozzájutás lehetősége kárpótlási jegy ellenében. A törvények lényege, hogy a különböző okokból kárpótlásban részesülők kárpótlását a kár mértéke alapján átalányértékben – ehhez tulajdoni kategóriák szerint különböző táblázatok készültek –, illetve a föld értékét aranykorona (AK) alapon, 1000 Ft/AK kulccsal határozzák meg. A kárpótlás mértéke degresszív; megtartották a 200 ezer forintig terjedő 100%-os kártérítési határt és e felett a degresszivitást. A kárpótlás mértékét tulajdoni tárgyanként, illetve személyenként 5 millió forintban limitálták. A jogosultak köre tekintetében a törvény csak magántulajdonukban sérelmet szenvedett természetes személyeket és annak egyenes ági leszármazóit – unokáig bezárólag – rendeli kárpótolni, ezek hiányában akkori felesége jelentkezhetett kárpót-

[55] Uo. 53–75.
[56] Uo. 97–103, és 112–117.

lásért, akár Magyarországon, akár külföldön élt. A mezőgazdasággal élethivatás-szerűen foglalkozni szándékozó kárpótoltak ennek alapján kedvező feltételekkel juthattak földhöz.[57] Az ország termőföldjének közel 30%-a került így magántulajdonba, a kárpótlási jegyet ugyanakkor be lehetett váltani privatizálásra kerülő állami vagyonra (vagyontárgyak, részvények, üzletrészek), állami vagy önkormányzati tulajdonban lévő lakásra, földalapra vagy életjáradékra is, illetve az E-hitel felvétele esetén a jegyet saját erőként (készpénzként) elismertetni.

A módosított kárpótlási törvény szövegébe bekerült az úgynevezett földárverés, illetve a földlicit intézménye (1991. évi XXV. Tv. 22. § 1. bek.),[58] mely aligha állja a szakmai és etikai kritikát, és különösen a Független Kisgazdapárt részéről heves támadásokat váltott ki. A licitálással kapcsolatban legfőbb kritikaként fogalmazódott meg, hogy a licitálás célja a föld árak fölsrófolása, mert ezáltal a téeszeknek a kárpótlási jegyre kevesebb földet kell visszaadniuk, azaz több föld marad téesztulajdonban kiárusításra. A kárpótlási törvény végrehajtási utasításában eldugva a következőket olvashatjuk: „Az árverésen az árverezhet, aki az árverés vezetőjénél letétbe helyezi az őt megillető és a vételi jog gyakorlására felhasználni kívánt kárpótlási jegyeket. A letétbe helyezett kárpótlási jegy értékének 20 százaléka az árverési előleg. [...] Az árverés vezetője kizárja a további árverésből azt az árverezőt, aki az ajánlatok lezárását követően nem él vételi jogával. A kizárt személy az árverési előlegét elveszti."[59] Tehát, ha valahol nagyon felhajtják az árat, vagy olyan gyatra földdarab jutna, hogy valaki az adott tábla árverésénél bejelentette ugyan vételi szándékát, de mégsem vásárol, attól ingyen elszedik a kárpótlási jegyeinek 20 százalékát.

---

[57] AB 21/1990. (X. 4.) sz. határozat. In: Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998. Napvilág Kiadó, Bp. 1998. 705–738.

[58] 1991. évi XXV. Tv. 22. § 1. bek. uo. 51.

[59] Magyar Közlöny, 1991/ 88. sz.

Az FKgP parlamenti képviselőcsoportja mindvégig az árverés intézménye ellen szavazott. Az egész törvény elutasítását azonban a legtöbben nem vállalták, attól félve, hogy így a tulajdonrendezés, a tulajdoni rehabilitáció ügye újabb hosszú hónapokra ellehetetlenül. Jellemző, hogy míg a kárpótlási törvény szinte minden rendelkezése a kormánykoalíció számarányának megfelelően került elfogadásra, addig a licittel kapcsolatos rendelkezések csak 51-52 százalékos támogatást kaptak.[60]

A termőföld tulajdonszerkezet-váltása – tekintettel korlátozott mértékben rendelkezésre álló és az általánostól eltérő jövedelmezőségű, sajátos jellegű tulajdoni tárgy voltára – a kárpótlási törvényeken kívül, további törvényi szabályozást igényelt. Szükségessé vált a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény és annak hatályba lépésétől, valamint átmeneti szabályairól szóló 1992. évi II. törvény megalkotása. Ez utóbbi törvény határozta meg a szövetkezeti tagok és a szövetkezetek közötti vagyoni viszonyok rendezését, a vagyonnevesítés szabályait, valamint szabályozta a földalapok elkülönítését, annak módját és formáit.

A földalap-kijelölések társadalmi ellenőrzésének céljából a törvény létrehozta az érintettek tagjaiból álló Érdekegyeztető Fórumokat. Az ilyen feltételek mellett kialakított földalapok véglegesítését a megyei kárrendezési hivatalok jóváhagyásához kötötte. Az 1991. évi XXV törvény a kárpótlásra kijelölt földalapok vonatkozásában a kárpótlási jegyért az érintettek számára meghirdetett nyilvános árverésen való földszerzés lehetőségét intézményesítette, amely azon túl, hogy a kereslet-kínálat szabályozó hatását szándékozott érvényesíteni, egyben elő kívánta segíteni a termőföld piaci értékének kialakítását is. Az árveréseknek és a részarány-tulajdonok kiadásának, helyi társadalmi ellenőrzésének biztosítására született a többször módosított 1993. évi II. törvény, amely

[60] Ugyanis a licittel kapcsolatos rendelkezéseknél – nem feltétlenül kormánypárti oldalról – 10–12 fővel megnőtt a nem szavazók aránya, amely a parlamenti matematika szerint az igen szavazatokat erősítette.

létrehozta a földrendező és a földkiadó bizottságokat, és meghatározta működésük feltételeit és módját.[61]

A föld-kárpótlás végül egy több éven át elhúzódó folyamatként, különböző években hatályba lépett törvények alapján zajlott le. Az átalakulási törvény kettéválasztotta egyfelől a földtulajdon, másfelől az egyéb szövetkezeti vagyon privatizációját. Emiatt önállóan működtethető szövetkezeti vagyonrészt és magántulajdonú földet a téeszből együttesen még 1992. december végéig sem lehetett kivinni.[62] A birtokbaadás évekre történő elhúzódása a termelők tulajdonosi helyzetét hosszú időre megrendítette.

[61] Kárpótlás és kárrendezés i. m. 139–150.

[62] *Tanka Endre*: Föld és elsajátítás. Sorskérdések földviszonyaink múltjában és jelenében. Agroinform Kiadó, Bp. é. n. 192.

LOVAS KISS ANTAL

A HATÁRON ÁTÍVELŐ LAKÓHELYI MOBILITÁS DÉL-BIHARBAN*

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke tizenöt éve kutatja a bihari térség településein élők létviszonyait. Az empirikus kutatások tapasztalataira hagyatkozó vizsgálatok elsődlegesen a rendszerváltás óta végbement átalakulás leírására és értelmezésére irányulnak. Különös tekintettel arra, hogyan adnak egyedi válaszokat az egyes lokális szereplők a kívülről érkező változtatási szándékra.

Az elmúlt másfél évtized egyik fontos vizsgálati témája a települések határmenti szerepének változása volt. 2008 és 2010 között zajló egyik kutatásunk hipotézise szerint Románia és Magyarország európai csatlakozása után az újra megnyíló határok új lehetőséget kínálnak a trianoni határmegvonás során szétszaggatott térségi kapcsolati háló újraszövéséhez. Azt feltételeztük, hogy a kutatás során feltárt adatokkal, azokat az első lépéseket dokumentáljuk, amelyek hosszútávon a dél-bihari térség periférikus helyzetének megszűnését eredményezik.

Bár a térség több települését vizsgáltuk, ebben az írásban csak néhány jellemző térségi státuszú helyiség bemutatására nyílik lehetőség. A román-magyar határ közelében – a vonzásközpontnak számító város –, Biharkeresztes és egy román nemzetiségi falu Bedő, valamint a határátkelőhelytől távol fekvő település, Komádi és Csökmő térségi folyamatainak ismertetésére kerül sor.

---

* A tanulmányban szereplő térképek Bihari-Horváth László etnokartográfus művei.

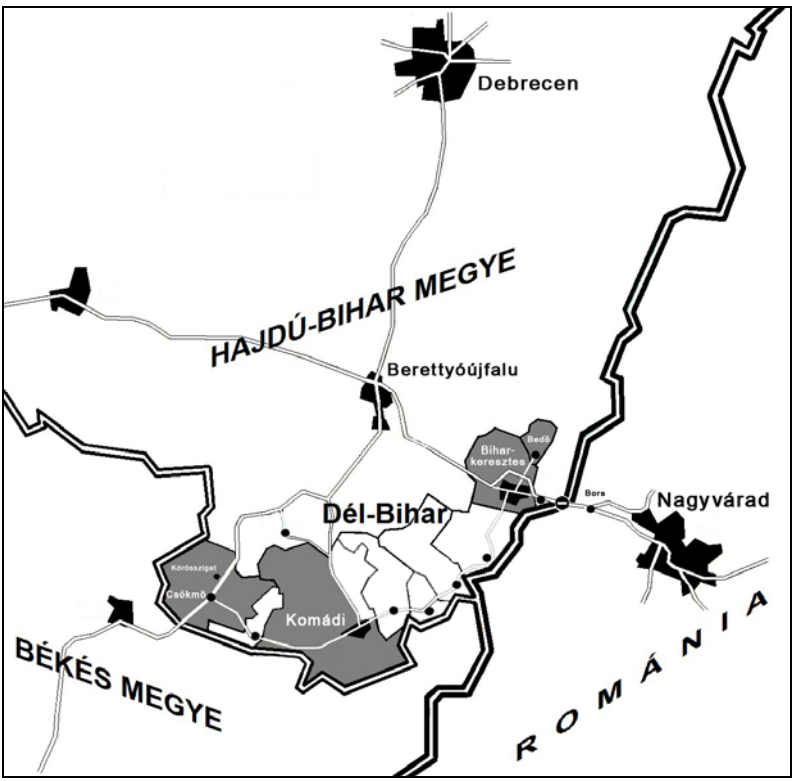

A vizsgálatba vont települések

Az átalakuló viszonyok egyik meghatározó momentuma, hogy Románia Európai Uniós csatlakozását követően Nagyváradi térségi központ jellegének újrafogalmazása indult meg az Ártándi határátkelőhelyéhez kapcsolódó forgalmi folyosó által érintett településeken.[1] A schengeni egyezmény után a vámellenőrzések meg-

[1] Ártánd, Bedő, Nagykereki, Bojt, Mezőpeterd, Biharkeresztes, Told, Berekböszörmény, Körösszegapáti, Körösszakál.

szűnése lehetővé tette a tagországok közötti szabad mozgást, 2004-ben pedig már az ott tartózkodás lehetősége is egyszerűbbé vált.[2] A román–magyar határszakaszon a *„határon átívelő lakóhelyi mobilitás”* csak Románia Európai Uniós csatlakozása (2007) után alakulhatott ki.

Nyugat Európában a határon átívelő lakóhelyi mobilitás tárgykörében több tanulmány jelent meg az elmúlt években, amelyek a holland–német,[3] a holland–belga,[4] a német–francia,[5] a spanyol–portugál,[6] illetve a szlovák–magyar[7] államhatárok mentén zajló folyamatokat tárták fel. [8]

---

[2] Európai Unió 2004/38/EC irányelve értelmében a három hónapot nem meghaladó tartózkodáshoz elegendők az érvényes személyi okmányok, hosszabb távú tartózkodást pedig a befogadó ország illetékes hivatalánál kell bejelenteni kereső tevékenységet vagy megfelelő anyagi forrásokat felmutatva, hogy az érintett személy ott-tartózkodása ne jelentsen terhet a befogadó ország számára. Ötéves legális és összefüggő tartózkodás után a befogadó országban az EU-polgárok és családtagjaik feltétel nélkül megkapják a letelepedési engedélyt (2004/38/EC).

[3] *Strüver, Anke*: Spheres of Transnationalism within the European Union: On Open Doors, Thresholds and Drawbridges along the Dutch-German Border'. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(2): 2005. 323–344.

[4] *Van Houtum, Henk – Gielis, Ruben*: Elastic Migration: the Case of the Dutch Short-Distance Transmigrants in Belgian and German Borderlands. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 97, 2, 2006. 195–202.

[5] *Terlouw Kees*: The Discrepancy in PAMINA between the European Image of a Cross-Border Region and Cross-Border Behaviour. GeoJournal, 73, 2008.103–116.

[6] *Sidaway, James Derrick:* Rebuilding Bridges: A Critical Geopolitics of Iberian Transfrontier Cooperation in a European Context. Society and Space, 19, 2001. 743–778.

[7] *Hardi Tamás*: Changing Cross-Border Movements on the Slovakian-Hungarian Border Region after the EU Accession. Region and Regionalism, 9, 1, 2009. 175–186.

[8] A főbb megközelítéseket öt európai esettanulmány kapcsán *Devan Jagodič* (i. m. 40–41.) ismerteti.

A határon átívelő lakóhelyi mobilitás elemzése és értelmezése során a téma kutatói eltérő momentumokra helyezik a hangsúlyt. Egyes vélemények szerint a tagországokban eltérő bérszínvonal és adórendszer közötti különbségek a határövezetben csúcsosodik ki, ahol az eltérő fejlődési szintek egységesülése megy végbe. Azaz a rövid távú migráció célja az államhatár hosszú fennállása miatt kialakult aszimmetriák kihasználása. Magyarország és a szomszédos EU országok viszonylatában az ingatlanpiac különbségeiből profitálhatnak a határ menti térségben élők.

A jelenséget értelmező más nézetrendszer a szuburbanizáció[9] egy formájaként írja le ezt a sajátos határközi migrációt. Az államhatáron átívelő lakóhelyi mobilitás következtében a szomszédos ország vidéki övezetei is fokozatosan a nagyváros lakóövezeteivé, elővárosaivá válnak. A folyamat kiváltó okaiként a sűrűn lakott városokban fellépő lakásínséget nevezi meg, amelynek megoldására a határ túloldalán, olcsóbb és nagyobb lakóházak megvásárlása jelent kiutat. A határközi migrációs folyamat feltétele a jó úthálózat és a személygépjármű-közlekedés megnövekedése.[10]

Léteznek ugyanakkor összetettebb, a nemzetállami koncepción túl mutató olvasatok is. Ebben a megközelítésben az integráció fontos jellemzője az alulról szerveződő határon átívelő integráció. Eredménye a határ menti övezetekben kialakuló „transznacionális tér", amely egyenlő esélyt teremt a különböző népcsoportok, kultúrák és életformák találkozásának és így valamiféle „transznacio-

[9] Az a tendencia, amikor a városok külső „kertes" kerületeinek népessége vagy a városhatáron túl elhelyezkedő kertes-családiházas területek népessége nő.

[10] *Hardi Tamás:* A szuburbanizáció jelensége és hatásai – határon innen és túl. In: Hardi Tamás – Lados Mihály – Tóth Károly (szerk.): *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén.* MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Fórum Kisebbségkutató Intézet Győr–Somorja, 2010. 11–26.

nális életforma" létrejöttét segíti.[11] A transznacionalizmus fogalma a kilencvenes évek elején bukkant fel a kulturális antropológiában a migráció új formáival és a globalizáció egyes jelenségeivel kapcsolatban.[12] Kutatásomban a fogalom meghatározásának legfontosabb eleme a mindennapos határközi kapcsolattartás, a származási hely és a lakóhely között. Ebben a kontaktusban döntő, hogy az országokat összekötő társadalmi hálózatot azok a „transzmigránsok" működtetik, akik megőrzik társadalmi, gazdasági és kulturális kapcsolataikat a származási országgal, s ugyanakkor új kapcsolatrendszereket alakítanak ki a tartózkodási helyükön, így „határon átívelő társadalmi hálókat építenek".[13] A migránsok a befogadó országban laknak, szomszédsági szinten kontaktust teremtenek, esetleg helyi civil szerveződésekben vesznek részt, de a kibocsátó országban dolgoznak, iskoláztatják gyermekeiket és ápolják rokoni, baráti kapcsolataikat.[14]

Mint az, az előzőekből kitűnik, alapvetően a határon átívelő migráció jelenségének olvasatai nem mondanak egymásnak ellent, sokkal inkább különböző tudományterületek valóságértelmezéséből kiindulva eltérő nézőpontokból járják körül a jelenséget.

---

[11] *Jagodič, Devan*: Határon átívelő lakóhelyi mobilitás az Európai Unió belső határai mentén. In: Hardi Tamás – Lados Mihály – Tóth Károly (szerk.): *Magyar–szlovák agglomeráció Pozsony környékén.* MTA Regionális Kutatások Központja, Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet Fórum Kisebbségkutató Intézet Győr–Somorja, 2010. 34–35.

[12] *Niedermüller Péter:* Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések.* Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 52.

[13] *Schiller, Nina Glick et al. eds*. Towards a Transnational Perspective on Migration. New York Academy of Sciences, New York, 1992. 1.

[14] *Gielis, Ruben*: Borders Make the Difference: Migrant Transnationalism as a Border Experience. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 100, 5, 2009. 598–609.

A BIHARI TÉRSÉG PERIFÉRIKUS HELYZETÉNEK KIALAKULÁSA

A bihari térség lokális társadalmai nagyon jelentős és folyamatos átalakulásokat éltek meg a 19-20 század során. Az 18-as évek folyólecsapolásai a természeti környezet átalakításával jelentősen megváltozott a térség társadalmi és gazdasági struktúráját is. Az új termelési feltételek nyomán új munkalehetőségek és munkaformák biztosították az itt élők megélhetését. Az 1920-as trianoni határmegvonás következtében jelentősen megváltoztak Magyarország térszerkezeti viszonyai, többek között Bihar vármegyét is kettévágta az országhatár. A romániai Bihar megye életképes közigazgatási egység maradt, megőrizve Nagyváradot, a térség szervezőközpontját, ezzel szemben, Bihar magyarországi területén egyetlen város sem létezett. Szervezőközpontok hiányában a csonka vármegye belső kohéziója csökkent, a Magyarországon maradt részek térségi, gazdasági és társadalmi perifériára kerültek. A nehézségeket fokozta, hogy a határváltozást követően a közlekedési hálózat használhatatlanná, szétdarabolttá vált. A korábbi, sugarasan Nagyvárad központú közút és vasúthálózatot átmetszette az országhatár, az úthálózat egyes darabjai között pedig megszűnt a közvetlen összeköttetés.[15] A határváltozást követően a korábbi nyugat-keleti vonalvezetésű Püspökladány-Berettyóújfalu-Nagyvárad tengely helyett, az észak-keleti irányú kisebb hierarchia szintű Debrecen–Derecske–Berettyóújfalu–Szeghalom–Békéscsaba regionális térszerkezeti vonal vált a térség legjelentősebb forgalmi folyosójává.

[15] *Béres Csaba – Süli-Zakar István*: Bihar: Térbeli hátrányok – Társadalmi problémák. – Területfejlesztés 1. Debrecen – Berettyóújfalu, 1990. 46.

Szétdarabolt közút és vasúthálózat Bihar vármegye magyarországi csonkján

A Csonka-Bihar nem számított önálló közigazgatási egységnek, mert a területi revízióban bízó kormányzat a megyecsonkok életben tartása mellett döntött. Bár 1920-ban sor került a megmaradt terület központi igazgatásának megszervezésére, a megyeszékhellyé előlépő Berettyóújfalu kapott kórházat és néhány középületet, de lényeges fejlesztés nem következett be. Berettyóújfalu (később, pedig Biharkeresztes) várossá nyilvánítása ellenére is Bihar falusias térségnek számít napjainkig. A második világháború után elkerülhetetlenné vált a megyecsonk helyzetének térszerkezeti és közigazgatási rendezése, és Nagyvárad – mint térségszervező központ –, szerepének pótlása. A megmaradt bihari területet Hajdú és Békés megye között osztották fel. Nagyvárad szerepét Debrecen és Békéscsaba vette át, ez a kormányzati döntés pedig tovább fokozta a magyarországi Bihar környező térségektől való lemaradását és periférikus helyzetét.[16] Hajdú vármegye nem tudott mit kezdeni a térszerkezeti tengelyétől, megyeszékhelyétől távol eső hozzá csatolt bihari megyecsonkkal.

A szocialista érában a különböző centralizációs célú területfejlesztési koncepciók hanyatlásra ítélték a bihari térség kistelepüléseit, mert a „korszerűtlennek" tartott településformákat adminisztratív úton kívánták elsorvasztani. A leginkább bevált eszköz erre a körzetesítés volt, amit a bihari térségben különösen sokszor alkalmaztak. Az intézmények koncentrálása a gazdaságosság jegyében történt, de lényegében az emberi életfeltételek hiányát eredményezte, s ez fokozta a demográfiai eróziót. Az drasztikus népességcsökkenés főként a hátrányos helyzetű falvakat jellemezte.[17]

[16] Uo. 46.
[17] Uo. 12.

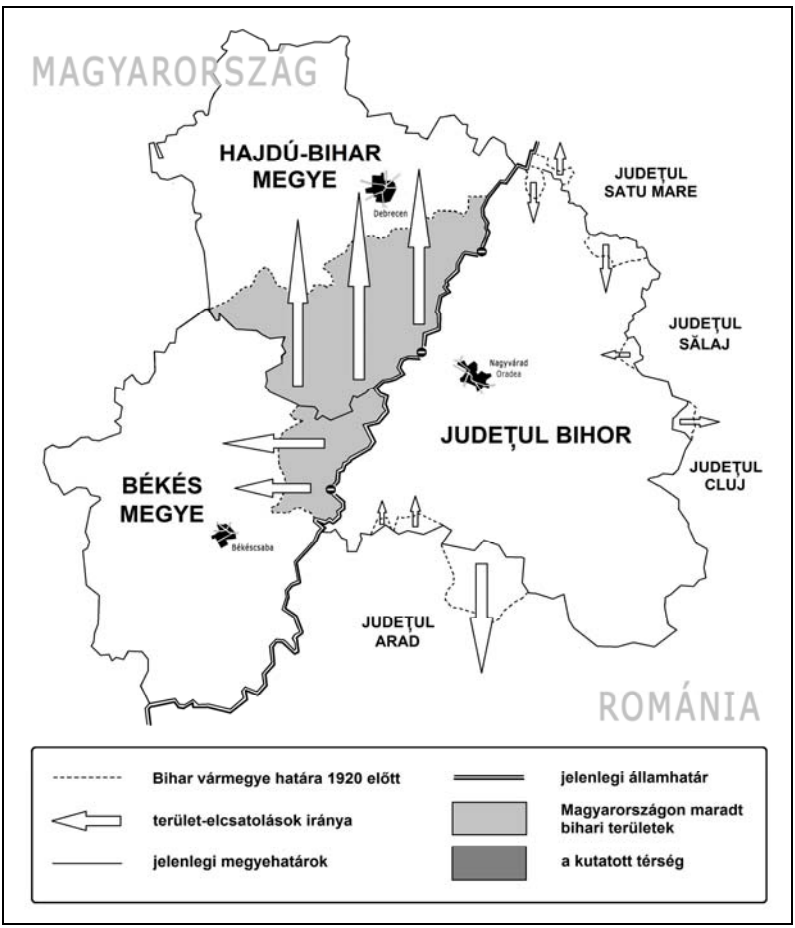

A bihari megyecsonk szétosztása Hajdú és Békés megye között

A rendszerváltozás után kialakuló piaci versenyhelyzet, a felvevőpiacok távoli volta és a kedvezőtlen földrajzi adottságok miatt a Bihar gazdasági lemaradása tovább mélyült. A térséget fokozottan a mezőgazdaságot ért hátrányok is jellemezték. A mezőgazda-

sági termelés csökkenése fokozta a demográfiai eróziót, az itt lakó népesség munkalehetőségei egyre szűkültek, de gyakran azért nem tudott elköltözni, mert nem tudta értékesíteni az ingatlanját, ezért a térségben rekedt. A kilencvenes évekre már nem volt érdemes építkezni, mert az elkészült ház kevesebbet ért, mint a bekerülési költség. (egy 1994. évi felmérés szerint Bedőben paraszti lakóháza felújítását is csak három család tervezte.)

NAGYVÁRAD TÉRSÉGI HELYZETE A TRIANONI HATÁRMEGVONÁS UTÁN

Miután 1919 áprilisában Nagyvárad Romániához került, megtorpant az az1892-től töretlenül zajló fejlődés,[18] amelynek során Magyarország negyedik legfejlettebb városa lett. Kiépülőben lévő regionális központ jellege a trianoni határmegvonás után megyeszékhelyi szintűvé esett vissza. Nyugati kapcsolatai beszűkültek, mert államhatár zárta el a Püspökladány–Berettyóújfalu–Nagyvárad tengelyt, amely Budapesttel és alapvetően Európával kötötte össze Erdélyt.

Nagyvárad térségi és településszerkezeti hátrányai 1945 és 1989 között fokozódtak, amikor a másodrangú városok közé sorolták. Ugyanakkor a lakosság lélekszáma közel háromszorosára növekedett[19] és jelentősen megváltozott az etnikai, vallási és társadalmi összetétele. A lakosság elhelyezését erőltetett lakótelep-építéssel igyekeztek megoldani, amelynek során jelentősen átalakították a korábbi városstruktúrát. Növekedése során Nagyváradhoz kapcsolták a környező településeket, amelyek egy részét lebontották és tömbházakat építettek a helyükre (Váradszőlős), vagy teljesen elhanyagolták (Biharpüspöki). A város nyugati területein 12

[18] Nagyvárad polgári közigazgatási rendszere 1892-ben alakult ki, amikor felvették a törvényhatósági jogú városok sorába.

[19] 1948 és 1990 között 82 ezerről, 230 ezer főre.

ipari létesítményt alakítottak ki és itt épült fel Nagyvárad legnagyobb lakótelepe, a 70 ezer lakost befogadó Rogériusz tömbháznegyed.[20]

A romániai rendszerváltozás után az 1990-es évektől Nagyvárad lakossága csökken, mert a posztszocialista időszakban megváltozott gazdasági társadalmi viszonyok miatt visszaesett a foglalkoztatás.[21] A gazdaság leépülését az uniós csatlakozás idején megindult fejlesztési folyamatok állították meg. Mivel a bihari térségben tradicionálisan Nagyvárad szerepe és gazdasági kisugárzása a legjelentősebb, a nyugat európai befektetők már az Európai Uniós csatlakozást megelőzően jelentős beruházásokba és ipartelepítésbe kezdtek a város agglomerációs övezetén kívül. Mivel a külső kontaktusövezet amortizálódott, a nyugati ipar negyed felújítása helyett a határ közelében fekvő Bors községben alakítottak ki ipari parkot. Nagyvárad 2010-re komplex, központi szerepkörű város, fejlett megyeközpont, részleges regionális funkcióval. Gazdaságdinamizáló szerepkörének hatására a betelepülő működő tőke és a beruházó nemzetközi nagyvállalatok megjelenésének következtében az ezredforduló után folyamatosan élénkült a gazdasági élete. Románia Európai Uniós csatlakozását követően megszűnt a magyar-román államhatár közelsége miatt mesterségesen fenntartott politikai fékező erő, ami kedvezően hatott a kereskedelemre.

A szocialista érában az iparfejlesztéssel párhuzamosan, a városi ingatlanállomány fejlesztése nem történt meg. Nagyvárad a rendszerváltozás során a fellendülő gazdaság által ide vonzott cégek gyűrűjében rekedt. A várost körülölelő ipari gyűrű miatt építési telkek, új ingatlanhelyek kialakítása meglehetősen nehézkessé

[20] *Fleisz János:* Az örök átalakulás városa. *Debreceni Disputa* V. évf. 9. sz. 2007. 37.

[21] *Szűcs István*: Néhány romániai határmenti megye társadalmi-gazdasági átalakulásának legfontosabb kérdései In: Süli-Zakar István (szerk.): *Társadalomföldrajz-területfejlesztés II*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2003. 555–561.

vált. Az ipari, szolgáltatási átmeneti zónában, azaz a városmagot követő második városszerkezeti egységben – amely a régi város szélét jelentette –, meglehetősen költségesen jöttek létre lakóparkok. A várost övező egykori szőlő dombokon kiépülő villanegyed pedig csak szűk társadalmi réteg számára jelent perspektívát.

Nagyváradon, mint Románia legnyugatibb nagyvárosában már a szocializmus idején magasabbak voltak az ingatlanárak, mint az ország belsejében. Ez a tendencia a megélénkülő gazdasági miliőben fokozódott, így aki nem rendelkezett valamilyen plusz jövedelemforrása, az gyakran a városból való kiköltözéssel igyekezett enyhíteni lakásproblémáját.[22] A városból kitelepülők a Nagyváradhoz közeli falvakban kerestek lakhatási lehetőséget, ám hamar felfedezték, hogy a határ magyar oldalán olcsóbban, színvonalasabb infrastruktúrájú közegben juthatnak jobb minőségű, jobban közművesített kertes házakhoz. A határon átívelő migrációhoz elengedhetetlen volt, hogy az Európai Uniós csatlakozás után megindult Románia gazdasági-társadalmi kibontakozása a nyugati határövezet forgalmi folyosói és nagyvárosai mentén. Ugyanakkor Magyarország határmenti periférikus helyzetű településein a posztszocialista időszakban fokozott gazdasági leépülés volt tapasztalható. Miközben Nagyvárad nemzetközi ipari centrumában a jövedelmek elérték a magyarországi bérszínvonalat, a Magyarország keleti régiójából elköltözni vágyók egyre olcsóbban kínálták házaikat. Románia Európai Uniós csatlakozását követően a határ korlátozó funkcióitól megszabadult nagyváradi lakossága ezt az urbanizációs vákuumot tudta kihasználni. A gyarapodó Nagyvárad agglomerációja átlépve a határon, a határ másik oldalán fekvő telepü-

[22] Maga a kiköltözés jelensége nem egyedi, Ray Pahl (The rural-urban continuum. In: *Sociologia Ruralis* Vol. 6, 4, 1966. 299–327.) szociológus már a 60-as évek végi Nyugat-Európában leírta a szétszórt városok (dispersed city) modelljét, amelynek lényege, hogy a korábbi városok felé irányuló népességmozgás megfordult és a városokból a kisebb vidéki településekre áramlik a lakosság.

lések térségi státuszát is átértékelte. A korábban perifériku közeg, centrum közelivé vált. Ez a térségi viszony azonban nem új, a trianoni határmegvonás előtt már létező térségi struktúra visszarendeződését feltételezi az államhatár eltűnésével.[23] Mivel az államhatár 1920-ban közvetlenül Nagyvárad mellé került, a politikai tér meggátolta, a város nyugat felé történő természetes növekedését. Románia Európai Uniós csatlakozását követően azonban újra megindult a nagyváradi agglomerációs övezet nyugati irányú fejlődése. A fejlődési fázisok elmélete azt feltételezi, hogy egy-egy város életciklusa a demográfiai növekedés és hanyatlás fázisaival definiálható. Az elmélet érvrendszere szerint a migrációs áramlatok trendjei a gazdasági ciklusok és az urbánus transzformáció következményei.[24] Az államhatár megnyitása így a szuburbanizáció egy speciális formáját, a másik állam területére való kiterjedését eredményezte. Ugyanakkor a határon átívelő kapcsolatépítés nem csak lehetőség, hanem kényszer is, mert Románia EU-s csatlakozástól (2007. január 1-től) lépett életbe az a Romániát fejlesztési régiókra osztó struktúra, amelyben Nagyvárad, a Kolozsvár központú észak nyugati régióba került. Ez a felosztás figyelmen kívül hagyta a kialakult térségi jellemzőket. A döntés miatt 2013-ig Nagyvárad alárendelt helyzetben volt, nem állt rendelkezésre más perspektíva, mint a regionalizmus megerősödése. A fő kitörési pontnak a határmentiség kínálkozott. Mindez azért is kecsegtető lehetőség, mert az európai integrációban kiemelkedő szerepet töltenek be a határ menti térségek és a határrégiók együttműködése. Mivel a 2025-ig szóló román nemzeti területfejlesztési koncepció Nagyváradnak csak harmadrangú szerepet szán,[25] ezért fejlődése csak egy integ-

[23] *Nemes Nagy József: Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémia Budapest, 2009. 211–214.

[24] *Van Den Berg, Leo (et al.)*: Urban Europe: A Study on Growth and Decline. Pergamon, Oxford. 1982.

[25] A terv szerint Bukarest, Temesvár Konstanca fog az európai metropoliszok hálózatába tartozni, ez a három város kapja a legmagasabb fejlesztési

rált európai térben várható.[26] Nagyvárad számára előnyös lehet, hogy az Európai Unióban egyre átjárhatóbb határok, a nemzeti államok csökkenő befolyását eredményezik. A korábbi állami jogkörök, *transznacionális* (EU-s) szinten realizálódnak, mindez maga után vonja az áruforgalom, a szolgáltatások, a tőke és az emberek szabad áramlását is. Eközben a közvetlen szabályozás keretei beszűkültek, *szubnacionális* (regionális, illetve helyi önkormányzati) szinteken valósulnak meg.[27]

A HATÁR MAGYAR OLDALÁRA IRÁNYULÓ MIGRÁCIÓ

A romániai lakosság Magyarországi migrációja nem tekinthető új jelenségnek, a szocialista és posztszocialista korszakban is megfigyelhetők voltak a mobilitás munkavállalással és a bevásárlással összefüggő formái. Miután a két ország csatlakozott az Európai Unióhoz, valamint a schengeni övezethez a mobilitás hagyományos praktikái a határon átívelő migráció újabb válfajaival gyarapodtak. Az államhatár elválasztó szerepének megszűnéséig az átköltözéssel járó lakóhely változtatás alapvető életformaváltást, magyarországi letelepedést és a korábbi kapcsolati háló részleges felszámolását, vagy csökkenését hozta magával. Az 1989-es rend-

összegeket. A második kör egy policentrikus regionális metropolisz-hálózat Kolozsvár, Jászvásár, Brassó, Krajova, mint transznacionális és nemzeti jelentőségű városok. A harmadik kategóriába a helyi és regionális jelentőségű települések adják. Nagyvárad mellett például Arad, Szatmárnémeti, Marosvásárhely, Zilah, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy (Románia 2025. Conceptul National de dezvoltare spatiala. Románia 2025. Nemzeti Térfejlesztési Koncepció)

[26] *Fleisz János:* Az örök átalakulás városa. *Debreceni Disputa* V. évf. 9. sz. 2007. 41–42.

[27] *Perkmann, Marcus – Sum, Ngai – Ling:* Globalization, Regionalization and Cross-Border Regions. Palgrave Macmillan, Basingstoke. 2002.

szerváltást követően Magyarországra érkező migránsok gyakran csak rövid ideig telepedtek le az olcsó ingatlanárakkal és a korábbi kapcsolatrendszer ápolásának könnyebb lehetőségével kecsegtető határmenti térségben. Többnyire csak „ugródeszkának" tekintették a határmelletti letelepedést, ahonnan, ha kedvezőbb lehetőség adódott, tovább költöztek Magyarország, vagy Európa belseje felé.

A schengeni határnyitást követően indult meg az a szuburbanizációs folyamat, amely leginkább a romániai lakosok határmenti ingatlanvásárlásaiban nyilvánult meg. A kereslet felfedezte azt a kínálkozó lehetőséget, hogy Magyarország Európai Uniós csatlakozása után az ártándi forgalmi folyosó melletti településeken megnövekedett az eladásra kínált ingatlanok száma. A házvásárlás iránti érdeklődés Magyarország 2004-es és Románia 2007-es Európai Uniós csatlakozása között volt a legintenzívebb, de teljesen a 2008-as pénzügyi válság hatásainak megjelenéséig élénk volt a piac. A Romániai vevők vásárlóerejét tükrözi, hogy a térség jó minőségű, vagy felújításra érdemes ingatlanjai vették meg, annak ellenére, hogy a keresletre hamar reagáltak a magyarországi eladók és a néhány évvel korábbi áruknak két, néha háromszorosáért hirdették a határmenti falvak házait. Körösszegapátiban mintegy háromszoros, Ártándon közel ötszörösére emelkedett az ingatlanok ára. Ez az árszínvonal megközelítette a megyeszékhely, Debrecen ingatlanárait. A házvásárlások lehetőséget biztosítottak több, a bihari térségből elvándorolni készülő megélhetés nélkül maradt családnak, hogy házaik értékesítéséért kapott összegből másik lakást vegyenek Debrecenben, Budapesten vagy akár a Dunántúlon.

Bár a határmenti térségből elköltözni kívánó helyi lakosok számára előnyt jelentett a megnövekedett ingatlankereslet, de a helyben maradók pozícióját jelentősen megnehezítette. Az ingatlanok értékváltozásával szűkültek a helyi lehetőségek, gyakran lehetetlenné vált a lakásvásárlás a helyben maradó fiatal generációk számára. Azonban a betelepülőkkel szemben az ingatlan piacon nem alakult ki konkurencia, mert a helyiek munka hiányában inkább el akarnak költözni a településről.

A 2008-ban kirobbant pénzügyi válság hatására az ingatlanvásárlások intenzitása 2010 körül alábbhagyott. A romló kölcsönfeltételek és a növekvő üzemanyagárak visszavetették az ingatlanvásárlási kedvet és lehetőségeket, valamint megdrágították a Nagyváradtól húsz kilométere fekvő agglomerációs övezetből az ingázást. A kereslet csökkenésében szerepet játszott, hogy az értékesítésre kínált ingatlanállomány jelentős része gazdát cserélt és az új tulajdonosok nem kívánják értékesíteni a megszerzett ingatlanjaikat, valamint a megemelkedett ingatlanárak eltántorították a potenciális vevőket. A kifulladó ingatlanpiaci konjunktúra, azonban nem jelenti a folyamat kifulladását, csupán a gazdasági válsághoz alkalmazkodó ideiglenes csökkenés. Hasonlóan a városfejlődés más eseményeihez a szuburbanizáció is visszafejlődhet, ellentétes folyamatok következhetnek be.

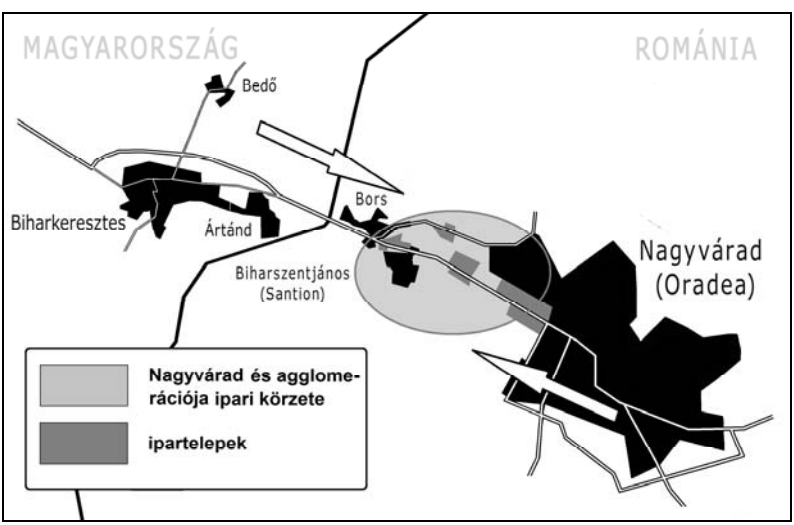

Nagyvárad ipari övezetének egy része könnyebben elérhető néhány magyarországi településekről, mint Nagyváradról

Tímár Judit koncepcióját követve megállapítható, hogy a nagyváradi szuburbanizációs folyamat a vizsgálat idején még csak kezdeti szakaszába lépett, a helyiek elköltözésével párhuzamosan költöznek be a határon túli tulajdonosok, akik közül a legtöbben Nagyvárad térségből érkeztek. Jellemző, hogy a betelepülők még nem új házakat építenek, hanem használt ingatlanokat vásárolnak és saját beruházásukban újítják fel azokat.[28] Ugyanakkor a szuburbanizációs folyamatban leginkább érintett Bedőn már kijelölt ipari terület és megtervezett lakópark van. Biharkeresztesen szintén felkészültek a szuburbanizációs folyamat második lépésére, a nagyváradi cégek telephelyeinek kiköltözésére, ennek érdekében ipari parkot építettek ki. Amennyiben Nagyvárad szuburbanizációját teljességében tekintjük át, azt láthatjuk, hogy amíg a vonzáskörzetéhez tartozó magyarországi településeken a lakosságszám gyarapodott az utóbbi időben, a határ romániai oldalán már jelen vannak a kitelepülő ipari létesítmények és telephelyek (Bors). A Magyarországra költözők közül olyanok is többen vannak, aki Bors település új ipari parkjában dolgoznak (amely Nagyvárad agglomerációs övezetéhez tartozik). Ők sokkal könnyebben és gyorsabban elérik munkahelyüket, Biharkeresztesről, vagy Bedőről, mintha Nagyváradon laknának.

A HATÁRON ÁTÍVELŐ MIGRÁCIÓ TELEPÜLÉSI HATÁSAI

A magyar oldalon a határmenti települések fokozatosan egy urbánus zóna részeivé válnak, még akkor is, ha eredetileg falusi jellegűek voltak. Ezekben a községekben már nincs olyan lokális kontroll, amely gátolná az idegenek beszivárgását. Az integrálódás

[28] *Tímár Judit*: Elméleti kérdések a szuburbanizációról. – *Földrajzi Értesítő.* 1–2., 1999. 7–32.

fontos jelei, hogy a lokális társadalom, nem utasítja el a beköltözőket. A migrációs folyamatok hatását két eltérő méretű és jellegű településen, a közel 300 lakosú román nemzetiségi faluban Bedőn és a 4000 fős területi központként működő, de alapvetően falusias jellegű Biharkeresztesen vizsgáltam.

BEDŐ

A 20. század második felében Bedő lakossága elöregedett, miközben a falu lélekszáma háromszáz fő körülire csökkent. A kulturális alkalmazkodást biztosító fiatal generációk elköltözésével töredékessé vált és kiüresedett a 19–20. századi helyi paraszti kultúra. Fiatalok hiányában a település voltaképpen elvesztette azt a belső kohéziós erőt, amely a lokális kultúrája alkalmazkodóképességét biztosította. A közösségi keretek feloldódása és a lokális zártság megszűnése az egyik tényező, amely kedvező lehetőséget teremt a betelepülők elfogadására.

A posztszocializmus időszakában a nemzetiségi falu kiemelt pozíciója adott esélyt a település fennmaradására, ezért a helyi hatalmi elit nyomatékosan deklarálja a román nemzetiségi pozíciót. Az 1994-ben megalakult román kisebbségi önkormányzat és a nemzetiségi oktatás hangsúlyozása is ezt a célt szolgálta. A Magyarországon belüli bihari települések kapcsolati hálóját napjainkra újra strukturálta a román identitásuk mentén létrejött összefogás Körösszegapátival és Körösszakállal. A román identitás felvállalása révén a román nemzetiségi falvak a természetes népességutánpótlás lehetőségét látják a román betelepülőkben.

A román–magyar határ átjárhatóvá válása, a migráció kiemelt céltelepülésévé tette Bedőt. Határközeli helyzete, román nemzetiségű lakossága és falusias jellege miatt különösen vonzó a betelepülő román városi lakosság számára. A falu rendezett, infrastrukturálisan jól ellátott. A vezetékes ivóvíz-, a gáz- és a telefonhálózat kiépült. A burkolt utak aránya 90%-os és az úthálózat minősé-

ge a 12 kilométerre fekvő Nagyvárad irányába kitűnő. Még a térségi folyamatok óvatos értékeléseiben is elfogadott, hogy a határon átívelő lakóhelyi mobilitás elsődleges helyszíne, hosszútávon Nagyvárad alvó- és ellátó települése lehet. A faluban mintegy százнegyven ház van, sok évekig üresen állt, de 2006-ban közel harminc épületet vettek meg a határ túloldaláról érkező vásárlók, így 2007 elejére minden eladó ház elkelt. Az ingatlanpiacban rejlő lehetőségek kiaknázásában a bedői önkormányzat is intenzíven részt vett és igyekezett kedvező feltételeket teremteni a befektetők számára. Nagykereki irányából mezőgazdasági, ipari területet alakítottak ki, a falu északi részén pedig 26 ha beépítetlen terület áll rendelkezésre lakóövezet céljára. A 86 telekre felosztott terület egy részén már a közművesítés is elkészült. Azonban a 2008-as pénzügyi válság hatására csak terv maradt az a befektetői szándék, hogy Bedőn 12,5 hektáros, közművesített telken 81 lakásos lakópark épüljön. A nagyobb befektetők megjelenése, a sorházak, többlakásos társasházak építésének terve jelzi, hogy Bedő a szuburbanizációs folyamat tömeges szakaszának határán áll. Várható, hogy a falu városias jellegű településsé alakul. Mindez – előreláthatólag – hatással lesz a betelepülések céljára is. Jelenleg ugyanis fontos szempont a szuburbán lét mítosza, amely a szuburbiát, mint idilli családias környezetet tünteti fel. A munkahelyet teremtő várossal szemben a család lakóhelye. A mitizált természet közeliségnél, azonban fontosabb okot jelent a kitelepülők számára a saját tulajdonú családi ház megszerzésének lehetősége, amit a rendkívül magas nagyváradi ingatlanárak mellett nem vásárolhatnának meg. Ha Bedő népsűrűsége nő, egyre világosabbá fog válni, hogy a családok városból való kitelepülése elsősorban gazdasági megfontolások nyomán következik be.

Azzal, hogy Románia és Magyarország Uniós csatlakozásával újra elérhető közelségbe került Nagyvárad – a „régi-új" térségi központ –, lehetőség nyílt a bedőiek számára a trianoni határmegvonás következtében beszűkült gazdasági-társadalmi kapcsolati háló újraszövésére.

Bedő a századelőn Nagyvárad élelmiszerellátásában vett részt. A falu térségi pozíciójának visszaállítása érdekében a helyi önkormányzat biofarm létrehozását kezdte meg. Az új feltételekhez alkalmazkodva a mezőgazdasági termelés jellege is alapvetően átalakult. A pályázati lehetőségekre támaszkodó termelés nem ragaszkodik a megszokott begyakorolt fajták előállításához, képesek a piaci feltételek szerint, akár nagyon gyorsan is váltani. Nagyvárad közelsége biztos felvásárló piacot teremt, ezért igyekeznek a megtermelt termények feldolgozását is maguk végezni közvetlen termelői összefogással. A viszonteladók kiiktatásával egyenesen a piacra termelni.

BIHARKERESZTES

Biharkeresztesre hatást gyakoroltak az elmúlt száz év térségi folyamatai. A trianoni határ létrehozása jelentősen visszavetette a fejlődésben, mert éppen a kulturális és gazdasági centrumnak számító Nagyváradtól szakította el. 1925-re perifériára került, határátkelőhelyé vált. 1970-ben megszűnt a Biharkeresztesi járás, és ez a települést átmenetileg ismét visszavetette a fejlődésben, ugyanakkor az ártándi határátkelőhely közelében a legnagyobb település, a 4000 lakosú városi rangú Biharkeresztes körzetközpontként körjegyzőséggel látja el Ártánd, Bedő, Bojt és Told közigazgatását. Bár kistérségi központ és a Határmenti Bihari Települések Területfejlesztési Társulásának a székhelye, de közigazgatási szerepköre ellenére leépülés és térségi pozícióvesztés jellemzi. Gazdaságának az 1989-es rendszerváltozás nem kedvezett. Felszámolás alá kerültek ipari létesítményei: ipartelepe, fa- és gumiipari cégei. A 42-es főút elkerülő szakaszának megépülése után, Biharkeresztesen drasztikusan csökkent az átmenő forgalom. Miután a forgalom elkerülte a várost, üzletek tucatjai mentek tönkre a főutcán. Az Európai Uniós csatlakozás után a határőrizet csökkenésével, az önkormányzaton kívül a városban nem maradt nagyobb foglalkoztató,

ezért a munkanélküliség tovább növekedett. Az 1989-ben városi rangot kapott Biharkeresztesen az a sajátos helyzet alakult ki, hogy közigazgatási szerepének megerősödésével elvesztette azt a gazdasági potenciált, ami alapján térségi pozíciója konstituálódott.

A 2004–2009 között a munkahelyek megszűnése az ország belseje, elsősorban Debrecen, Budapest felé irányuló migrációt váltott ki, de voltak, akik a Dunántúlra költöztek. A helyükre érkező nagyvárai betelepülők, alapvetően más elvárásokkal jöttek. Számukra az alacsonyabb ház és telekár, a jó közmű és úthálózat volt a fő motiváló tényező és nem a munkalehetőség. A nagyváradi betelepülők életvezetési modelljének jelentős vonása az ingázás lakhelyük és a munkahelyük között. Mivel munkahelyeik továbbra is a nagyváradi agglomerációs övezetben vagy Nagyváradon vannak, nem érinti őket érdemben, hogy van-e a településen munkalehetőség, vagy sem. Hosszú távon az is jelentőséggel bír, hogy Romániából román nemzetiségű lakosság is betelepül az elköltöző magyar etnikumú népesség helyére. Ha ez a folyamat tovább folytatódik kétség kívül változni fognak a térség etnikai arányai. Jelenleg még lélekszámukból adódóan sem töltenek be jelentős szerepet (1700 ingatlanból alig százat vásároltak meg), ezért a határon átívelő mobilitás önmagában még nem oldja meg Biharkeresztes alapproblémáit. Viszont a megélénkülő ingatlanpiac kétség kívül oldotta a társadalmi feszültséget azzal, hogy az elvándorolni szándékozók, értékesíteni tudták házaikat és kiszabadultak a településről

Biharkeresztesen a hatvanas évektől határőr őrs működött, a határőrizetet ellátók be és kitelepülése gyakori jelenség volt. Az itt élők az elmúlt évtizedekben hozzászoktak a népességmozgáshoz. Biharkeresztesen napjainkig működik Határrendészeti Kirendeltség. Az elmúlt évtizedekben a városban letelepedő, vagy elköltöző határőrök is hozzájárultak ahhoz, hogy a helyiek számára természetessé váljon az intenzív népesség mobilitás. Ugyanakkor Biharkeresztes falusias jellege ellenére városi rangú település, fejlett infrastruktúrával, ahol alapvetően városias, befogadó alapállás jellemzi a település lakosságát. A falusi idillre vágyó bedői beköltö-

zőkkel szemben a Biharkeresztesre érkező migránsok számára az urbánus lehetőségek, a városi közeg vonzó. Az ide költözők igyekeztek a nagyváradi életükhöz hasonló szociokulturális környezetben letelepedni, hogy ne kényszerüljenek folyamatos egyensúlyozásra két markánsan különböző (falusi és városi) kulturális tudás- és jelentésrendszer között.

Bár kétség kívül a lakosság beköltözése is előnyökkel járt, mégis a szuburbanizációs folyamat második szakasza, a Nagyváradról érkező ipar betelepülése segítené leginkább Biharkeresztes gazdaságának talpra állását. A határnyitást követő folyamatok Biharkeresztes térségi szerepének átértékelését is megkövetelték a lokális elittől. A vizsgálati időszakon belül is mérhető volt a változás. A város polgármestere 2008-ban még Nagyvárad alternatívájaként határozta meg Biharkeresztes ipari parkját. Arra számított, hogy amikor a Nagyvárad melletti iparterület megtelik, a beruházók Biharkeresztes felé fognak terjeszkedni. A fejlesztésről szóló elképzelések valamiféle egyenrangú kölcsönösségi viszonyt feltételeztek Nagyvárad és Biharkeresztes között, és nem vették figyelembe a tradicionális térségi struktúrát, azt a centrum–vonzáskörzet viszonyt, amely alapján Nagyvárad agglomerációs gyűrűjébe vonja az elérhető magyar településeket. Ugyanakkor a helyet kereső kamionlerakók és logisztikai központok kivétel nélkül a határ túloldalára települtek, mert a befektetők számára kedvezőbb közeget biztosított Románia, mint Magyarország. Ezért Biharkeresztes önkormányzati testületének be kellett látnia, hogy a nagyváradi agglomerációs övezetbe integrálódás lehetősége látszik reális alternatívának.

A TRANSZMIGRÁCIÓS TÉREN KÍVÜL REKEDT TELEPÜLÉSEK

Az eddigi folyamatokat vizsgáló nyugat – európai kutatások azt hangsúlyozzák, hogy az Európai Unióban fokozatosan alakul át a parkeri értelemben vett kemény határ, képlékeny határrá. A változás során formálódik a lakosság államhatárról alkotott képe, az akadályozó funkciók helyett előtérbe kerülnek a határokban rejlő lehetőségek.[29] A hajdani Bihar Vármegye magyarországi csonkján nem automatikusan alakulnak vissza a Nagyvárad felé kötődő kapcsolatok. Az ártándi forgalmi folyosótól eltávolodva a korábbi vonzáskörzethez tartozó települések vezetői körében a kapcsolatépítési szándék és a lehetőségek megítélése eltérő volt.

KOMÁDI

A trianoni határmegvonás után Bihar Vármegye Magyarországon maradt városhiányos csonkján mesterségesen városi szintre duzzasztott települések jöttek létre. Az általam vizsgált térségben Biharkeresztes mellett Komádi is ilyen vonzáskörzetként működő település. Amíg azonban Biharkeresztes részesül a határátkelő közelségének előnyeiből, Komádi szinte „légüres térbe került" a rendszerváltozás óta.

A nyolcvanas években, a központhiányos bihari terület jelentős szerveződési pontjává vált Komádi. A környék lakosságának munkát biztosító üzemek vállalatok telepedtek meg, valamint a térség mezőgazdaságára jelentős hatást gyakorló termelőszövetkezet is működött itt. A rendszerváltást követően, azonban felszámolódtak azok a gazdasági egységek, amelyek a helyiek és a környékbeliek

[29] *Spierings, Bas. – van der Velde, Martin*: Shopping, Borders and Unfamiliarity: Consumer Mobility in Europe. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, 99, 2008. 497–505.

számára munkát tudtak biztosítani. A felszámolódó cégek helyére nem jött létre jelentős számú alkalmazottat foglalkoztató termelési forma. A korábbi nagyüzemek erőforrásai felélésre kerültek. A termelés elaprózódott, 1995-re az utód intézmények és vállalkozások a lakosság 2%-át sem foglalkoztatták. A nehéz gazdasági helyzetet térségi központok kialakításával igyekezett enyhíteni a felülről vezérelt gazdaságpolitika, ezért vonzáskörzetek létrehozását tűzték ki célul. Komádit Dél-Bihar mikrotérségi központjává tették.

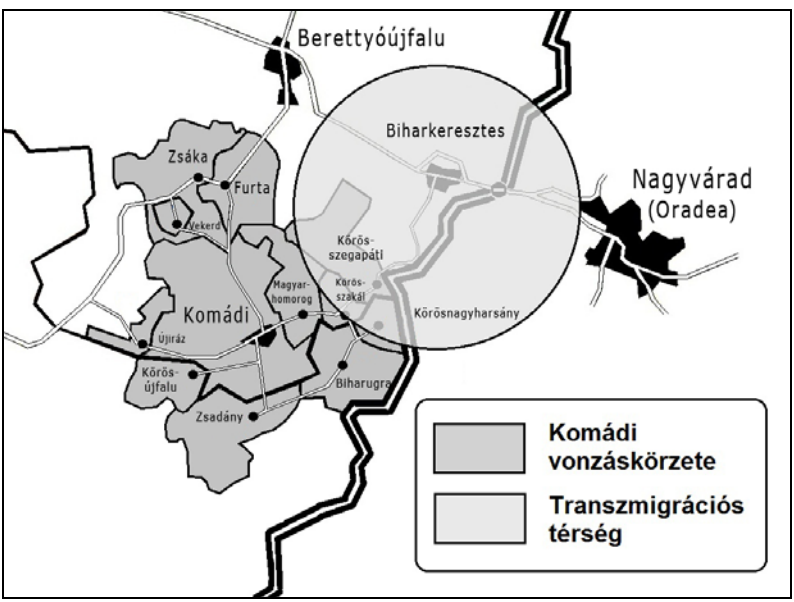

Komádi vonzáskörzete

2001-ben akkor lett város, amikor mezőgazdasága és ipara mélypontra került és lényegében kistérségi szerepe visszaesett. Akkor kapott a város hivatalos centrális szerepkört, amikor még a helyi munkavállalók számára sem tudott elegendő munkahelyet biztosítani, azaz amikor valójában megszűnt központ lenni, így csak a

közigazgatásban betöltött központosító szerepe maradt. Hivatalosan közigazgatási, turisztikai, kulturális és gazdasági csomópontja a környező településeknek. Hatóköre Hajdú-Bihar és Békés megye több településére is kiterjedt. Vonzáskörzetébe tartoznak Magyarhomorog, Körösszakál, Körösszegapáti, Újiráz, Furta, Zsáka Körösújfalu, Zsadány, Biharugra, Körösnagyharsány.

Komádi várossá válása óta folyamatosan csökken a lakosság létszáma, népessége 2007-ben 6088 fő volt, de 2010-re már a 6000 főt sem érte el. Az elöregedés és az elvándorlás átformálja a város társadalmi szerkezetét. A magasan kvalifikált, szakképzett családok elköltözése mellett, a szakképzetlen szociális támogatásra szoruló (nagyrészt cigány) lakosság aránya jelentősen növekszik. A rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkező munkaképes lakosság (15–59 évesek) 59,2%-ának 2010-ben nem volt munkahelye. Kiutat csak képzetlen, vagy alacsonyan képzett munkaerőt nagy tömegben foglalkoztató vállalkozások megtelepedése jelenthetne, azonban az elmúlt tíz évben potenciális beruházó jelölt nem jelentkezett. Az ingázás sem kínál hosszú távú kiutat, mert csak napi másfél, két órás utazással tudnak Vésztőre, Szeghalomra, Berettyóújfaluba beérni az innen munkába járók.

Komádi gondjai a térség gondjai is, mert az elnéptelenedés jellemzi Csökmőt, Újirázt, Magyarhomorogot, Zsákát, Furtát, Körösszakált, Körösszegapátit is. Ebben a térségben nincs reális esélye a turizmusnak sem. A helyiek véleménye szerint, ezeken a településeken csak akkora lakosság marad, amely a mezőgazdaságból meg tud élni, a magas színvonalon gépesített mezőgazdasági termelés viszont nem igényli képzetlen munkaerő bevonását.

Komádi vonzáskörzetének gazdasági helyzete az Európai Uniós csatlakozással sem javult, az önkormányzatok leginkább azokat forrásokat tudják megpályázni, amelyből főteret, piacteret, új iskolát, óvodát vagy kerékpárutat építhetnek. Ebből az következik, hogy miközben Komádi és a környező települések egyre szebb, funkcionálisabb környezetet alakítanak ki, valójában egyre inkább

működésképtelenné válnak. A 2010-es éveket a folyamatos lehetőségkeresés és az állandósult hátrányos helyzet jellemezte.

Kiutat a lakosság csak elenyésző része látott a határ menti helyzetükben. Egy 2009-es kérdéssor adatai szerint a komádiak mindössze 5%-a tartotta fontosnak a határ közelségét. A válaszadók ugyancsak 5%-a ítélte kedvező adottságnak Komádi városi rangját.[30] A megkérdezettek jelentős része nem vár semmit az EU-ban átjárhatóbbá váló határoktól, mert sokak szerint Komádi kívül esik a határátkelőhöz kapcsolódó útvonalakon. A településhez tartozó úthálózat fejlesztése során Magyarország belseje felé törekednek, például 2010-ben újították fel a Furta felé vezető útszakaszt. Arra sem látnak esélyt, hogy valaha Komádinál határ nyílhatnak, mert a helyi vezetés véleménye szerint: „*…a túloldal már teljesen elrománosodott*…" Tehát ez a megközelítés – ellentétben a biharkeresztesi és bedői véleményekkel –, a határon átnyúló kapcsolatokat, csak magyar-magyar relációban látná működőképesnek. Bár a komádiak szerint nem teremt kitörési lehetőséget az átjárható határ, de úgy tűnik, hogy Románia felől ez nem így látszik, mert Komádiban is lakik néhány román állampolgár, aki ingázva jár be dolgozni Nagyváradra. Az áttelepülési folyamata itt is a nehezedő feltételek, elsősorban a növekvő benzinárak miatt torpant meg, de szerepet játszik az úthálózat gyenge minősége is.

A trianoni határmegvonás előtt ez a térség eredetileg vasúthálózaton keresztül integrálódott Nagyváradhoz. A Szeghalom irányába húzódó vasúti szárnyvonal volt elérhető a Komádiak számára, de ez a vasútvonal teremtette meg Vésztő, Újiráz, (Kótpusztánál) Körösújfalu, Körösszakál, Körösnagyharsány települések kapcsolatát is Nagyváraddal. Ezt a vasúthálózatot azonban Trianon után felszámolták, így mára csak alacsony színvonalú településközi közúthálózaton keresztül bonyolítható a forgalom.

[30] MEGAKOM Stratégiai Tanácsadó Iroda, 2010. adatai alapján

CSÖKMŐ

Néhány évvel az Európai Unióhoz csatlakozás után úgy tűnik, nem váltak be a korábbi remények, az uniós csatlakozás nem oldotta meg a határmenti perifériikus kistelepülések rendszerváltás óta egyre válságosabbá váló helyzetét. A vizsgált települések mindegyikére az egyéni kiútkeresés jellemző, igyekeznek valamilyen helyi alternatíva mentén „életben maradni".

„nem hozott az unió se fellendülést, kis aprópénzek pályázat útján az önkormányzathoz lekerülnek, de rengeteg baj van vele, az adminisztráció évekig, hónapokig elhúzódik."

Csökmőn 2009-ben 14–16%-os munkanélküliség volt. A munkalehetőségek hiánya miatt a lakónépesség folyamatos csökken. 2009-ben a település lélekszáma nem érte el a 2000 főt.[31] Az ipari tevékenységnek nincsenek hagyományai a településen, és a turizmus sem kínálkozik kitörési pontként. A helyi önkormányzat a legnagyobb foglalkoztató 35 főt alkalmaz, valamint 80 közmunkásnak ad munkát. A mezőgazdasági termeléssel foglalkozó Bihari Táj Termelő és Szolgáltató Kft. 29 főnyi tagságán kívül néhány alkalmazottat is foglalkoztat. A Kft. mellett csak egy 8–10 fős olasz varroda és egy 3–4 főt alkalmazó mezőgazdasági vállalkozás biztosít állandó munkalehetőséget az itt élők egy részének. Ugyanakkor a Csökmőn átvezető 47-es főút remek belföldi kapcsolattartási lehetőséget teremt a településen élők számára. 32 buszjárat közlekedik naponta, menetrendszerinti járattal közvetlenül megközelíthetők Csökmőről Szeged, Budapest, Debrecen, Nyíregyháza. Ezt a helyiek közül sokan ki is használják, a településről nyolcvan fő ingázik naponta. Munkalehetőség leginkább a környező nagyobb városokban van. Az ingázók elmennek egészen Békéscsabáig, de Szeghalmon dolgoznak a legtöbben.

[31] 1885 fő 2009. január 1-én. (*Waffenschmidt Jánosné* ed. 2009: 56)

A településről elvándorlók mellett akadnak, akik beköltöznek Csökmőre. Kihasználva az olcsó ingatlanárakat Szeghalomról kispénzű családok költöznek át. Kórósszigeten (Csökmőhöz tartozó kistelepülésen, amely a rendszerváltást követően egyre inkább üdülőfaluvá válik) szívesen vásároltak ingatlant a környező nagyvárosok lakói (Debrecen, Békéscsaba). Korábban német állampolgárok is laktak itt, napjainkban pedig nagyváradi román értelmiségiek is megjelennek a hétvégi ház tulajdonosok között.

Mivel sem az észak-déli irányú főút, sem a környező települések kisugárzása nem elegendő Csökmő foglalkoztatási gondjainak felszámolására, a helyi önkormányzat kitörési pontokat kereső kísérletező, manőverező stratégiára kényszerül a munkahelyteremtés érdekében. Komádi döntéshozóival ellentétben Csökmőn figyelembe veszik a határmentiségben és Nagyvárad közelségében rejlő lehetőségeket. Például a csökmői önkormányzat lépéseket tett a térséget nagyváraddal összekötő használaton kívüli vasúti pálya hasznosítására. A helyi döntéshozók úgy gondolják, hogy a bihari térség (és ezen belül Csökmő) gazdaságának hosszú távú alakulását várhatóan újra befolyásolni fogja a Nagyvárad vonzáskörzetéhez tartozás ténye. A helyi emlékezetben máig él, hogy néhány generációval korábban (a trianoni határmegvonás előtt) Nagyváradon értékesítettek élő állatot és onnan szereztek be gépeket. A húszas évek óta nem üzemelő vasútvonal és a kótpusztai állomás felújítására lát lehetőséget a csökmői polgármester. A helyiek a vasútvonal beüzemelésével látnák biztosítva a nagyváradi kapcsolatrendszer újraépítését. Mivel azonban az állomás és a vasút helyreállítására nincs pénzük, befektetőt kerestek és találtak. Kótpusztát 2010-ben a terepkutatás idején egy szlovák licenszen alapuló hulladék-feldolgozó üzem beindítása volt folyamatban, amely tevékenységéhez üzembe helyezné az elhagyott vasúti pályát és az állomást. A tervek szerint a cég, később munkahelyeket is biztosít a csökmőiek számára. Bár a beruházás még csak a tervezés stádiumában van, maga a koncepció jelzi, hogy Csökmő vezetése számít a Nagyvárad irányába újraépíthető kapcsolatokra, lehetőséget lát a

település határmenti pozíciójában. A schengeni határ megszűnése után szabaddá váló áru és munkaerőmozgás kihasználásának lehetőségére már előre több alternatívát vettek számba. Épp úgy lehetőséget látnak a nagyváradi építkezéseken kínálkozó munkalehetőségekben, mint abban, hogy Magyarországon már nincsenek cukorgyárak, ezért Nagyváradra tervezik cukorrépa szállítását.[32]

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Európa Unióhoz való csatlakozással Magyarország és Románia számára egymás felé is új kapcsolati lehetőségek nyíltak meg. Az új viszonyrendszer jelentős változásokat indított meg a magyar-román határmenti térségben. Az átalakulás fokozatos, az eddig eltelt időben leginkább a lehetőségek keresése jellemzi a határ két oldalán elterülő térségek kapcsolatépítését. Kirajzolódni látszik, hogy a határon átívelő politikai és piaci folyamatok hatására lehetővé vált, hogy Nagyvárad elérje, és vonzáskörzetébe vonja a számára kedvező földrajzi pozícióban elhelyezkedő magyarországi településeket. A folyamatban jelentős szerepet töltenek be azok a magánszemélyek, akik gyorsan kihasználták az államhatár megszűnése után kínálkozó lehetőségeket és magyarországi ingatlanvásárlásba kezdtek. Felismerték, hogy a nagyváradi agglomeráció ingatlanáraihoz képest jóval olcsóbban juthatnak jobb életkörülményeket biztosító családi házakhoz. A magánszemélyek szintjén zajló folyamat egy összetettebb térségi szintű változás része, amelyben Nagyvárad, mint a térség természetes szervezőközpontja kiterjeszti kapcsolatait a korábban államhatárral elzárt magyarországi területekre. Az ártándi forgalmi folyosó mentén olyan „transznacionális tér” kialakulását követhetjük nyomon, amely egyenlő

[32] Ezek a tervek leginkább a kínálkozó lehetőségek felismerése szempontjából jelentősek, azt szemléltetik, hogy a csökmői hatalmi elit milyen kapcsolatépítési alternatívák mentén tervez.

esélyt teremt a különböző népcsoportok, kultúrák és életformák találkozásának és így valamiféle „transznacionális életforma" létrejöttét segíti. Nagyvárad Magyarország felé épülő agglomerációs övezete egyszerre ad teret kétféle etnikai kapcsolatépítésnek. Egyrészről a magyarországi román nemzetiségi települések (Bedő, Körösszakál, Körösszegapáti) fűzik szorosabbra anyaországi kapcsolataikat a betelepülő románajkú népességen keresztül. Ezenközben kirajzolódni látszik a román nemzetiségű lakosság identitásának felértékelődése és új tartalmakkal telítődése. Másrészről a romániai magyar lakosság nem csak áttelepülhet, de magyar állampolgárrá is válhat, ami különösen az idősebb generáció számára jelentős érzelmi töltéssel bír. A Romániából áttelepülő magyarok pozíciója révén válik transznacionális térré a határmenti régió, mert egyformán otthonosan mozognak és sajátjukénak tekinthetik a korábbi határövezet mindkét oldalát. Épp úgy otthon lehetnek Romániában, mint Magyarországon, mert hivatalosan mindkét ország „teljes értékű" polgárai.

A folyamat azonban nem töretlen. A határon átívelő migráció egy felfutó gazdaságú korszak eredményeként jelentkezett, amikor a migráns családok egy része felülértékelte ingatlanpiaci pozícióját. A kedvező ingatlanárak és hitelek megszűnésével, az üzemanyag drágulásával a magyarországi céltelepülések kedvező pozíciója csökkent. Kétség kívül a 2008 óta zajló folyamatok arra figyelmeztetnek, hogy a szuburbán közegben élő családok a közlekedési szükségletük, a térben szétvált lakóhely, munkahely, szolgáltatás miatt előbb kerülhetnek anyagilag krízishelyzetbe, ezért a válságokra érzékenyebben reagálnak. Ugyanakkor a transzmigrációs folyamat nem szűnt meg, csak a válság idején visszafogottabbá vált.

A folyamat szakaszos volta mellett jellemző a területi meghatározottság is. Jelenleg Nagyvárad Trianon előtti vonzáskörzetéből, az úthálózaton könnyen megközelíthető magyarországi települések mutatnak hajlamot a korábbi összeköttetés újraépítésére, míg azok a települések ahol a vasúti közlekedésre épült a kapcsolattartás, még alig igyekeznek újraszőni a kapcsolati hálót.

A KÖTET SZERZŐI

CSISZÁR IMRE
PhD hallgató, a Doktoranduszok Országos Szövetségének elnöke (Debreceni Egyetem – Debrecen)

FEHÉR GYÖRGY
főigazgató (Magyar Mezőgazdasági Múzeum – Budapest)

ISPÁN ÁGOTA LÍDIA
tudományos segédmunkatárs (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet – Budapest)

KALÁSZ PÉTER
PhD hallgató (ELTE – Budapest)

KEREPESZKI RÓBERT
egyetemi adjunktus (Debreceni Egyetem – Debrecen)

LOVAS KISS ANTAL
egyetemi docens (Debreceni Egyetem – Debrecen)

PÜSKI LEVENTE
egyetemi docens (Debreceni Egyetem – Debrecen)

SCHLETT ANDRÁS
egyetemi docens (PPKE JÁK Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet – Budapest)

SZILÁGYI ZSOLT
egyetemi tanársegéd (Debreceni Egyetem – Debrecen)

TÓTH JUDIT
főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Budapest)

WATTAMÁNY ZSOLT
egyéni felkészülésű PhD hallgató (Debreceni Egyetem – Debrecen)